

**„JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL:
TEORIE ȘI PRACTICĂ” S.R.L.**

Publicație științifico-practică de drept

„НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ:

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА” O.O.O.

Научно-практическое правовое издание

**„NATIONAL LAW JOURNAL:
THEORY AND PRACTICE” L.L.C.**

Scientific and practical Publication in law

**Certificat de înregistrare nr.1013600031111 din 30.09.2013
eliberat de Camera Înregistrării de Stat**

ISSN 2345-1130

Revistă inclusă în Registrul Național al revistelor științifice de profil prin hotărârea comună nr. 158 din 26.11.2017 a Consiliului Suprem pentru Știință și Dezvoltare Tehnologică și a Consiliului Suprem pentru Acreditare și Atestare al AȘM

Categoria C

Журнал включен в Национальный реестр профильных научных журналов совместным решением № 158 от 26.11.2017 Высшего совета по науке и технологическому развитию и Высшего Совета по аккредитации и аттестации Академии наук Молдовы

The magazine included in the national register of scientific magazines profile of joint decision nr. 158 of 26.11.2017 of the Supreme Council for science and technological development and the Supreme Council for accreditation and attestation of Academy of Sciences of Moldova

Журнал включен в международную наукометрическую базу Index Copernicus International (Республика Польша)

Fondatori:

Instituția Privată de Învățămînt

**Institutul de Științe Penale și Criminologie Aplicată
Întreprinderea cu capital străin «Demsta» S.R.L.**

Se editează din martie 2013

Nr. 3-1 (31) 2018

Redactor-șef L. Arsene

Redactor științific O. Bejan, doctor în drept

Colegiul de redacție:

G. Alecu, doctor în drept, prof. univ., (Constanța, România); *P. Biriukov*, doctor în științe juridice, profesor (Voronej, Federația Rusă); *V. Bujor*, doctor în drept, prof. univ.; *G. Costachi*, doctor habilitat în drept, prof. univ.; *N. Egorova*, doctor în științe juridice, profesor (Volgograd, Federația Rusă); *I. Guceac*, doctor habilitat în drept, prof. univ., membru corespondent al AȘM; *V. Guțuleac*, doctor în drept, prof. univ.; *I. Iațenko*, doctor în științe juridice, profesor, academician (Moscova, Federația Rusă); *E. Haritonov*, doctor în științe juridice, profesor, membru corespondent al AȘ din Ucraina (Odesa, Ucraina); *V. Șepitko*, doctor în științe juridice, profesor, membru corespondent al AȘ din Ucraina (Harkov, Ucraina).

Adresa redacției: Casa Presei et. 5, of. 512,
str. Pușkin 22, mun. Chișinău, MD-2012, Republica Moldova
Tel.: 022-233790

E-mail: jurnaljuridic@mail.ru
Pagina Web: jurnaljuridic.md

СОДЕРЖАНИЕ

**ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА
И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА**

Марина ВАСИЛЕНКО, Віта ТКАЧЕНКО.
Категорія «правові засади»
в методологічній концепції юридичних
понятійних утворень.....5

Олег ГАНЬБА. Поняття і специфічні ознаки
правових відносин у сфері безпеки
державного кордону України.....9

Марина НЕБЕСЬКА. Сфери спільної зовнішньої
політики і політики безпеки (СЗППБ)
у праві Європейського Союзу.....13

**КОНСТИТУЦИОННОЕ
И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО**

Ауріка ЗАЙКА. Ідея рівності жінки
і чоловіка: історичний аналіз
(новий час – новітня історія).....17

Михайло ІЛЬНИЦЬКИЙ. Виборчі технології
як форма правореалізації.....21

Руслан ПАНЧИШИН. Основні переваги
об'єднаної територіальної громади
як форми організації місцевого
самоврядування в Україні.....25

В'ячеслав ШАМРАЙ. Конституціоналізм
як політико-правова доктрина
у порівняльно-історичному контексті.....29

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Ярослав БУРЯК. Державна реєстрація
нормативно-правових актів Львівської
облдержадміністрації, що зачіпають права
та законні інтереси особи.....32

Олександр ВОЛОХ. Електронне урядування
як інструмент розвитку інформаційного
суспільства в Україні.....35

Олена ДРАГАН. Окремі питання організації
роботи органів прокуратури з представництва
інтересів держави в суді під час виконання
судових рішень.....41

Владислав КАРЕЛІН. Щодо правового
режиму звернень засуджених в умовах
проведення операції об'єднаних сил.....45

Олена САВИНЕЦЬ. Суб'єкти адміністративно-
правового забезпечення мобілізації
Збройних Сил України.....49

Дмитро СЕРГЕНЮК. Щодо окремих
напрямів формування суб'єктами публічного
адміністрування безпечного середовища
для населення в Україні.....54

Олексій ЦУРКАН. Адміністративно-правові
засади післядипломної освіти поліцейських.....58

Ростислав ЩОКІН. Адміністративно-правовий
статус місцевих (регіональних)
органів публічного адміністрування
у сфері освіти.....63

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Роман ПІЧКО. Деякі аспекти страхування в контексті захисту права інтелектуальної власності.....66

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Євгенія АВЕР'ЯНОВА. Судова практика як основа вдосконалення законодавства України у сфері ліцензування господарської діяльності.....71

Микола НИКИФОРЧУК. Поняття та система часових категорій у господарському процесі.....76

ТРУДОВОЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕННЯ

Лариса ВЕЛИЧКО. Правове регулювання праці самозайнятих осіб (на прикладі адвокатів і їхніх помічників).....80

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Дмитро ПОПІЙ. Незакінчений злочин як передумова встановлення спеціальної засади призначення покарання.....84

Микола ТАРАНЕНКО, Тетяна КОЛОМІЄЦЬ. Генезис смертної кари на території України.....89

КРИМИНОЛОГИЯ

Світлана ЄРМОЛАЄВА-ЗАДОРЖНЯ. Деякі аспекти загальносоціального запобігання явищу перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів.....93

Станіслав МОЗОЛЬ. Генезис понятия безопасности в криминологическом контексте.....98

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

Іван БОЙКО. Щодо місця специфічних заходів кримінального процесуального примусу в кримінальному провадженні України: питання екстрадиційного провадження.....102

Роман ГРИЦАЄНКО. Удосконалення інституту присяжних: зміна моделі (у світлі законопроектів № 7022 ТА № 7022-1)?..107

Влада ГУССЕВА. Тактичні й організаційні особливості проведення огляду місця події під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу.....111

Руслан КОМІСАРЧУК. Криміналістична технологія в системі юридичної освіти.....115

Дмитро ЛІСНІЧЕНКО. Історія становлення та розвитку інституту вилучення майна в кримінальному процесі України.....119

Василь ЛУЦИК, Роксолана КЛИМКЕВИЧ. Гармонізація кримінального процесуального законодавства Європейського Союзу про статус потерпілих: сучасний стан та напрямки вдосконалення.....124

Юрій ОСАДЧИЙ. Інценування дорожньо-транспортної події як складова частина способу й обстановки вчинення окремої категорії злочинів.....128

Наталя ТУРМАН. Процесуально-правовий аспект укладення угоди про примирення у кримінальному процесі України.....132

Наталя ЧЕРНЯК, Аліна ГАРКУША. Зупинення досудового розслідування у зв'язку з оголошенням у розшук підозрюваного.....137

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Аліса ГАНДЗЮРА. Концепція «м'якого права» (soft law) у формуванні засад регулювання стратегічного співробітництва.....141

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.11

КАТЕГОРИЯ «ПРАВОВИ ЗАСАДИ» В МЕТОДОЛОГИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ПОНЯТІЙНИХ УТВОРЕНЬ

Марина ВАСИЛЕНКО,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ

Віта ТКАЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

АНОТАЦІЯ

У статті на основі наукових поглядів учених представлені головні підходи до вивчення юридичних понять. Розглядається загальний механізм проведення дослідження сутності категорій і понятійних утворень у юридичній науці. Здійснено часткове вирішення в межах науково-теоретичного аналізу методологічних підходів визначення сутності категорії «правові засади».

Ключові слова: юридичні понятійні утворення, юридична категорія, правові засади, методологічна концепція, правові дослідження.

THE CATEGORY OF “LEGAL FRAMEWORK” IN METHODOLOGICAL CONCEPTION OF LEGAL CONCEPTS

Maryna VASYLENKO,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Law of Sumy Branch
of Kharkiv National University of Internal Affairs

Vita TKACHENKO,

Candidate of Law Sciences, Senior Lecturer at the Department
of Administrative and Informational Law
of Sumy National Agrarian University

SUMMARY

The main approaches to the study of legal terms on the basis of academic views of scientists are provided in the article. A general mechanism of research conducting of categories' essence and concepts in legal science is considered. A partial solution to the category's essence definition of «legal framework» within the scientific theoretical analysis of methodological approaches is done.

Key words: legal concepts, legal category, legal framework, methodological conception, legal studies.

Постановка проблеми. У сучасній юридичній літературі поняття й категорії переважно інтерпретуються на основі прямого узагальнення нормативного матеріалу та юридичної практики [1, с. 82]. Погоджуючись із думкою А.М. Васильєва, зауважимо, що таке подання об'єкта правової теорії видається недостатньо точним. «Правові дослідження повинні охоплювати всю державно-правову організацію суспільства. Правосвідомість і юридичні норми – лише елементи в її загальній структурі. Тому питання варто ставити інакше: правова теорія пізнає правові погляди й норми права через аналіз закономірностей суспільного розвитку загалом і державно-правових процесів зокрема. Тільки розуміння закономірностей розвитку суспільства загалом, його глибинних процесів відкриває шлях до наукового пізнання природи правових явищ, внутрішніх причин їх походження, розвитку та сутності» [2, с. 81].

Актуальність теми дослідження. На основі теоретичних міркувань, урахувавши апостеріорність матері-

алу правової дійсності, вважаємо за актуальне виділити з безлічі окремих правових явищ, фактів, функцій, рівнів стабільне, необхідне, загальне, що створює основу для подальшого вивчення юридичних понятійних утворень.

Стан дослідження. Питанням методологічних підходів вивчення юридичних понять і категорій частково присвячені наукові розробки таких учених, як Н.Г. Александров, А.М. Васильєв, С.Д. Гусарев, В.Є. Жеребкін, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, В.В. Нирков, В.М. Сиріх, О.Ф. Скакун, А.В. Стрехалюк, О.Д. Тихомиров, М.В. Цвік, А.Ф. Черданцев, В.А. Шабалін та інші. Однак недостатньо уваги приділено визначенню й обґрунтуванню категорії «правові засади» як одного з понятійних утворень.

Метою й завданням статті є часткове вирішення в межах науково-теоретичного аналізу методологічних підходів визначення сутності категорії «правові засади».

Виклад основного матеріалу. Здебільшого в працях представників загальної теорії держави та права запропонована така класифікація понятійних утворень:

- описові;
- відображають класову сутність;
- змішані (поєднують як описові, так і соціально-класові ознаки) [3, с. 197].

Не зовсім погоджуючись із вищевказаним підходом, А.М. Васильєв і науковці-однодумці, на наше глибоке переконання, довели, що зазначені відправні точки в пропонованих класифікаціях є не поняттями, а дефініціями, оскільки «завдання визначення як логічної операції над поняттями полягає в тому, щоб розкрити зміст цих понять шляхом указівки на основні, істотні ознаки досліджуваного предмета, які відрізняють його від інших суспільних явищ і виділяють серед правових. Визначення використовуються як допоміжний прийом для підходу до розкриття істотних ознак явища: спочатку вказуються лише деякі його риси, особливо ті, які виділяють його зовні, з тим, щоб при подальшому вивченні встановити суттєві, характерні ознаки цього явища. Такі описові визначення, якими користується теорія держави і права» [2, с. 85; 4 с. 13; 5 с. 112]. До того ж дослідники цього аспекту проблеми, враховуючи закони логіки, виділяють існування генетичних визначень, що вказують на специфічний спосіб походження явища [6, с. 63].

Особливої уваги потребує характеристика наукового юридичного поняття, запропонована А.М. Васильєвим, «як думки, що відбиває основні, найважливіші ознаки правового явища або відношення, що існує між низкою явищ, як підсумку, суми здобутих про нього об'єктивних, наукових знань» [2, с. 88].

За змістово-доказовими ознаками дослідник виділяє юридичні понятійні утворення залежно від їх змісту:

- конкретні, в них явище сприймається загалом (наприклад, право);
- абстрактні, в яких виражається властивість явища чи відношення між явищами (наприклад, правоздатність або юридична відповідальність).

Залежно від обсягу:

- одиничні, в яких міститься одне явище;
- загальні, в яких відбивається сукупність однорідних явищ (наприклад, закон).

Виділяються супідрядні поняття, котрі співвідносяться так, що одне поняття входить в інше (наприклад, поняття «закон» і «нормативно-правовий акт»). «Особливе місце в системі класифікації відводиться правовим категоріям як найбільш глибоким, фундаментальним поняттям, що є межею узагальнення як у відповідній галузі юридичних знань, так і в правознавстві загалом» [7, с. 54]. Тому безпосередньо можна говорити про категорії конституційного, цивільного, адміністративного права і про основні юридичні категорії, якими оперує теорія держави і права [2, с. 86].

Досліджуючи наведені підходи, В.М. Сирих включає в процес пізнання правових явищ такі компоненти:

- об'єктивну реальність (безпосереднє буття природи й суспільства);
- акти пізнання, здійснені людиною, його мозком;
- форми відображення об'єкта у свідомості людини (поняття, закони й категорії) [8, с. 373].

Як критерій оцінювання явища вчений висуває ступінь пізнання та відображення сутності, у зв'язку з чим, з одного боку, ним виділяються описові правові поняття, які відображають сутність першого порядку, сукупність ознак, притаманних тільки певному явищу й без яких це явище не може існувати [8, с. 373] (наприклад, такі ознаки держави, як територія, населення, збирання податків, без яких останнє немислиме як особливе явище). З іншого боку, правові поняття, які відрізняються від описових відобра-

женням соціально-економічної, політичної сутності права, відповідного історичного типу, що характеризує глибинні сутнісні риси права на певному етапі його еволюції, що розкривають закономірності розвитку права у відповідній історичний період.

На думку теоретиків права, «юридичні поняття – це особлива форма пізнавального мислення, що відтворює змістові, предметні образи, властивості, об'єктивну сутність правових явищ і процесів, їх специфічні, закономірні й особливі властивості» [4, с. 16].

Відзначимо, що юридичні понятійні утворення завжди виражаються в словесній формі та несуть у собі нові знання про природу речей. Отже, зазначене формулювання вимагає коригування й викладу в такій редакції: юридичні поняття – це виражене словом знання про сутність, зміст предметних образів, специфічних, закономірних та особливих властивостей правових явищ або процесів.

Завдяки сформованому уявленню про юридичне поняття, спробуємо довести юридичну життєздатність категорії «правові засади».

З позиції системного підходу загальним принципом теоретичного мислення є сходження від абстрактного до конкретного, або, навпаки, варто погодитися з думкою В.В. Ниркова, який вважає, що осмислення правових категорій (понять) чи явищ має брати свій початок з винаходу, конструювання у свідомості ідеалізованої моделі реального об'єкта. Цей «ідеалізований», абстрактний об'єкт стає основним інструментом розумового процесу, спрямованого на пізнання юридичної дійсності, за допомогою якого виявляються внутрішні необхідні й суттєві властивості правових явищ і процесів. Ця модель (уявний аналог реального юридичного явища) і є правове наукове поняття [9, с. 14].

У зв'язку з цим можна стверджувати, що правові категорії – це поняття, які відображають соціально-правову реальність. Стосовно таких понять повинні бути дотримані вимоги однозначності, визначеності, невідносності, так як юридичні понятійні утворення, з одного боку, відображають в абстрактній формі конкретну юридичну реальність, з іншого – юридична реальність опосередковує абстрактну форму свого вираження.

Як зазначає Є.В. Спекторський, реальність юридичної категорії полягає в тому, що «вона діє, застосовується судом або іншими органами застосування права». Доповнює його тезу Б.О. Кістяківський, визначаючи юридичні конструкції «як елемент нашої свідомості, що існує у двох видах: як суто психічне явище ... або як норма чи сукупність норм, яким ми надаємо понадіндивідуальне значення і які виникають у нашій свідомості з певними вимогами повинності й обов'язку» [10, с. 13].

Аналізуючи наукові погляди вчених, вважаємо, що юридичні категорії дають змогу давати належну кваліфікацію відносинам, що виникають, шляхом «установлення відповідності або невідповідності ознак абстрактно окресленою нормою права соціального факту» [10, с. 14].

Говорячи про правильне визначення змісту юридичної категорії та подальше якісне використання на практиці, необхідно враховувати специфіку сучасного гуманітарного знання. Вона полягає в тому, що сьогодні, з огляду на ускладнення комунікацій, нові знання формуються на стику наук, сучасна правова теорія вже не може догматично будуватися «із самої себе» як апіорна конструкція (юснатуралізм, нормативізм, соціологізм тощо). Осягнення феноменів права в соціальній практиці вимагає від дослідника звернення до інших наук: філософії, історії, соціології, психології, лінгвістики, семіотики, антропології, кібернетики, теорії систем, теорії комунікації й інших комплексних спеціалізованих наукових дисциплін. Відповідно до

правових основ, варто спиратися на висновки, вже визнані іншими науками, поширюючи їх на правознавство та висловлюючи в юридичних категоріях.

Згідно з відповідними методологічними концепціями щодо правових категорій, юридична сутність правових засад може бути доведена таким розумовим процесом:

– етимологічним визначенням категорії, у результаті чого пропонується загальна, лексична характеристика категорії без проникнення в сутність охарактеризованих явищ, досягнення їх життєвого кореня, з визначенням в об'єкті охарактеризованого явища правового складника;

– теоретичним обґрунтуванням категорії – пов'язуючи категорію з правилами логічного й філософського розуміння, вводять її в природний зв'язок понять, «визначаючи місце в системі логічних, філософських, соціальних і юридичних норм» [11, с. 117];

– антропологічним визначенням категорії – вивченням соціальної та юридичної практики, в якій відображена ця категорія, шляхом аналізу усних або письмових пам'яток права, практики, суспільного життя, досліджуючи процеси юридизації людського буття, властиві кожному історичному типу цивілізації;

– емпіричним обґрунтуванням категорії, у результаті чого відбувається дослідження або конструювання охарактеризованих категорією явищ у сформованій соціальній і юридичній практиці, виділення її сутнісних ознак із подальшим розробленням загальної дефініції.

З позицій етимології словосполучення «правові засади» являє собою об'єднання двох слів: «право» – може бути розглянуто в «широкому» та «вузькому» юридичному значенні, і «засади» – поняття, яке має кілька значень. З'ясування змісту й логіки використання цих понять дасть змогу правильно відобразити думку і зрозуміти сенс цієї категорії [12, с. 83].

Незважаючи на черговість використання, головним у смислового навантаженні досліджуваного вираження є слово «засади», оскільки дефініція «правові» містить у собі описову частину, надаючи засадам особливу якісну юридичну характеристику.

Як і будь-яке інше юридичне понятійне утворення, категорія «правові засади» має свої ознаки й риси, має своє логіко-філософське уявлення у вигляді ланцюга міркувань і доказів взаємозумовленості з певним видом юридичних абстракцій, що характеризують правову дійсність [12, с. 84].

Правові засади є судженням, «яке відображає взаємозв'язок, що існує між правом і необхідною організацією соціальної поведінки» [12, с. 112]. Логіка, становлячи загальний стан основи, визначає його союз із такою думкою, як наслідок. При цьому окрема наука не завжди дає чіткі вказівки, за яких умов основу можна вважати достатньою для певного наслідку. Зв'язок логічної підстави й наслідку є відображенням у мисленні об'єктивних, у тому числі й причинно-наслідкових, зв'язків, які виражаються в тому, що одне явище (причина) породжує інше явище (наслідок). Однак логічну обґрунтованість не можна ототожнювати з причинно-наслідковим зв'язком. Відношення між підставою й наслідком діє у сфері мислення, а причинно-наслідковий зв'язок виражають об'єктивні відносини між речами, явищами, подіями.

Зі сказаного випливає, що підстави мають важливе теоретичне і практичне значення для будь-якої сфери діяльності людини, оскільки відображають, з одного боку, їх об'єктивну основу у вигляді формально логічних законів існування й розвитку, з іншого – визначають можливість отримання достовірних тлумачень і висновків про них.

У зв'язку з цим можна зробити висновок: конструювання будь-яких соціальних явищ і процесів передбачає необ-

хідність вироблення уявлень про їх якісну визначеність, на підставі чого згодом моделюється результат.

Продовжуючи дослідження, необхідно згадати постулат, що між формою і змістом існує діалектичний зв'язок. Форма (від лат. *Forma* – вигляд, образ) є відображенням результатів мислення в точних поняттях і твердженнях. Завдяки формі досліджувані об'єкти, їх властивості та відносини ставляться у відповідність до окремих стійких, добре доступних для огляду й ототожнювання матеріальних конструкцій, що становлять можливість виявити й зафіксувати істотні сторони охарактеризованих явищ. Форма в юриспруденції уточнює зміст шляхом знакової визначеності. Логічно обґрунтоване, виражене мислення ідейно правового змісту є першим кроком на шляху побудови правової форми. Подальше поглиблення конструювання форми досягається введенням у механізм різних спеціальних інструментів, що гарантують реалізацію сконструйованих у змісті ідей, до яких можна зарахувати послідовність у вибудовуванні системи знаків (знаковий комплекс), інтерпретація яких створює певний сенс і допомагає виразити зміст у формі знаків.

Висновки. Формалізація правової теорії передбачає виявлення й подальшу фіксацію в певній логічній послідовності висновків і доказів у вигляді правового тексту, представленого дефініціями, категоріями, поняттями. При цьому варто пам'ятати, що правовий текст відрізняється від правової норми. Текстуальне правило стає юридичним правилом тільки тоді, коли в соціальній дійсності йому відповідає проєкційна соціоментальна поведінка, що додає цьому правилу ціннісне, загальнообов'язкове значення. Соціальні явища, що виникають у цьому разі, спрямовані на реалізацію встановленого правила, являють собою реалізацію норми права.

Отже, правові засади можуть бути представлені як ідеально-матеріальний феномен психосоціокультурної дійсності, виражений у змісті правових норм, актів, які упорядковують відносини, особливість конструювання й застосування яких визначається не одним правовим текстом, а всією сукупністю текстів цієї культури (інтертекстом), інтерпретація яких легітимізує та конкретизує правові можливості й обов'язки суб'єктів. Табто з філософських позицій правові засади відображають у змісті текстів нормативних актів правову культуру.

Отже, можемо резюмувати, що завдяки понятійним утворенням і юридичним категоріям стає можливим ефективно вести теоретичні і практичні дослідження, які стосуються різноманітних проблем як теорії права, так і галузевих юридичних наук. Звичайно, дослідження вказаних питань є необхідним і потребує подальшого вивчення.

Список використаної літератури:

1. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
2. Васильєв А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий права. Москва: Юридическая литература. 1976. 264 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Проспект, 2008. 576 с.
4. Жеребкин В.Е. Содержание понятий права (логический анализ понятий права): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Харьков, 1980. 24 с.
5. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консул, 2008. 656 с.
7. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург, 2001. 246с.

8. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. 2-е изд. Москва: ЗАО Юстицинформ, 2004. Т. 1: Элементарный состав. 528 с.

9. Нырков В.В. Поощрение и наказание, как парные юридические категории: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Саратов, 2003. 205 с.

10. Черданцев А.Ф. Юридические конструкции и их роль в науке и практике. Правоведение. 1972. № 3. С. 12–19.

11. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.

12. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентеції. Львів: Магнолія 2006, 2011. 352 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Василенко Марина Євгенівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

Ткаченко Віта Віталіївна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Vasylenko Maryna Yevhenivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Law of Sumy Branch of Kharkiv National University of Internal Affairs

marena.evg@gmail.com

Tkachenko Vita Vitaliivna – Candidate of Law Sciences, Senior Lecturer at the Department of Administrative and Informational Law of Sumy National Agrarian University

tkachenkovita85@gmail.com

УДК 351.746.1(477)(045)

ПОНЯТТЯ І СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Олег ГАНЬБА,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

та приватноправових дисциплін факультету правоохоронної діяльності

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

АНОТАЦІЯ

У статті подаються два ракурси загальнотеоретичного визначення правових відносин, узагальнюються й аналізуються загальні ознаки правовідносин як різновиду суспільних відносин крізь призму досліджуваної сфери. Це дало змогу окреслити специфічні ознаки правових відносин у сфері безпеки державного кордону України з урахуванням її специфіки як особливої сфери правового регулювання. З'ясовується питання ролі та значення правових відносин у механізмі правового регулювання сфери безпеки державного кордону України щодо часу їх реалізації на підставі трьох вимірів прояву досліджуваних правовідносин. На основі вищевикладеного сформульовано авторське визначення поняття правових відносин у сфері безпеки державного кордону України.

Ключові слова: правові відносини, сфера безпеки державного кордону, механізм правового регулювання, військовослужбовці та працівники, Державна прикордонна служба України, правоохоронні органи.

THE CONCEPT AND SPECIFIC FEATURES OF LEGAL RELATIONS IN THE SPHERE OF SECURITY OF THE STATE BORDER OF UKRAINE

Oleg HANBA,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of Theory and History of Law and Private Law Subjects of Law Enforcement Faculty of Bohdan Khmeltsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine

SUMMARY

The article serves two perspectives theoretical definition of legal relations, summarizes and analyzes the general features of legal relations as a form of social relations through the prism of the studied areas. This allowed us to determine the specific features of legal relations in the sphere of security of the state border of Ukraine taking into account its specificity as a special sphere of legal regulation. It turns out the question of the role and importance of legal relations in the mechanism of legal regulation of security of state border of Ukraine at the time of their implementation on the basis of three dimensions of manifestation of the relationships studied. Based on the foregoing, formulated the author's definition of legal relations in the sphere of security of the state border of Ukraine.

Key words: legal relations, security of the state border, mechanism of legal regulation, soldiers and workers, State border service of Ukraine, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. У сучасних умовах військового протистояння на Сході України значно зростає роль правоохоронних і правозахисних відносин щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. Адже в конкретних правових відносинах реалізуються приписи правових норм, забезпечується регулятивна місія права у сфері безпеки державного кордону. Саме у правовідносинах проглядається якість правового зв'язку суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, які охоплюються посадовими повноваженнями військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба України). Зазначені відносини виникають між конкретними суб'єктами оперативно-службової діяльності, що зі сфери можливого трансформуються в реальність у вигляді одного з видів правової поведінки [1, с. 3].

Актуальність теми дослідження. Проблема правових відносин залишається найбільш дискусійною, тому що вона є визначальною для теорії права загалом і специфічних вузьких сфер правового регулювання зокрема. Саме такою є сфера безпеки державного кордону України.

Правовідносини трактують в основному у двох аспектах: з одного боку, їх визначають як суспільні відносини, урегульовані нормами права, з іншого – їх розглядають як правову форму соціальної взаємодії конкретних суб'єктів права [2, с. 188–189].

Важливість сфери безпеки державного кордону України з урахуванням анексії Криму та військового протистояння на Сході нашої держави висуває до правових відносин особливі вимоги щодо максимальної відповідності їх змісту нормам права. Адже недотримання зазначеної вимоги породжуватиме загострення протистояння з правопорушниками законодавства з прикордонних питань, провокуватиме збройні конфлікти, викликатиме зниження авторитету й довіри до військовослужбовців і працівників Держприкордонслужби та інших правоохоронних органів України. Науково обґрунтовано, що саме у правовідносинах реалізуються організаційна діяльність Держприкордонслужби України і службові повноваження всього її персоналу щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні [3, с. 9].

Стан дослідження. Проблемам правових відносин (аналізу поняття, сутності й ознак, взаємозв'язку із суспільними

відносинами, їх видовій класифікації, характеристики структури та її елементів, а також визначенню ролі й місця правових відносин у механізмі правового регулювання) присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі філософії права, теорії права та держави, а також адміністративного права і процесу: В.Б. Авер'янова, С.С. Алексєєва, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, О.В. Венедиктова, І.П. Голосніченка, С.Д. Гусарева, Є.В. Додіна, О.С. Йоффе, В.Б. Ісакова, Р.А. Калужного, Б.О. Кістяківського, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.К. Колпакова, В.В. Копейчикова, М.М. Коркунова, Є.В. Курінного, П.Є. Недбайла, В.С. Нерсєсянца, М.П. Орзіха, І.М. Пахомова, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Ю.О. Тихомирова, О.Ф. Фрицького, Р.О. Халфіної, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитоновної, М.В. Цвіка, О.П. Юристи та ін.

Окремими вченими акцентовано увагу на правових відносинах у вузьких особливих сферах життєдіяльності держави. Так, адміністративно-правові відносини у сфері охорони громадського порядку аналізував М.В. Лошицький. Дослідженню теоретико-правових аспектів правових відносин за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях присвячені праці А.С. Спаского. У свою чергу, І.Ф. Корж зосередив увагу на вивченні адміністративно-правових засад регулювання відносин у сфері державної безпеки України.

Однак питання поняття і спеціальних ознак правових відносин у сфері безпеки державного кордону України залишилося поза увагою вчених.

Мета й завдання статті. Метою статті є окреслення поняття та визначення специфічних ознак правових відносин у сфері безпеки державного кордону України.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань:

– проаналізувати загальні ознаки правових відносин як різновиду суспільних відносин крізь призму досліджуваної сфери;

– окреслити специфічні ознаки правових відносин у сфері безпеки державного кордону України з урахуванням її специфіки;

– визначити роль і значення правових відносин у механізмі правового регулювання сфери безпеки державного кордону України;

– сформулювати авторське визначення поняття правових відносин у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини у сфері безпеки державного кордону України характеризуються загальними ознаками, що притаманні будь-якій сфері правового регулювання загалом. Вони достатньо проаналізовані сучасною наукою й висвітлені в зрізі різноманітних підходів [4, с. 194–195; 5, с. 226; 6, с. 389].

Так, до основних загальних ознак правових відносин більшість учених зараховують такі:

1) вони є різновидом суспільних відносин, адже у сфері безпеки державного кордону вони також виникають між людьми за участю специфічних суб'єктів правових відносин, якими є військовослужбовці та інші учасники (іноземці, особи без громадянства, біженці тощо);

2) суб'єкти таких правових відносин пов'язані між собою суб'єктивними правами й суб'єктивними юридичними обов'язками, які в більшості правових відносин є взаємними: кожна зі сторін наділена й суб'єктивними правами, і суб'єктивними обов'язками, передбаченими в нормах права, завдяки чому в змісті норми законодавцем закладена ідеальна теоретична модель правовідносин, яка мала б саме в такому вигляді реалізуватися у практичній діяльності персоналу щодо забезпечення безпеки державного кордону України;

3) вони є свідомо вольовими зв'язками суб'єктів, у яких виявляється воля хоча б однієї сторони (затримання

прикордонним нарядом особи, яка намагалася перемістити товари через митний кордон України поза митним контролем) або воля всіх учасників правовідносин (організація торгівлі Duty free shop у зоні прикордонного контролю);

4) виникають, припиняються або змінюються на основі норм і принципів права за умови настання правомірних або неправомірних юридичних фактів (учинення правопорушення в прикордонній смузі), що є звичною практикою для діяльності органів і підрозділів Держприкордонслужби України;

5) правові відносини є формою реалізації норм права, що регламентують повноваження, компетенцію та діяльність військовослужбовців і працівників Держприкордонслужби України й інших правоохоронних органів щодо забезпечення безпеки державного кордону України;

6) охороняються державою й у разі потреби забезпечуються заходами примусу, правом застосування якого наділена Держприкордонслужба України в разі загрози безпеки державному кордону України (застосування зброї, спеціальних засобів, фізичної сили тощо) [4, с. 194–195; 5, с. 226; 6, с. 389].

Однак для повної характеристики правових відносин у сфері безпеки державного кордону та з метою відмежування їх від правовідносин інших сфер діяльності держави, а також задля висвітлення специфіки предмета дослідження варто проаналізувати специфічні ознаки досліджуваного явища, якими, на нашу думку, є такі:

1) зазначені правовідносини формуються у сфері безпеки державного кордону України, тому пов'язані з його охороною та захистом, а також охороною суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні; професійною діяльністю військовослужбовців і працівників Держприкордонслужби й інших правоохоронних органів і військових формувань України, в обов'язки яких, згідно із законом, входить забезпечення безпеки державного кордону [7];

2) правові відносини у сфері безпеки державного кордону України регламентуються не тільки Конституцією та іншими законами України, а й нормами підзаконних актів з грифом «Для службового користування» і грифами секретності «Цілком таємно» й «Тасємно»;

3) правовідносини досліджуваної нами сфери здебільшого мають яскраво виражений публічний характер, оскільки виникають, змінюються, а інколи й припиняються в публічних місцях несення служби персоналом Держприкордонслужби та інших правоохоронних органів України (наприклад, у зоні прикордонного контролю). Однак варто наголосити, що окремі правові відносини, пов'язані з виконанням спеціальних завдань військовослужбовцями Держприкордонслужби України, мають конфіденційний характер і пов'язані з оперативно-розшуковою діяльністю, тому такі правовідносини свідомо позбавлені публічності в інтересах безпеки держави загалом і державного кордону України зокрема [8];

4) суб'єктами таких правових відносин здебільшого є спеціальні суб'єкти, якими є іноземці, апатриди, біженці, прикордонні представники суміжних держав та інші. Проте обов'язковою стороною регулятивних і охоронних правових відносин є військовослужбовець або працівник Держприкордонслужби України;

5) один із суб'єктів правових відносин у сфері безпеки державного кордону – представник Держприкордонслужби або іншого правоохоронного органу України, який у випадках, передбачених законом, наділений особливими повноваженнями, що дозволяють йому здійснювати заходи державного примусу: застосовувати фізичну силу, використовувати службових собак, застосовувати спеціальні засоби і зброю тощо. Під час виконання своїх службових

повноважень дозволяється також поєднувати гласні, негласні та конспіративні форми й методи службової діяльності, що безпосередньо стосуються змісту правових відносин досліджуваної сфери [7, ст. 21];

б) урахуовуючи специфічність правоохоронної діяльності у сфері безпеки державного кордону України, вона породжує, у свою чергу, і відносини упередження, прискання тощо, спрямовані на захист і збереження цілісності об'єктів посягань (у нашому випадку – забезпечення недоторканності державного кордону). Так, превентивні правоохоронні правовідносини спрямовані на запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством зараховано до компетенції Держприкордонслужби України, їх виявлення та припинення (протидія контрабандній діяльності, незаконному перетинанню державного кордону тощо). Відновлювальні правоохоронні відносини спрямовані на усунення або відшкодування негативних наслідків, спричинених правопорушенням. Каральні правоохоронні відносини мають на меті своєчасну реалізацію юридичної відповідальності винної особи [1, с. 16].

Окреслюючи загальні та специфічні ознаки правовідносин у сфері безпеки державного кордону України, варто окремо зупинитися на їх ролі та значенні в механізмі правового регулювання зазначеної сфери, особливо з урахуванням військового протистояння на Сході України:

1. Так, правовідносини, еталон яких закладений у правовій нормі, сприяють якісній реалізації функцій права шляхом утвердження правомірної поведінки серед військовослужбовців і працівників Держприкордонслужби та інших правоохоронних органів України, діяльність яких спрямована на забезпечення безпеки державного кордону України.

2. Правовідносини є фактичною об'єктивною формою реалізації їх службових повноважень, тому завдяки саме правовідносинам формується прогресивний режим правового регулювання в прикордонній сфері [6, с. 391; 9, с. 14].

3. Належний стан реалізації правових відносин шляхом утвердження правомірної поведінки серед військовослужбовців і працівників Держприкордонслужби та інших правоохоронних органів України сприяє формуванню належного режиму законності й правопорядку, чим поліпшується якість і досягається високий рівень забезпечення безпеки державного кордону України, що вкрай важливо в стані військового протистояння з Російською Федерацією та сепаратистськими угрупованнями в регіоні Донбасу.

4. Реалізація завдань і функцій Держприкордонслужби України, викладених у ст. ст. 1 і 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» й інших нормативно-правових актах, а також повсякденне виконання службових повноважень військовослужбовцями та працівниками відомства здійснюються виключно в межах охоронних, захисних і регулятивних правових відносин.

Так, охоронні правовідносини спрямовані на превенцію правопорушень у сфері безпеки державного кордону, утвердження законності й правопорядку шляхом застосування переконання, психічного чи фізичного примусу тощо.

Захисні правовідносини мають на меті припинення вже розпочатих, триваючих правопорушень, притягнення до відповідальності винних у їх скоєнні осіб, відновлення порушених прав і компенсацію збитків шляхом застосування всіх можливих дозволених засобів, у тому числі й фізичного примусу.

Регулятивні відносини спрямовані на врегулювання наявних соціальних зв'язків у межах приписів правових норм, утвердження правомірної поведінки серед суб'єктів правових відносин і забезпечення їхніх прав і законних ін-

тересів. Належний рівень реалізації зазначених правовідносин особливо необхідний у зоні військового протистояння на сході держави в умовах екстремального несення служби [3, с. 15].

З'ясовуючи питання практичного значення правових відносин у сфері безпеки державного кордону України щодо часу їх реалізації, варто виокремити такі три виміри прояву досліджуваних правовідносин:

а) ті, що відбулися (реалізовані правовідносини). Вони допомагають оперативно узагальнити досвід їх реалізації, установити й за можливості усунути причини та умови протиправної поведінки (наприклад, на блокпостах, контрольних пунктах в'їзду-виїзду в районах військового зіткнення на території Донецької та Луганської областей), що завжають якісній реалізації службових повноважень, тощо;

б) ті, що відбуваються (реалізуються в теперішньому часі). Вони дають можливість якісно організувати системний контроль за виконанням службових повноважень підлеглим персоналом Держприкордонслужби України в ході виконання завдань щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні тощо;

в) ті, що відбуватимуться в майбутньому. Такі модельовані правові відносини сприятимуть науковим прогнозам можливого розвитку ситуацій, у тому числі й в екстремальних умовах несення служби щодо забезпечення безпеки державного кордону, і запобігатимуть можливим негативним наслідкам у подальшому.

Насамкінець варто зазначити, що якісна реалізація функцій права завдяки ефективному виконанню військовослужбовцями та працівниками Держприкордонслужби України своїх повноважень відбувається в основному через правовідносини, які виникають у сфері безпеки державного кордону. Адже, згідно зі Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», наша держава має стати державою, що здатна захистити свої кордони й забезпечити мир не тільки на своїй території, а й у європейському регіоні [10, с. 3].

Висновки. Отже, на підставі викладеного можемо резюмувати, що правові відносини у сфері безпеки державного кордону України – це врегульовані нормами права й забезпечені можливістю негайного застосування державного примусу вольові суспільні відносини, одним із суб'єктів яких є офіційний представник Держприкордонслужби або іншого правоохоронного органу України, що є носієм владних повноважень (суб'єктивних прав і юридичних обов'язків), якими володіють обидва учасники та які, як правило, мають публічний характер.

У сфері безпеки державного кордону правовим відносинам притаманні передусім загальні ознаки, але з урахуванням специфіки особливої й украй важливої сфери правового регулювання досліджувані правовідносини характеризуються також і низкою специфічних ознак.

Список використаної літератури:

1. Сердюк І.А. Правоохоронні відносини: поняття, їх особливості та види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2008. 22 с.
2. Теорія держави і права: підручник / Ю.А. Ведерніков, І.А. Сердюк, О.М. Куракін та ін.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.
3. Спаский А.С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2007. 20 с.

4. Теорія держави та права: навчальний посібник / С.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС; Освіта України, 2017. 320 с.

5. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.

6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2016. 528 с.

7. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 27. Ст. 208.

8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.

9. Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеса, 2004. 32 с.

10. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Ганьба Олег Борисович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та приватноправових дисциплін факультету правоохоронної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hanba Oleg Borysovych – Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Department of Theory and History of Law and Private Law Subjects of Law Enforcement Faculty of Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine

Ganba_Oleg@ukr.net

УДК 341.232

СФЕРИ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ (СЗППБ) У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Марина НЕБЕСЬКА,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії і історії держави та права
Одеського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У дослідженні охарактеризовані основи функціонування Спільної зовнішньої політики і політики безпеки як більш структурованої частини Європейського Союзу, яка, отримавши у своє розпорядження додаткові правові інструменти, стала обов'язковим елементом для держав-членів. Тим самим виокремлено процедури і правові інструменти, передбачені установчими договорами, за допомогою яких реалізується Спільна зовнішня політика і політика безпеки.

Ключові слова: Європейський Союз, зовнішня політика, процедура, політика безпеки, міжнародно-правова доктрина.

COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY (CFSP) AREAS OF EUROPEAN UNION LAW

Maryna NEBESKA,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Theory and History
of State and Law
of Odessa State University of Internal Affairs

SUMMARY

In this scientific study, the foundations of the functioning of the Common foreign and security policy as a more structured part of the European Union are characterized, having acquired additional legal instruments at their disposal became an obligatory element for the member states. Thus, the procedures and legal instruments provided for in the constituent agreements, through which the Common foreign and security policy is implemented, are singled out.

Key words: European Union, foreign policy, procedure, security policy, international legal doctrine.

Постановка проблеми. Поява Європейських Співтовариств, а згодом і Європейського Союзу (далі – ЄС) збагатили міжнародно-правову доктрину новими актуальними напрямками досліджень. Зміна структури міжнародного правопорядку та виникнення «нових загроз» змушують шукати відповіді на питання, які постають перед учасниками міжнародних відносин. Забезпечення мирного співіснування людей і захист миру та добробуту є головними завданнями будь-якої держави. З появою міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на забезпечення безпеки своїх країн-членів, певною мірою змінюється парадигма міжнародної безпеки. Такі організації беруть на себе відповідальність за створення зон безпеки, забезпечення добробуту та процвітання, прикладом чого є ЄС, який з 1992 р. динамічно забезпечує належне виконання своєї діяльності – Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ).

Актуальність теми дослідження визначається механізмом реалізації міжнародної правосуб'єктності на рівні ЄС, що потребує спеціальних досліджень з огляду на участь або перспективу участі України в програмах регіонального співробітництва з ЄС та окремими регіонами держав-членів Союзу, діяльність яких спрямована на досягнення цілей інтеграції.

Стан дослідження. Питанням дослідження діяльності у сфері СЗППБ у праві ЄС присвятили такі науковці, як: М.М. Микієвич, В.О. Жбанков, І.А. Грицяк, В.І. Муравйов, А.І. Дмитрієв, В. Стрельцов та ін.

Метою статті є виокремлення основних сфер і напрямків діяльності ЄС у СЗППБ, визначення правових засад організації та діяльності ЄС у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Україна, яка визначилася зі своїм головним зовнішньополітичним вектором – інтеграцією до ЄС, має враховувати можливість участі у його вищезгаданій політиці. Удосконалення відповідної міжнародно-правової бази для такого співробітництва є нагальною потребою сьогодення, оскільки, не отримавши статусу членства в ЄС, Україна вже має можливість брати участь у заходах, які реалізуються ЄС у межах СЗППБ. Хоча ще до створення ЄС держави-члени вже координували свої позиції та дії у питаннях зовнішньої політики (як у випадку з економічними санкціями), а також у тих сферах, де вірогідним був її вплив на міжнародну торгівлю чи спільний ринок, таку координацію було формалізовано в ЄС 1987 р. під назвою Європейського політичного співробітництва.

Якщо порівнювати з Європейським політичним співтовариством, СЗППБ стала більш структурованою, вона отримала у своє розпорядження додаткові правові інструменти, частина з яких стали обов'язковими для держав-членів. Після підписання Амстердамських договорів значення СЗППБ зросло. Для цього було запроваджено посаду Високого представника із зовнішніх справ і політики безпеки. Він разом із Президентом Євросоюзу і Комісаром із зовнішніх зносин отримав право представляти Союз у питаннях зовнішньої політики. СЗППБ охопила всі сфери зовнішньої політики, політики безпеки і оборони.

Лісабонські договори значною мірою реформували цей напрям діяльності Союзу. І, хоча здійснення СЗППБ продовжує регулюватися головним чином ДЕС і вона все ще має певну автономію у сфері механізму ухвалення постанов і особливостей їх правової природи, ця політика вже не функціонує як окрема опора Союзу, а є частиною зовніш-

ньоуполітичної діяльності об'єднання разом із Спільною торговельною політикою, укладанням міжнародних договорів тощо [3]. Набув і значного розвитку інституційний механізм СЗППБ. У спеціальний підрозділ виокремлено положення про спільну політику безпеки і оборони (далі – СПБО).

Згідно з установчими договорами, у своїй діяльності на міжнародній арені Союз керується принципами, на основі яких відбувалися його створення, розвиток і розширення та які він намагається відстоювати у зовнішньому світі: демократія, правова держава, верховенство права, універсальність і неподільність прав людини й основних свобод, повага до людської гідності, принципи рівноправності і солідарності, а також повага до принципів Статуту Об'єднаних Націй і міжнародного права (ст. 21 ДЕС) [2]. СЗППБ здійснюється з метою [1]:

а) захисту своїх цінностей, фундаментальних інтересів, безпеки, незалежності і цілісності;

б) консолідації і підтримки демократії, верховенства права, прав людини і принципів міжнародного права;

в) збереження миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, принципів Гельсінського Заключного акта та Паризької хартії включно з тими, які стосуються зовнішніх кордонів;

г) сприяння сталому розвитку країн, що розвиваються, в економічній, соціальній і екологічній сферах, спрямованому на подолання бідності;

д) заохочення інтеграції всіх країн до світової економіки включно з поступовою ліквідацією обмежень у міжнародній торгівлі;

е) надання допомоги у розробці міжнародних заходів задля збереження і поліпшення якості навколишнього середовища і належного управління світовими природними ресурсами з метою забезпечення сталого розвитку;

ж) надання допомоги населенню, країнам і регіонам, які стикаються з природними або спричиненими людьми катастрофами;

з) розвитку міжнародної системи, яка базується на посиленому міжнародному співробітництві і належному глобальному управлінні.

Реалізацію цілей і принципів СЗППБ покладено на інститути й органи Союзу. Відповідними повноваженнями наділені Європейська Рада, Рада, Комісія, Високий представник Союзу з питань зовнішніх зносин і політики безпеки.

СЗППБ реалізується за допомогою різних процедур і правових інструментів, передбачених установчими договорами. Також різною є роль окремих інститутів і органів у здійсненні цієї політики. Спеціальні правові інструменти визначені у ст. 22, 25, 28, 29, 30 Лісабонського договору про ЄС [3]. До них належать рішення, які мають різне цільове призначення. Усі вони обов'язкові для виконання, проте не є законодавчими актами.

Процедури ухвалення рішень та інших актів у сфері СЗППБ передбачені у ст. 30 ДЕС [2]. Ухвалення рішень Європейською радою і Радою здійснюється переважно одногослосно. Кваліфікована більшість використовується у разі ухвалення рішень, що визначають дії чи позицію Союзу: на основі рішення Європейської ради стосовно стратегічних інтересів і цілей Союзу; на основі пропозиції Високого представника Союзу із зовнішніх справ і політики безпеки; з метою імплементації рішень, які визначають дії або позиції [4]. Пропозиції щодо ухвалення таких постанов можуть подавати держави-члени, Комісії або Високий представник.

У реалізації СЗППБ компетенція інститутів ЄС не є однаковою. Союз представлений у цій сфері в особі Високого

представника. Він веде політичний діалог із третіми країнами і міжнародними організаціями, висловлює позицію Союзу в міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях.

Високому представнику допомагає Європейська служба зовнішньополітичної діяльності. Вона співпрацює з дипломатичними службами держав-членів; до її складу входять представники Генерального секретаріату Ради і Комісії, а також персонал, наданий національними дипломатичними службами (ст. 27.3). Комісія бере участь у координації зовнішньополітичної та інших сфер політики Союзу, уповноважена готувати пропозиції для ухвалення рішень. Однак її роль у реалізації СЗППБ обмежена. Європарламент не має формальних повноважень у сфері СЗППБ. Він здійснює лише інформативні та консультативні функції стосовно головних аспектів і основоположних пріоритетів СЗППБ (ст. 36) [2].

Допоміжним органом Ради є Комітет з питань політики і безпеки (Комітет). Він уповноважений стежити за міжнародною ситуацією і готує висновки для Ради і Високого представника на їх запит чи за власною ініціативою. Комітет також стежить за здійсненням погодженої зовнішньої політики. Він контролює та забезпечує стратегічне керівництво стосовно операцій з урегулювання криз, передбачених у межах СПБО. У разі надання йому відповідних повноважень з боку Ради він може ухвалювати у цьому зв'язку рішення (ст. 38, 43) [2].

Важливим інструментом здійснення СЗППБ є міжнародні угоди. Такі угоди з третіми країнами чи міжнародними організаціями у сфері СЗППБ укладаються Союзом. У цьому процесі ключову роль відіграє Рада. Інші інститути ЄС задіяні у підготовчій стадії. Укладання угод у сфері СЗППБ здійснюється відповідно до загальної процедури, встановленої у ст. 218 ДФЕС [3], з урахуванням специфіки цієї сфери. Вона полягає у тому, що пропозиції про доцільність укладання угоди надає Раді Високий представник. Рішення Ради про укладання угоди у сфері СЗППБ не вимагає попередньої згоди Європарламенту [5].

Рада ухвалює рішення стосовно початку переговорного процесу, призначає представника Союзу чи голову делегації ЄС на переговорах. Рада також може готувати директиви для делегації Союзу і призначати спеціальний комітет для надання їй консультацій.

Після закінчення переговорів, на пропозицію голови делегації, Рада ухвалює рішення, яким надає повноваження підписати міжнародну угоду голові делегації. На пропозицію останнього Рада ухвалює рішення стосовно укладання угоди [8].

Лісабонський Договір про ЄС вимагає від Союзу узгодженості зовнішньополітичної діяльності Союзу в цілому, яка охоплює СЗППБ, СПБО, Спільну торговельну політику, політику сприяння розвитку. Рада і Комісія за підтримки Високого представника забезпечують таку узгодженість (ст. 21 ДЕС) [2]. Важливе значення у процесі узгодженості зовнішньополітичної діяльності має те, що Союз є суб'єктом міжнародного права, і це усуває питання про те, від імені кого – держав-членів чи Союзу – здійснюється така діяльність.

Існують декілька шляхів безпосередньої взаємодії СЗППБ і зовнішньополітичної діяльності Союзу [5]. Найбільш помітним є застосування санкцій проти третьої країни. Цей процес має два етапи. Спочатку Рада ухвалює рішення про вироблення позиції згідно зі ст. 25 ДЕС, яке має політичний характер, щодо застосування санкцій. Після цього Рада ухвалює заходи відповідно до ст. 215 ДФЕС, що містять спеціальні обмеження в економічній і фінансовій сферах [2; 3].

Іншим прикладом є надання економічної і фінансової допомоги з використанням правових інструментів, перед-

бачених у ДФЄС, з метою досягнення завдань, визначених у рішеннях щодо вироблення позицій.

Крім того, адміністративні й оперативні витрати на СЗППБ стосуються бюджету ЄС. Виняток становлять витрати на операції, що мають військові наслідки або наслідки у сфері оборони (ст. 41 ДЄС). Окрім необхідності в узгодженості видів політики, здійснюються спеціальні заходи, що забезпечують взаємодію СЗППБ і зовнішньої політики ЄС. Складовою частиною СЗППБ є СПБО [4]. Реалізація СПБО має забезпечити Союз цивільним і військовим потенціалом для проведення оперативних дій шляхом здійснення місій за його межами з метою підтримки миру, запобігання конфліктам, зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів ООН. СПБО спрямована на поступове формування спільної оборонної політики Союзу [7]. Ця політика має бути сумісною зі статусом нейтральних держав (Австрія, Фінляндія, Швеція) і зобов'язаннями інших держав-членів, що впливають із членства в Західноєвропейському Союзі.

ЄС як міжнародній організації притаманна власна структура, компетенція та спроможність приймати правові норми з метою реалізації зазначених цілей і функцій.

Положення Договору про ЄС визначають останню єдиним елементом, який відповідає за визначення й імплементацію СЗППБ, а держави-члени зобов'язуються «підтримувати» його в цьому відношенні (ст. 11). Статус Союзу стосовно СЗППБ підтверджується також у таких його формулюваннях, як «Союз має дотримуватися цілей» (ст. 12), «Союз здійснює зовнішню політику та політику безпеки» (п. 1 ст. 11 та п. 1 ст. 17), «Союз представляє Західноєвропейський Союз» (п. 3 ст. 17), «Союз може мати позицію» (п. 2 ст. 18) та «Союз може вживати заходів» (п. 3 ст. 13) [2; 10]. Це означає, що цілі Союзу, як і ряд інших положень Договору, не зрівнюють Союз із державами, що є сторонами цих договірних відносин.

Спільна політика, що формується в межах СЗППБ, базується на прийнятті відповідних рішень. Ступінь їх зобов'язаності для держав-членів залежить від договірних процедур, у яких виражаються компетенції, зобов'язання цих держав та інституцій, створених ними в рамках Союзу [6]. Статус рішень, як і самого правового порядку СЗППБ, залежить від точно окреслених компетенцій, зобов'язань та інших «юридичних фактів», які становлять правову основу для створення нових юридичних фактів. Таким чином, рішення СЗППБ не можуть прийматися поза зазначеними компетенціями, тобто норми, створені в межах СЗППБ, є дійсними лише тоді, коли знаходять своє джерело в нормах компетенцій, встановлених у договорі.

Основою для рішень СЗППБ може бути як загальна компетенція, так і спеціальні компетенції. Інструментами останніх є «Спільні позиції» та «Спільні дії», в той час як «Основні напрями спільної зовнішньої політики» та «Спільні стратегії» є інструментами для підтримання перших [8; 9]. Розуміння загальної компетенції Союзу стосовно імплементації СЗППБ засновується на «систематичному співробітництві», яке здійснюється не тільки як договірне і цілеспрямована дія, що вжита державами-членами, але й через інформацію, консультації та лояльні зобов'язання як передбачена можливість використовувати найбільш специфічні компетенції для прийняття рішень.

Хоча компетенції інституцій СЗППБ відрізняються від функцій згідно з правом Співтовариства, прийняття рішень стосовно зовнішньої політики та безпеки цілком вписується в єдину інституційну систему Союзу, в якій різні інституції мають норми, яких дотримуються, та процедури, яких повинні дотримуватися.

Держави-члени підтримують ці норми та процедури, визнаючи компетенції Ради, Комісії та Європейського Пар-

ламенту і таких підготовчих органів, як Комітет постійних представників (COREPER) і Політичний комітет (COPO) [12]. Незважаючи на те, що держави-члени можуть контролювати кінцевий результат процесу прийняття рішень і мають деяку свободу дій стосовно визначення того, чи має місце спільний інтерес, існують чіткі зобов'язання щодо попереднього надання інформації та проведення консультацій. Положення про «систематичне співробітництво» разом із зобов'язанням лояльності відповідно до п. 2 ст. 11 Договору про ЄС є імперативними за своєю природою, а зобов'язання лояльності – обов'язковими згідно з міжнародним правом [2]. Що стосується СЗППБ, то і не члени ЄС, в т. ч. Україна, також можуть приєднуватися до тих чи інших зовнішньополітичних акцій.

У сфері СЗППБ єдина інституційна структура Союзу значною мірою обмежує свободу держав-членів у процесі прийняття рішень. Правовий порядок СЗППБ є частиною Союзу і впливає на його розвиток, так само як існує взаємний вплив на процедури в Співтоваристві та СЗППБ. Усунення певною мірою раніше існуючого поділу між політичними й економічними питаннями також є важливим чинником розвитку СЗППБ в єдиній структурі правового порядку Союзу.

Практика ЄС у сфері СЗППБ значною мірою є реакцією на численні виклики та загрози, що виникли у 90-х рр. ХХ ст., передусім стосовно подолання кризових ситуацій на території колишньої Югославії та Іраку, а також щодо його здатності протидіяти таким викликам сучасної безпеки, як міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, нелегальна міграція та екологія [11]. Це сприяло кращому розумінню державами-членами Союзу його ролі в європейській і глобальній системах безпеки й удосконалення інституційних механізмів реалізації СЗППБ.

У рамках ЄС створено інституційний механізм у сфері боротьби зі злочинністю, головну роль в ухваленні рішень якого відіграє Рада, що діє переважно на основі міждержавного співробітництва.

Співробітництво держав-членів ЄС у сфері захисту навколишнього середовища належить до компетенції Європейського Співтовариства, а саме до сфери першої опори, в рамках якої безпосередньо діє наднаціональний режим.

Наднаціональний режим діє також у сфері боротьби держав-членів ЄС з нелегальною міграцією. Його інституційним структурам надано право ухвалювати обов'язкові рішення щодо візової політики, притулку, імміграції [8]. Ці сфери співробітництва розглядаються пріоритетними і підлягають юрисдикції Європейського Суду Справедливості.

Формою співробітництва ЄС із третіми країнами, включаючи відносини асоціації і сусідства, та міжнародними організаціями є встановлення з ними договірних відносин. Співробітництво України з Союзом також здійснюється на цих засадах. Основна особливість договірних відносин Союзу з третіми країнами полягає в тому, що вони спрямовані на встановлення та розвиток інтеграційних зв'язків із ним, а стосовно європейських держав ці зв'язки можуть створити умови для набуття членства в ньому.

Згідно з практикою СЗППБ, до заходів, що вживаються в рамках цієї структури, не члени ЄС також можуть приєднуватися до тих чи інших його зовнішньополітичних акцій [10]. У цьому плані Україна, використовуючи цю практику, брала участь у ряді таких акцій.

Водночас правовий порядок СЗППБ залишається суворо обмеженим недоліками, пов'язаними з компетенціями та зобов'язаннями, що стосується прийняття рішень. У встановленні складного зв'язку між різними нормами-системами структура Союзу може ставати джерелом правових і фінансових проблем, перешкоджаючи прийняттю ефективних рішень у сфері СЗППБ. Певною мірою залишаються

не розв'язаними інституційні проблеми між Європейським Парламентом і Радою, Радою і Комісією та COREPER і СОРО. Недостатньо конкретизовані функції таких інструментів, як «Заява», «Спільна позиція» та «Спільна дія», між якими не завжди можна провести чітку різницю [4]. Компетенції інституцій Союзу, зобов'язання держав-членів і процедури прийняття рішень, хоча й відображають намір держав-членів створити спільну політику, однак сьогодні ще не можуть безастережно замінити національні політики індивідуальних держав, оскільки вони лише дозволяють виявити, де і коли така політика можлива. Як тільки спільна політика не доводить свою спроможність бути втіленою в життя, держави-члени стають вільними дотримуватися їхніх власних національних зовнішніх політик.

Висновки. СЗППБ є самостійним напрямом у діяльності ЄС, у рамках якої вона здійснює заходи щодо забезпечення зовнішньополітичних і оборонних функцій ЄС. Критеріями, що дозволяють виокремити СЗППБ ЄС як самостійний напрям діяльності ЄС, є: 1) побудова механізму ухвалення рішень у цій сфері на міждержавній основі; 2) значно менший об'єм повноважень інститутів і органів ЄС у сфері СЗППБ; 3) відсутність чіткого поділу повноважень у сфері СЗППБ між інститутами й органами ЄС; 4) сфера СЗППБ не має свого самостійного засновницького документа, порівняно зі спільною діяльністю держав-членів ЄС у сфері атомної енергетики.

Лісабонський договір здійснює реформу засновницьких договорів ЄС, значною мірою змінюючи правове регулювання ЄС у сфері СЗППБ. Крім значних змін у правовій природі ЄС та його системи, цей договір реформує й організаційно правові основи СЗППБ, вводить важливі новели та запроваджує нову парадигму належного виміру ЄС. Окремим питанням тут постає виникнення на базі СЗППБ системи колективної безпеки – коли держава-член стає жертвою озброєної агресії на її території, інші держави-члени зобов'язані допомогти державі-жертві агресії всіма засобами відповідно до ст. 51 Статуту ООН.

Сам механізм ухвалення рішень у сфері СЗППБ і СПБО побудований на принципі міждержавної співпраці, що відображає волю держав-членів і значно меншою мірою – інститутів і органів ЄС. Тому інституційний механізм ЄС у контексті здійснення СЗППБ і СПБО є прикладом переваги міждержавного підходу в ухваленні рішень (Європейська Рада, Рада ЄС), що підтверджується можливістю прийняття цими органами актів, що мають нормативний характер. Водночас роль органів, що відображають приклад наднаціонального підходу в ухваленні рішень (Європейський парламент, Європейська комісія), зведена до можливості прийняття актів рекомендаційного характеру.

Список використаної літератури:

1. Спільна зовнішня політика і політика безпеки. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/>.
2. Договір про Європейський Союз: Договір, Міжнародний документ від 07 лютого 1992 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
3. Договір о функционировании Европейского Союза. URL: <http://eulaw.ru/treaties/tfeu>.
4. Астапенко В.А. Эволюция Европейского Союза (Амстердамский договор 1999 г.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. М., 2000. 26 с.
5. Баймуратов М.О., Делінський О.А. Міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку європейської безпеки на порозі XXI століття: монографія. О.: Юрид. л-ра. 2004. 184 с.
6. Бирюков М.М. Европейский Союз, Евроконституция и международное право: монография. М.: Науч. книга. 2006. 256 с.
7. Введение в право Европейского Союза : учеб. пособ. / под. ред. С.Ю. Кашкина. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 368 с.
8. Гладенко О. Лісабонський договір ЄС 2007 р. як новий етап еволюційного розвитку права Європейського Союзу. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 1 (11). С. 73–77.
9. Договірні-правова база відносин України з ЄС: інформаційна довідка. URL: <http://comeuroint.rada.gov.ua>.
10. Ентін Л.М., Баймуратов М.О., Делінський О.О. Правові основи зовнішньої політики та політики у сфері оборони та безпеки ЄС: навч. посіб. рос. мовою. К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка. 2004. 224 с.
11. Ковальова О. Україна – Європейський Союз: інтеграційний потенціал і проблеми співробітництва. Людина і політика. 2002. № 6. С. 22–29.
12. Микієвич М.М. Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.11. К., 2006. 40 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Небеська Марина Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії історії держави та права Одеського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Nebeska Maryna Serhiivna – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law of Odessa State University of Internal Affairs

Nessa0033@yahoo.com

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 341.231.14

ІДЕЯ РІВНОСТІ ЖІНКИ І ЧОЛОВІКА: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ (НОВИЙ ЧАС – НОВІТНЯ ІСТОРІЯ)

Аурика ЗАЙКА,
аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена історичному аналізу ідеї гендерної рівності в період виникнення ліберальних ідей Нового часу, коли жінки вперше голосно заговорили про свої права, і в наступні за ним часи демократичних змін, зокрема, в гендерних відносинах. Розглянуто основні історичні етапи розвитку і становлення ідеї рівності жінки і чоловіка. У результаті проведеного дослідження встановлено, що концептуальні основи юридичної рівності жінок і чоловіків закладено ліберальним фемінізмом XIX ст. Саме цей рух «створив» умови для формування нових парадигм XX ст., заснованих на принципі рівності передусім гендерного характеру.

Ключові слова: принцип рівності, гендерна рівність, ідея рівності, суфражизм, фемінізм.

IDEA OF EQUALITY OF WOMEN AND MEN: HISTORICAL ANALYSIS (MODERN HISTORY)

Aurika ZAİKA,
Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law of Ukraine
of Yaroslav Mudryi National Law University

SUMMARY

The article is devoted to the historical analysis of the idea of gender equality in the period of the emergence of the liberal ideas of the New Time, when women talked loudly about their rights for the first time and the subsequent times of democratic transformations, in particular in gender relations. The main historical stages of development and formation of the idea of equality of women and men are considered. As a result of the research, the author found that the conceptual foundations of the legal equality of women and men are laid by the liberal feminism of the 19th century. This movement "creates" conditions for the formation of new paradigms of the 20th century, which are based on the principle of equality, primarily of a gender nature.

Key words: principle of equality, gender equality, idea of equality, suffragism, feminism.

Things began to change in Europe, not as a result of any passionate new feminine awareness, but because of the complex interaction of a variety of social forces. Humanist philosophy and the first faint stirrings of rationalism both had something to do with it. So, too, had the wars and revolutions of the seventeen and eighteenth centuries, many of them of the localized and oddly personal kind that have always offered the illusion of equality to everyone, man or woman, prepared to bear arms

"Sex in history"
Reay Tannahill

Постановка проблеми. Права жінок – це невід’ємний складник прав людини й один із найголовніших параметрів модернізації сучасного суспільства.

Довгий час світ і порядок, включаючи взаємини чоловіків і жінок, базувалися на принципах ієрархічного підпорядкування сакральному чоловічому авторитету. Але з XVIII ст. цей усталений порядок речей починає руйнуватися під тиском хвилі буржуазних революцій. Ці події, як відмічає О.М. Пищуліна, проголосили настання нової ери – ери прав людини [1, с. 123].

Епоха Просвітництва й Велика французька революція XVIII ст. затвердили ліберальну концепцію «природних прав і свобод» людини. Ця концепція вперше в Європі закріплена в головному документі Французької революції – Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Жінки, натхнені гаслами революції – «Свобода, рівність, братерство», створювали свої клуби, брали активну участь у всіх громадських подіях. Але після опублікування Декларації, а потім Конституції нової республіки вони виявили, що свобода і права людини не поширюються на жінок: до категорії громадян, які мають право володіти власністю, обирати й бути обраними, зараховані лише чоловіки. Ситуація ускладнювалася й сталістю звичаєвих норм, які обмежували жінок у правах. Мері Уоллстонкрафт в Англії та Олімпія де Гуж у Франції спробували виправити ці «непорозуміння», зокрема склали в 1791 р. Декларацію прав жінки і громадянки, яку історики й уважають першим маніфестом фемінізму Нового часу. Але голос революціонерок був почутий набагато пізніше.

Актуальність теми дослідження зумовлена збільшенням практичного й наукового інтересу до гендерних питань у світі; розумінням необхідності побудови ефективного

механізму боротьби з дискримінацією за ознакою статі. Доцільність такого дослідження пояснюється й незначною кількістю історичних аналізів еволюції ідеї рівності чоловіка та жінки.

Стан дослідження. У сучасній правовій науці дослідження гендерної проблематики в тому числі в історичному ракурсі здійснювали такі вчені, як Д.Б. Вершиніна, Н.В. Вітрук, Т.М. Головкин, О.Р. Дашковська, В.Н. Кудрявцев, Т.М. Мельник, І.К. Полховська, О.М. Пищуліна, О.М. Руднева, Т.М. Слінько, Н.А. Шведова та ін.

Незважаючи на чималі доробок у визначеній сфері, ця проблематика залишається актуальною й потребує нових гендерних досліджень.

Метою й завданням статті є проведення історичного аналізу ідеї гендерної рівності в період виникнення ліберальних ідей Нового часу, коли жінки вперше голосно заговорили про свої права, і в наступні за ним часи демократичних змін, зокрема, в гендерних відносинах. Дослідження є логічним продовженням статті «Ідея рівності жінки і чоловіка: Античність-Новий час».

Виклад основного матеріалу. Новий час ознаменувався революційними змінами: відбувся перехід від містицизму та релігії як способів освоєння світу до наукового раціоналізму. Людина почала усвідомлювати себе не просто як частину навколишнього світу, а як «суб'єкт», сторонній спостерігач, здатний робити об'єктивні висновки про сутність того, що відбувається. Цей історичний період ознаменувався появою абсолютно нових ідей демократії і прав людини. Ідеї Руссо відійшли на другий план. У світі запанувала представницька теорія демократії, яка розглядає наявність групових та індивідуальних інтересів, які змагаються між собою.

У кінці XVIII ст. в Європі відбулася промислова революція і сформувалися нові суспільні відносини. Буржуазний порядок стверджував самостійність кожної людини, яка не потребує опіки й контролю з боку держави або суспільства. Гаслом епохи став знаменитий вислів *laissez faire laissez passer* – «не заважайте робити, не заважайте йти». Ідеологія невтручання суспільства в справи кожної людини отримала назву лібералізму [2, с. 45].

З появою лібералізму та зміною соціальної стратифікації суспільства відбулися й суттєві зміни в соціально-правовому статусі індивіда залежновід його статі. При цьому відділення публічної сфери від приватної в загальних рисах відповідало поділу між запропонованими суспільством ролями чоловіків і жінок. Отже, країни з інтенсивним розвитком капіталістичних відносин і демократичними політичними системами демонстрували вищий рівень поділу «публічного» і «приватного», «чоловічого» і «жіночого».

Ліберальні ідеї, у тому числі ідеї рівноправності, швидко розповсюдилися в Англії та США, де ситуація з відсутністю жіночих прав погіршувалася через використання історичних традицій звичаєвого права для формування правової системи буржуазного суспільства (відповідно до них, чоловік і дружина становили єдину юридичну особу: після заміжжя жінка не тільки не могла претендувати на політичні права, а й утрачала права на збереження свого громадянства (якщо воно було відмінним від громадянства чоловіка), на майно, на укладання будь-яких договорів і навіть на заробітну плату) [2, с. 73]. Не дивно, що жіночий рух з'явився саме в цих країнах.

Перші публічні виступи жінок викликані зовсім не бажанням отримати будь-які особливі привілеї або завоювати авторитет, не гадувалися й політичні права; це був тривожний заклик про надання їм роботи. Так, до речі, в одній із петицій 1789 р. проголошується вимога закріпити за жінками ремесла, пов'язані з умінням шити, прости, ткати, плести й вишивати [3, с. 21]. «Ми хочемо працювати не для

того, щоб позбавити авторитета чоловіків, а щоб мати право на справжнє життя», – проголошували жінки [5, с. 48].

Ці вимоги були негативно сприйняті деякими революціонерами, особливо тими, які ще перебували під впливом ідей Руссо. Високооплачувана праця, як і громадська діяльність, – це сфера чоловіків, жінки, у свою чергу, повинні піклуватися лише питаннями благополуччя родини. Таке ставлення позбавило жінок можливості брати участь в економічному, науковому, технічному і громадському розвитку суспільства. Жінки сподівалися, що революція принесе їм свободу, однак жодних суттєвих змін у їх суспільно-політичному становищі не відбулося, що й спровокувало їх на «публічну боротьбу».

Однією з родоначальниць руху жінок за свої права вважається англійка Мері Уоллстонкрафт. У 1792 р. вона видає книгу «Виправдання прав жінки», де блискуче доводить, що вся сучасна система виховання жінки неминуче призводить її до тих самих «жіночих слабкостей і недоліків», за які вона так часто критикується: «Від раннього дитинства жінок навчають, і вони самі бачать це на прикладі своїх матерів, що обмежене знання слабостей людської природи, вдало застосована хитрість, показний послух, м'якість характеру і скрупульозне дотримання дитячого стилю поведінки обов'язково приведуть до того, що чоловіки будуть їм протегувати» [5, с. 6].

Водночас у Франції активну боротьбу за жіночі права почала письменниця Олімпія де Гуж. У 1771 р. вона ввійшла до складу Соціального клубу, який виступав за політичне та юридичне рівноправ'я жінок і чоловіків. На її переконання, жінка не менше, ніж чоловік, здатна користуватися громадянськими свободами й управляти державою. Природний розум і талант Олімпії підняв на боротьбу французьких жінок. Щонайперше вони вимагали визнання права на освіту. І невдовзі було запроваджене спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Потім жінки звернулися з петицією до короля. Вони просили дати їм можливість займатися жіночими ремеслами «не для того, щоб скинути із себе владу чоловіків, а щоб підтримати своє життя». Їхне прохання не було почуте. У жовтні 1789 р. понад 8000 жінок, вимагаючи хліба, попрямували до Версалю. Жінки чи не вперше усвідомили себе силою, здатною захистити своє життя й життя своїх дітей.

Француженки під керівництвом Олімпії де Гуж пішли далі і стали вимагати представництва в парламенті, але Конституція 1791 р. їхніх вимог не задовольнила. Жінка була зарахована до категорії «пасивних» громадян, які не мали права голосу та жодних цивільних прав. Тоді Олімпія де Гуж і створила знаменитий маніфест на захист прав жінок – Декларацію прав жінки і громадянки. У декларації вперше в історії була сформульована вимога рівноправності жінок і чоловіків перед законом: «Жінка народжується й залишається вільною та рівноправною з чоловіком перед обличчям закону». Стаття 6 документа проголошувала: «Закони повинні виражати загальну волю, всі громадяни, як жінки, так і чоловіки, повинні особисто або через своїх представників сприяти законотворчості. І чоловіки, і жінки повинні бути рівні перед законом, мати однаковий доступ до державних посад, почестей, громадської діяльності згідно з їхніми здібностями й на підставі їхніх талантів» [6].

Олімпія де Гуж висловлювала надзвичайно сміливі погляди для того часу. У Франції вирувала революція, а тривала економічна криза, нестабільність і бідність стали звичними для країни. Олімпія наполягала на створенні державних майстерень для безробітних. Вона була противницею смертної кари та протестувала проти смертного вироку Людовику XVI і його сім'ї. Вона захищала рабів у колоніях і писала гострі політичні памфлети. Після доносів її заарештували, а потім у листопаді 1793 р. стратили за ви-

року революційного трибуналу на гільйотині як «ворога революції» та роялістку. Так Олімпія де Гуж за свої погляди й ідеї заплатила життям.

Боротьба французької не була безрезультативною. Олімпія де Гуж була однією з перших жінок, які запустили механізм гендерних змін у Європі.

Отже, XVIII ст. стало часом кардинальних змін, які створили умови для формування та розвитку нових парадигм, заснованих на принципі рівності передусім гендерного характеру [7].

У XIX ст. гендерні ідеї поширилися ще більше, що призвело до «першої хвилі фемінізму»¹. У літературі цю хвилю характеризують передусім як боротьбу за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав. Цей рух отримав назву «суфражистський» (англ. *suffrage* – право голосу). Представницями цього руху в Англії були Гаррієт Тейлор, Маргарет Фуллер, Гаррієт Мартіно, у США – Лукреція Мотт та Елізабет Седі Стентон.

Однак історію фемінізму варто починати з англійського філософа й економіста Джона Стюарта Мілля (1806–1873 рр.), який справедливо може бути названий «феміністом», так як саме він одним із перших висунув концепцію «повної рівності» чоловіка і жінки. Зрозуміло, для Дж. Мілля та інших лібералів «рівність» означала юридичну рівність, що виключає будь-які зовнішні перешкоди на шляху людини до реалізації власних інтересів. Однак у Європі кінця XVIII ст. – початку XIX ст. навіть така («формальна») рівність було нездійсненою мрією. Хоча жінки оподатковувалися нарівні з чоловіками, їхні права на володіння власністю були істотно обмежені. У багатьох європейських країнах жінка не могла взяти шлюб без згоди батьків або опікунів. Дж. Мілля гостро реагував на протиріччя між павіною ідеологією *laissez-faire* й нерівноправністю жінок. На його думку, в сучасному суспільстві доля людини повинна визначатися тільки її особистими здібностями, а не тим, народилася вона чоловіком або жінкою, дворянином чи селянином. Люди «вільні в застосуванні своїх здібностей ... щоб влаштувати свою долю як заманеться» [8, с. 19]. Те, що жінки залишаються приреченими на безправ'я – самим фактом свого народження, філософ сприймав як пережиток епохи феодалізму. Дж. Мілля уважав, що панування чоловіка над жінкою не є «природним» (як і рабство негрів, яке багато хто в той час оголошував таким, що «природно» випливає з «природи» чорної раси). Він стверджував, що «природа» як чоловіка, так і жінки нам невідома, «те, що тепер називають природою, є ніщо інше, як штучний продукт» [8, с. 25]. Суспільство змушує людей думати, що «ідеальний характер жінки повинен бути діаметрально протилежний характеру чоловіка ... що призначення жінки – любити й забувати себе для коханої людини». Так це чи ні насправді, ми не знаємо й не дізнаємося до тих пір, поки жінки не отримують можливість говорити від свого імені, зокрема голосувати за кандидатів, що представляють «жіночі інтереси» [8, с. 17].

Висловлена Дж. Міллем ідея, що в жінок можуть бути свої інтереси, окремі від інтересів чоловіка або сім'ї, означала перехід до розуміння статі як свого роду «класу» – соціальної групи, що усвідомлює наявність власних інтересів, які не збігаються з інтересами інших груп, а іноді й суперечать їм. Дж. Мілля та інші ліберали стали ідейними натхненниками суфражизму – руху за рівність юридичних прав і передусім за право жінок обирати й бути обраними

в законодавчі органи. Проте, на думку Дж. Мілля, рівність прав не означає, що для жінок будуть створені особливі, тепличні умови. Він уважав, що жінки повинні отримати право на «вільну конкуренцію» з чоловіками в усіх сферах людської діяльності, але цілком усвідомлював, наскільки важким може стати для жінки поєднання суспільного життя із сімейними обов'язками. Тому Дж. Мілля стояв на тому, що користуватися наданими правами будуть тільки незаміжні жінки або вдови. У 1867 р. Дж. Мілля представив в англійському парламенті петицію на користь виборчих прав для жінок. Так уперше у вищих органах державної влади прозвучав голос нового громадського руху.

У XIX ст. з'являються перші політичні організації жінок. Право на участь у голосуванні стало головною вимогою цих організацій, особливо у Великобританії та Америці. Тому й перший період руху жінок за рівні з чоловіками права ввійшов в історію під назвою «суфражизм». Маніфест жіночого руху був проголошений американськими активістами на першій в історії конференції з прав жінок. У 1848 р. 200 жінок і 40 чоловіків зібралися в містечку Сенека-Фоллз (штат Нью-Йорк), де після бурхливих дискусій прийняли Декларацію почуттів, записавши в ній основні ідеї та принципи суфражизму. Цією назвою автор маніфесту Елізабет Стентон підкреслювала зв'язок зі «священним» для американської демократії документом, прийнятим у роки Американської революції, – Декларацією незалежності, де проголошено, що «всі люди створені рівними й наділені їхнім творцем невідчужуваними правами». На конференції було сформульовано гасло нового руху – «Усі чоловіки і жінки створені рівними» – та проголошені основні вимоги: жінки як громадянки Сполучених Штатів повинні володіти всією повнотою політичних прав, а також мати право на розлучення, на опіку над дітьми в разі розлучення, на володіння майном і спадком, право на власні заробітки та отримання вищої освіти. Учасники конференції вважали, що тільки за допомогою організованих масових дій можна домогтися своїх прав [9, с. 67].

Нечисленні жіночі групи в Америці та Європі до початку XX ст. перетворилися у впливові національні коаліції й асоціації. Усіма способами громадянської активності суфражистки намагалися домогтися зміни законів, зробити все, щоб їхній голос був почутий. Масові демонстрації, петиції, звернення до партій і політичних діячів, мітинги, демонстративні, навіть провокаційні акції протесту були націлені на залучення суспільної уваги, зміну політики і проведення реформ. У діяльності організацій та акціях протесту в той час в основному брали участь жінки із середнього класу (працівницям фабрик і заводів було не до громадської активності). Пізніше на захист прав жінок виступили й соціалісти. Однією з найвідоміших діячок німецького та міжнародного соціалістичного й жіночого руху стала Клара Цеткін. Вона ввійшла в історію не тільки як активна комуністка, а і як жінка-реформатор, яка відіграла важливу роль у становленні європейського руху за права жінок. І саме вона на Міжнародній соціалістичній конференції в Копенгагені в 1910 р. запропонує щорічно проводити Міжнародний жіночий день під гаслами боротьби за політичне й соціальне рівноправ'я.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо резюмувати, що ліберальним фемінізмом XIX ст. закладено концептуальні основи юридичної та політичної рівності, які отримали подальший розвиток протягом усього XX ст.

Боротьба за політичні права жінок була довгою. Суфражисткам знадобилося майже сімдесят років наполегливої боротьби, щоб стала реальністю їхня головна політична вимога. У 1920 р. Конгресом США прийнята 19 поправка до Конституції, яка надавала виборче право жінкам. Англійки отримали це право обмежено (тільки для заміжних

¹ Термін «фемінізм» походить від лат. *femina* – «жінка», означає рухи, доктрини й ідеології, які у своїй діяльності зосереджені на питаннях правової, політичної та суспільної рівності жінок із чоловіками. Термін уперше використали в XIX ст. як медичники; лише у XX ст. його почали застосовувати для означення/характеристики низки питань, котрі стосувалися рівноправності й емансипації жінок.

жінок) у 1918 р., а в повному обсязі – в 1928 р. Найпрогресивнішою в цьому стосунку країною стала Нова Зеландія, яка першою у світі ще в 1893 р. допустила жінок на виборчі дільниці. На початку ХХ ст. отримали виборчі права жінки Фінляндії (1906 р.), Норвегії (1913 р.) і Радянської Росії. У Німеччині, Австрії, Польщі, Чехословаччині, США, Угорщині та Великобританії жінки отримали рівні з чоловіками політичні права незабаром після закінчення Першої світової війни; у Бразилії, Туреччині, Уругваї й Таїланді в 30-х рр. ХХ ст. У Франції жінкам надали законне право голосувати на виборах тільки в 1946 р., через півтора століття після отримання цього права чоловіками [10, с. 99]. Після Другої світової війни отримали виборчі права й жінки Італії, Румунії, Югославії, Китаю. Швейцарія відмовляла громадянам жіночої статі в праві обирати й бути обраними до 1970-х рр. Для багатьох мусульманських країн це вимога залишається актуальною й у ХХІ ст.

Список використаної літератури:

1. Пищуліна О.М. Соціально-культурні трансформації і виникнення нової гендерної парадигми. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / упорядники О.М. Руднева, О.Р. Дашковська; наук. ред. А.П. Гетьман. Харків: Право, 2000. С. 121.
2. Введение в гендерные исследования: университетский учебник / под ред. И.В. Костиковой. Москва: Аспект Пресс, 2005. С. 45, 73.
3. Дашковська О.Р. Еволюція соціально-політичного статусу жінок: історично-правовий аспект. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність. Харків: Право, 2000. С. 21.
4. Степанова Н.М. Тихая революция в Великобритании. Рабочий класс и современный мир. 1989. № 6. С. 48.

5. Wollstonecraft M. Vindication of the rights of woman. Feminism: The Essential Historical Writings. N.Y., 1994. P. 6.

6. Олімпія де Гуж. Декларація прав жінки і громадянки. URL: <http://inethub.olvi.net.ua>.

7. Євтушенко О.С. Олімпія де Гуж і боротьба жінок за свої права у Франції XVIII століття. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/5748/2/Evtushenko.pdf>.

8. Мілль Дж.С. Про підпорядкування жінки. Санкт-Петербург, 1896. С. 19.

9. Козлова Е.А. Феминизм в Европе и США: генезис и становление. Вісник СевДТУ. Вип. 89: Філологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. С. 67–71.

10. Традиции суфражизма и современное женское движение в Великобритании. Проблемы достойного правления глазами студентов: сборник статей / Перм. ун-т. Пермь, 2002. С. 99.

11. Британский суфражизм и викторианские ценности. Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 20. Москва, 2007. С. 135–154.

12. Папарига А. За освобождение женщины / пер. с греч.; предисл. Э.Е. Новиковой. Москва: Прогресс, 1988. 175 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Заїка Ауріка Анатоліївна – аспірант кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Zaika Aurika Anatoliivna – Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law of Ukraine of Yaroslav Mudryi National Law University

aurikazaika@gmail.com

УДК 342.8:316.77

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ФОРМА ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ

Михайло ІЛЬНИЦЬКИЙ,

кандидат юридичних наук, здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті аргументується необхідність того, щоб виборче законодавство України нині має вирішити такі важливі питання, як підвищення ефективності виборчого процесу; сприяння утвердженню партій у суспільстві й піднесенню їхнього авторитету; партійність виборчого закону, структурування парламенту; сприяння політичній структуризації суспільства; забезпечення обрання стійкої парламентської більшості, яка спроможна буде створити дієвий Кабінет Міністрів України й узяти на себе відповідальність за дії Верховної Ради України тощо. Без розв'язання вказаних досить нагальних завдань Україна буде позбавлена повноцінного політичного розвитку, головними показниками якого є розвиток політичної системи, громадянського суспільства та правової держави.

Ключові слова: виборчі технології, політичні технології, право, прийоми й методи, демократія, антитехнології, електорат.

ELECTION TECHNOLOGIES AS A FORM OF ENFORCEMENT OF THE RIGHT

Mykhailo ILNYTSKYI,

Candidate of Law Sciences, Applicant

of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The author of the article has argued the need for the electoral legislation of Ukraine to solve such important issues as: improving the effectiveness of the electoral process; the promotion of the establishment of parties in society and the enhancement of their authority; party membership of the electoral law, the structuring of the parliament; assistance in the political structuring of society; ensuring the election of a stable parliamentary majority, which will be able to create an effective Cabinet of Ministers of Ukraine and to take responsibility for the actions of Verkhovna Rada of Ukraine, etc. Without the solution of these rather urgent tasks, Ukraine will be deprived of full-fledged political development, the main indicators of which are the development of the political system, civil society and constitutional state.

Key words: election technologies, political technologies, law, techniques and methods, democracy, anti-technology, electorate.

Постановка проблеми. Важливою ознакою стабільної політичної системи є досконале виборче законодавство, розроблення якого починається з визначення типу виборчої системи, найоптимальнішої для країни за чинного характеру співвідношення політичних сил, типу партійної системи, розвиненості демократичних інститутів тощо. Проведення в політичному житті України демократичних виборів спонукає різних суб'єктів політики все більш професійно долучатися до специфічної комунікації, яку найчастіше називають виборчими технологіями, як невід'ємного інструментарію народоправства.

Актуальність теми дослідження. Україна має ще досить незначний досвід застосування демократичних виборчих технологій, тому звернення до світового досвіду, вивчення теорії виборчих технологій дадуть змогу продемонструвати взаємозв'язок законодавчої бази проведення виборів з особливостями технологій, які застосовуються під час виборчих кампаній.

Стан дослідження. Як уже зазначалося, вказана проблема перебуває на межі дослідження різних галузей правової науки, є досить новою для України. Розглядаючи ступінь її розробленості в науковій літературі, варто відзначити, що початкову дефініцію категорії «виборчі технології» заклали західні політологи, а з часом це явище активно почали вивчати українські фахівці з юридичної науки.

Початкові теоретичні розробки поняття «виборчі технології» зроблені в працях представників західної політичної науки, серед яких – Ф. Арфін, С. Блек, Л. Босток,

Є. Вятр, Д. Герген, Л. Гонсалес, Р. Даль, Д. Доті, Д. Істон, М. Крозьє, Х. Маккей, Дж. Мілль, Дж. Наполітан, Дж. Сарторі, Ж. Сегела, Ф. Сіетел, Х. Томас, С. Хантінгтон, Р. Хейвуд. Виборчі технології з погляду політичної науки вивчають такі вітчизняні вчені, як Н. Аржанов, О. Балакірева, О. Валевський, В. Бебик, А. Біденко, О. Головка, А. Зінченко, Ф. Ільєсов, Ю. Ключковський, О. Кордун, Л. Кочубей, Р. Павленко, Н. Костенко, П. Кральок, Ю. Краснокутська, М. Кузьменкова, А. Куртов, А. Купців, О. Ярмиш та ін.

З правових позицій ця проблема представлена окремими публікаціями й залишається глибоко не дослідженою. Саме тому необхідно провести більш глибоке наукове дослідження вказаної проблеми шляхом політико-правового аналізу їх сутності, особливостей застосування в Україні як демократичній та правовій державі.

Мета й завдання статті. Проблеми правової реалізації виборчих технологій перебувають на межі вивчення низки наук, особливе місце серед яких посідає теорія держави і права, яка надає правничій науці досить детальні знання про сутність, особливості застосування виборчих технологій, що є досить цінним для дослідження проблем їх правореалізації. Тому дослідженню проблем їх правореалізації присвячений наведений нижче порівняльно-правовий аналіз.

Готовність суспільства до проведення виборів – важлива ознака його демократичності, здатності вирішувати нагальні проблеми мирним шляхом і політичними методами. Вибори є одним із механізмів легітимації влади, що

забезпечують політичну стабілізацію в суспільстві, а виборчі технології – їх невід’ємним інструментарієм. Тому проблема визначення, розуміння сутності, специфіки застосування, надання їх певного статусу є для України надзвичайно актуальною як для теорії держави і права, так і низки суспільних наук.

Виклад основного матеріалу. Важливо визначити сутність поняття «виборча технологія». Загальновідомо, що термін «технологія» походить від давньогрецьких слів: техно – мистецтво, майстерність і логос – наука, знання, закон. У словниках різного характеру вказаний термін трактують таким чином: сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чогось; сукупність способів оброблення чи перероблення матеріалів, виготовлення виробів, проведення виробничих операцій тощо [1, с. 1245]; наука про перероблення й оброблення матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності [2, с. 268]; будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, чи людей, інформації, чи фізичних матеріалів, для одержання бажаної продукції або послуг [3, с. 697]; сукупність прийомів, які використовують у певній справі [4, с. 411].

Нині відбувається активний процес технологізації сфер людської життєдіяльності. Але автоматичне перенесення розуміння поняття «технологія» з виробничої сфери в суспільну є некоректним. Тому вчені говорять про соціальні технології, визначають їх ознаки й наголошують, що соціальні технології мають справу із суспільними інститутами, які їх регулюють. Так, В. Матвієнко виділяє такі ознаки соціальної технології: розмежування, розподіл процесу на внутрішні взаємопов’язані фази, етапи й операції; координованість і поетапність дій у досягненні результату; однозначність виконання включених до неї процедур та операцій [5, с. 77–78].

Одним із критеріїв технологій є і сфери людського життя: економічна, правова, моральна, політична, що, у свою чергу, також класифікуються на підвиди, а отже, варто говорити й про виборчі технології. Чіткого визначення поняття «виборча технологія» сьогодні немає. Юристи та політологи, використовуючи це поняття, найчастіше мають на увазі різні категорії – від конкретних прийомів і методик формування суспільної думки до стратегічних підходів і принципів. У пересічних виборців узаконене поняття найчастіше асоціюється з «чорним паром», який застосовують політтехнологи, щоб домогтися результату будь-яким шляхом [6, с. 49].

Деякі дослідники виокремлюють поняття «виборча технологія» та «політична технологія». Останнє є ширшим і включає поняття «виборча технологія». На позначення політичних технологій уживається поняття «технологія влади». Так, М. Обушний, А. Коваленко, О. Ткач виділяють поняття «технологія влади» та розуміють під цією категорією сукупність, систему тих чи інших прийомів діяльності влади, розрахованої на досягнення (заданого, задуманого) результату [7, с. 570].

Іноколи авторами використовується поняття «політичні технології виборчих кампаній» як відповідник терміна «виборчі технології». Політичні технології виборчих кампаній визначають як методи та засоби впливу на виборців, що ґрунтуються на певних соціологічних даних, наукових розробках і застосовуються з метою досягнення певного політичного успіху. У цьому випадку можуть використовуватися засоби політичної реклами й методи public relations.

Часто обидва терміни використовуються так, що до сфери політичної технології зараховують практичний аспект проведення виборчої кампанії, а під політичним (електоральним) маркетингом розуміють теорію ефектив-

них виборів. З урахуванням цього поняття «політична технологія» виборчої кампанії в сучасних умовах повністю перекидає поняття «політичний маркетинг» і є синонімічним поняттям «виборча технологія» [8, с. 47–48].

На відміну від багатьох інших дослідників, М. Кошелюк застосовує поняття «політичний PR» як сферу політичної діяльності, пов’язану з організацією та управлінням політичними кампаніями. При цьому вчений зазначає, що «найбільш яскравими їх прототипами є передвиборчі кампанії, тому сьогодні між політичним PR і так званими виборчими технологіями звичайно ставлять знак рівності» [9, с. 10].

Не варто забувати, що вказаний вплив має здійснюватися в межах права, тобто мова йде про правовий вплив. Виходячи із цього, виборчу технологію варто розглядати як сукупність правових прийомів, методів і засобів впливу, які засновані на певних наукових розробках і використовуються з метою досягнення на виборах політичного успіху певною політичною силою.

Загальновідомо, що засобами впливу на людину є примус, маніпуляція і співробітництво. Часто у виборчих технологіях застосовуються всі три чинники. Безумовно, у розвинених демократіях провідну роль відіграє співробітництво, хоча навіть сталі демократії не відмовляються від маніпуляції свідомістю населення. Виходячи із цього, виборчі технології можна визначити як сукупність юридичних пропагандистських, політико-організаційних дій, що мають правовий характер і використовуються з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх коаліції. Знову ж таки з погляду юридичної науки вказані дії та вплив повинні мати правовірний характер.

Політологи визначають декілька етапів розвитку виборчих технологій. Перший етап – так звана газетна епоха (1860–1940). Із технологічного погляду він характеризувався незначною увагою до підготовки. Комунікації здійснювалися переважно через агітаторів, плакати, партійну пресу. Агітацію проводили найчастіше члени партії та добровольці. Щодо зворотного зв’язку, то велике значення мали суб’єктивні враження місцевих спеціалістів (тих, які формували громадську думку, журналістів). Для мобілізації виборців з метою підтримки місцевого кандидата організовувались агітаційні поїздки політиків національного масштабу. Цільову аудиторію становили певні соціальні категорії, в результаті акцент робився на мобілізації населення, а не на агітації. Основною комунікаційною стратегією кампанії була пропаганда [10].

Другий етап професіоналізації виборчих технологій характеризувався як телевізійна епоха (1940–1980). У вказаний період детальною підготовкою до виборів займалися створені за рік чи два спеціальні комітети, роль яких у партії зростала. Партії намагалися залучитися підтримкою всіх соціальних груп, не акцентуючи уваги лише на цільовій аудиторії [11].

Третій етап еволюції виборчих технологій – «цифрова епоха» (приблизно з 1980 р.) – почався з винаходом нових телекомунікаційних технологій і їх поступовим освоєнням у ході виборчих кампаній [12].

Виборчі технології класифікують за різними ознаками: за ступенем інноваційності (традиційні та інноваційні); витратами (низько-, середньо- й високовитратні); прогнозованістю результатів (легко або складно прогнозовані); легальністю засобів, які використовуються (легальні та нелегальні); морально-етичним критерієм (конвенціональні й девіантні); характером дії (стратегічні, тактичні, оперативні); рівнем ефективності (високоєфективні, середньоєфективні, низькоєфективні) [13, с. 36–37].

В. Полторак поділив виборчі технології на так звані «чисті» та «брудні». «Білими» технологіями називають

технології, що не суперечать чинному законодавству й входять у так званий неофіційний реєстр дозволених. Це сукупність різних технологій – від розповсюдження різних листівок та інших агітаційних матеріалів до зустрічей з виборцями, проведення дебатів кандидатів тощо. «Чорними» вважають політичні технології, застосування яких передбачає пряме порушення чинного законодавства [15, с. 87].

Існують також так звані «сірі» технології, особливість яких полягає в тому, що вони не передбачають прямого порушення закону, але можуть суперечити нормам моралі, прийнятим неписаним правилам ведення політичної кампанії. Наприклад, присутність на мітингу якого-небудь політика групи його противників з транспарантами, листівками та іншими матеріалами опозиційного до нього змісту. З одного боку, така діяльність не є порушенням закону (якщо тільки матеріали не містять наклепу на адресу політика, а самі його супротивники не порушують громадського порядку), з іншого – громадськість, звичайно, засуджує такі дії, вважаючи їх порушенням неписаних правил публічних відносин політиків [14, с. 108].

Не деталізуючи всі підходи юридичної науки, варто зважити, що єдиний критерій до класифікації виборчих технологій немає. З погляду юридичної науки найкоректнішою є класифікація виборчих технологій з позиції відповідності їх правовим та етичним нормам, інакше кажучи, чинному законодавству й суспільній моралі. Крім того, та чи інша класифікація виявляється функціональною в межах кожної окремої держави. Із правових позицій виборчі технології також можливо класифікувати.

Прихильники так званого політичного маркетингу виборчі технології поділяють на два типи: маркетингові й немаркетингові. Технології маркетингового типу передбачають інформаційний вплив, який будується відповідно до потреб споживачів та орієнтований на задоволення більш ефективним шляхом, ніж у конкурентів. Необхідною умовою їх застосування є наявність конкуренції. Технології ж немаркетингового типу передбачають інформаційний вплив, який ігнорує потреби одержувачів інформації (виборців), і відрізняються монологічним характером [16, с. 234].

Зі становленням інформаційного суспільства сучасні дослідники, зокрема Т.Е. Грінберг, усе більше пов'язують розвиток виборчих технологій з розвитком медіаринку та Інтегрованих маркетингових комунікацій (ІМК), які передбачають комплексне використання для вирішення маркетингових завдань реклами, паблік рилейшнз, просування, продажу, прямого маркетингу, Інтернет-технологій, ініціювання єдиної багатоканальної синхронізованої комунікації. Як приклад можна навести ситуацію, пов'язану з виплатою грошової допомоги при народженні дитини, що застосовувалась різними політичними силами під час виборів народних депутатів України.

Так, у ролі технології виступили ініціативи учасників виборчих перегонів: зокрема НУНС заявляв про збільшення з 2008 р. допомоги при народженні першої дитини до 12 тис. грн, другої – до 15 тис. грн і кожної наступної – до 25 тис. грн; БЮТ обіцяв при народженні першої дитини – 12240 грн, другої – 25 тис. грн і третьої – 50 тис. грн; Партія регіонів переконувала, що з 2008 р. родина на першу народжену дитину отримає 11,7 тис. грн, на другу – 25 тис. грн, на третю й кожну наступну дитину – по 50 тис. грн. Указана технологія мала на меті заручитися підтримкою виборців, які вже підтримували їх на попередніх виборах [14, с. 109].

Тому варто мати механізми протистояння виборчим технологіям, за допомогою яких здійснюються маніпулятивний вплив і тиск на електорат. Їх наявність є запорукою досягнення раціонального голосування й, відповідно, уникнення управління громадською думкою.

Деякі автори із цього приводу застосовують поняття антитехнологій, звертаючись до яких суб'єкти політики роблять ставку на досягнення часткового або найближчого результату, ігноруючи загальні й довготермінові наслідки своєї діяльності, тобто використовують тактичні прийоми без огляду на політичну стратегію. Особливістю антитехнологій є також те, що вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволеності певних груп населення. Як зразок пакету змістовних, текстувальних та інших антитехнологій Д. Видрін називає популізм [17, с. 48].

Як бачимо, «виборча технологія» належить до інноваційних понять вітчизняної науки та перебуває в стадії інтенсивного розроблення. Нині існують різноманітні концепції виборчих технологій, але жодна з них не може претендувати на монополію на істину в епоху технологічної революції, коли політична реальність стрімко змінюється.

Серед універсальних чинників ефективності виборчих технологій, що можуть бути використані в ході будь-якої виборчої кампанії, є такі: 1) урахування соціально-економічної та політичної ситуації в окрузі; 2) відповідність технологій інтересам і потребам виборців; 3) коректність у визначенні обраної цільової електоральної групи; 4) наявність необхідного ресурсного забезпечення для проведення виборчої кампанії; 5) рівень професійності та спрацьованості команди, яка забезпечує супровід виборчої кампанії суб'єкта виборчого процесу; 6) харизматичність політичного лідера, кандидата на виборні посади; 7) урахування особливостей виборчого законодавства й типу виборчої системи; 8) ідеологічне спрямування стратегії й тактики виборчої кампанії; 9) рівень політичної культури виборців тощо.

Політологи відзначають, що на українському політичному ринку представлена лише незначна частина політичних технологій, що не потребує високого рівня фахівців-виконавців, оскільки досить сумною тенденцією є недовіра до власне вітчизняних політологів і політтехнологів і домінує традиція наймання закордонних фахівців, що хоча і є більш досвідченими, ніж українські, але в багатьох випадках не знають вітчизняну специфіку, а тому її не відчувають її.

Це призводить до того, що в Україні розвивається лише теоретична сфера політичних технологій, а прикладна значно відстає. Це стосується також їх правового забезпечення. Вітчизняні фахівці мають незначний практичний досвід масштабного застосування своїх знань і навичок, тому не можуть їх відшліфувати, доробляти і створювати нові концептуальні напрями, що враховують специфіку вітчизняних соціально-політичних взаємодій.

Але все ж актуальним залишається питання з'ясування та здійснення правового аналізу застосування виборчих технологій в Україні. Правове регулювання виборчих технологій досить органічне, з огляду на певну схожість за своєю природою на технології та правові норми. Технології є відносно визначеною моделлю поведінки, призначення правових норм і моделювання поведінки суб'єктів. Норми права, зокрема процесуальні, містять правила-процедури, що фактично відповідають на запитання: як саме та в якому порядку повинна здійснюватися виборча діяльність, щоб досягти позитивного юридичного результату. Але, на відміну від технологій, правові норми мають такі властивості, як формальна визначеність, загальнообов'язковість, і забезпечуються можливістю державного примусу. Є підстави вважати, що право, впливаючи на виборчі технології за допомогою правових засобів, додає технологіям, які відповідають демократичним стандартам, названих властивостей. При цьому право за допомогою застосування до порушників примусових заходів забезпечує зменшення кількості нелегальних і нелегітимних технологій. Виходячи із цього, юридична наука розуміє виборчі технології як сукупність

організаційних відносин, що виникають у сфері реалізації виборчого права, їх правове забезпечення здійснюється за допомогою конституційно-процесуальних норм [18, с. 139].

У теорії права виділяють інтенсивне та неінтенсивне правове регулювання. Серед критеріїв, що обумовлюють необхідність інтенсивного правового регулювання виборчих технологій, можна виділити такі: особлива підвищена значимість, пов'язана з тим, що вони пов'язані з інтересами особистості, суспільства та держави й тому потребують правового забезпечення та державно-владного захисту; типовість і поширеність; зацікавленість державної влади в їх правовому регулюванні. Об'єктивність названих критеріїв обумовлюється внутрішніми й зовнішніми умовами життя та діяльності держави, інтересами гарантування прав особистості, зміцнення законності й правопорядку. У зонах інтенсивного правового регулювання існує детальне правове регулювання поведінки всіх суб'єктів (учасників) виборчої кампанії.

Надзвичайно інтенсивне чи недостатньо інтенсивне правове регулювання виборчих технологій може виникнути через суб'єктивні причини, насамперед через зайву або, навпаки, недостатню законодавчу діяльність компетентних органів, помилкові рішення в цій сфері. Зрозуміло, що набуття процесуальної форми потрібно не для будь-якої організаційної діяльності суб'єктів виборчих кампаній, тому що зайва формалізація діяльності в низці випадків може обмежити їхню ініціативу в роботі. З процесуально-правовими нормами, що регулюють виборчі технології, тісно пов'язані організаційні норми, які мають не формально-юридичне значення, а здебільшого рекомендаційний характер. Значна кількість організаційних відносин, які виникають під час використання виборчих технологій, знаходиться поза сферою правового регулювання, не має жорсткої правової регламентації.

Такі виборчі технології забезпечуються найчастіше традиціями, процедурними нормами громадських організацій тощо, тобто соціальними нормами неправового характеру. Однак від того, що ці правила встановлені не державою, а вироблені в процесі соціальної практики, вони не втрачають свого організаційного характеру.

Таке становище частково зумовлюється тим, що громадяни діють у правовому просторі, керуючись принципом «дозволене все, що не заборонено». Не будучи врегульовані правом безпосередньо, організаційні виборчі відносини знають правового впливу, який включає ідеологічні, виховні, інформаційні, ціннісно-орієнтаційні аспекти впливу права.

Висновки. Виходячи з наведеного, можемо констатувати, що значення виборчого права стосовно виборчих технологій полягає в тому, що за його допомогою, по-перше, найбільш досконалі, науково обґрунтовані виборчі технології набувають загальнообов'язкового характеру; по-друге, забезпечується здійснення демократичних принципів виборчого процесу; по-третє, створюються юридичні передумови дотримання прав та інтересів суб'єктів (учасників) виборчої кампанії; по-четверте, здійснюється протидія різноманітним формам нелегальних виборчих технологій.

За допомогою впливу виборчого права на виборчі технології держава моделює діяльність людей, їхні права й обов'язки, закріплюючи у виборчих процесуальних нормах як бажані, так і необхідні варіанти поведінки суб'єктів (учасників) виборчої кампанії та забороняючи ті з них, які небажані для інтересів особистості, суспільства й держави.

За роки незалежності відбулися істотні зміни у правовому регулюванні виборів, триває пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності виборчого процесу тощо. Історично склалося так, що Закон України «Про вибори народних депутатів України» є модельним законодавчим актом у галузі виборчого законо-

давства держави, загалом у правовому регулюванні народо-владдя.

Як уже неодноразово відзначалося, становлення виборчого законодавства України постійно перебуває в перманентному стані, хоча стабільне виборче законодавство – це досить серйозна ознака стабільної політичної системи. В Україні стабільність, на жаль, полягає в тому, що чотири (окрім позачергових 2007 р.) скликання українського парламенту обиралися за виборчим законом, який приймався буквально напередодні виборів, про що уже не раз наголошувалося в роботі.

Список використаної літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1356 с.
2. Короткий тлумачний словник української мови / уклад. Д. Гринчишин, Л. Гумецька, В. Карпова та ін. Київ: Рад. шк., 1978. 377 с.
3. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Л.И. Евенко. Москва: Дело, 2000. 697 с.
4. Семотюк О.П. Сучасний словник іноземних слів. Харків: Веста: Ранок, 2007. 464 с.
5. Климанська Л.Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні: монографія. Львів: Львівський національний університет «Львівська політехніка», 2007. 332 с.
6. Політологія. Київ: Ельга Ніка-Центр, 2003. Кн. 1: Політика і суспільство / за ред. А. Колодій. 278 с.
7. Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І. Політологія: довідник. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
8. Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. Москва: ИМА-пресс, 2000. 180 с.
9. Кошелюк М.Е. Технологии политических выборов. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 239 с.
10. Політологія у запитаннях та відповідях / за заг. ред. К.М. Левківського. Київ: Вища шк., 2003. 263 с.
11. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии. Москва: Аспект Пресс, 2001. 559 с.
12. Рудич Ф.М. Політологія. Київ: Либідь, 2005. 478 с.
13. Избирательные технологии и избирательное искусство: сб. статей / под общ. ред. С.В. Устименко. Москва: Рос. полит. энциклопедия, 2001. 174 с.
14. Полішук І.О. Виборчі технології: суть та різновиди. Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». 2015. № 4 (27). С. 106–111.
15. Полторак В., Петров О. Избирательные кампании: научный подход к организации. Киев: Знання України, 2004. 120 с.
16. Моторнюк Т. Проблеми виборчих технологій. Вісник СевНТУ: збірник наукових праць. Вип. 123. 2015. С. 106–111.
17. Выдрин Д.И. Политика: история, технология, экзистенция. Киев: Лыбидь, 2001. 432 с.
18. Афанасьева М.В. Виборчі технології та виборче право: проблеми кореляції. Наукові праці Одеської юридичної академії. 2009. Т. 8. С. 137–141.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Глиницький Михайло Степанович – кандидат юридичних наук, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pnytskyi Mykhailo Stepanovych – Candidate of Law Sciences, Applicant of Kharkiv National University of Internal Affairs

stanislav2107@mail.ru

УДК 342.5

ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ОБ'ЄДНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Руслан ПАНЧИШИН,

кандидат юридичних наук, докторант
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню основних переваг об'єднаної територіальної громади як форми організації місцевого самоврядування в Україні. Проведено аналіз положень конституційного законодавства у сфері регулювання місцевого самоврядування; визначено основні форми організації місцевого самоврядування та місця серед них об'єднаної територіальної громади. Охарактеризовано основні напрями реформування системи місцевого самоврядування в Україні, виявлено кінцеву мету, на досягнення якої спрямована реформа у відповідній сфері. Проведено огляд статистичних даних стосовно процесу формування об'єднаної територіальної громади, визначено основні результати цього процесу. На підставі проведеного наукового дослідження сформульовано висновок про основні переваги об'єднаної територіальної громади як форми організації місцевого самоврядування.

Ключові слова: об'єднана територіальна громада, місцеве самоврядування, форма організації.

MAIN BENEFITS OF THE UNITED NATIONAL COMMUNITY AS A FORM OF ORGANIZATION OF LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE

Ruslan PANCHYSHYN,

Candidate of Law, Doctoral Student
at the Department of Constitutional Law and Comparative
of Law Uzhgorod National University

SUMMARY

The article is devoted to highlighting the main advantages of the united territorial community as a form of organization of local self-government in Ukraine. The analysis of the provisions of constitutional legislation in the sphere of regulation of local self-government is carried out; the basic forms of organization of local self-government and place among them of the united territorial community are defined. On the basis of the conducted scientific research the conclusion about the main advantages of the united territorial community as a form of organization of local self-government is formulated.

Key words: united territorial community, local self-government, form of organization.

Постановка проблеми. У Європейській Хартії місцевого самоврядування зазначається, що місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення [1]. Таким чином, у цьому міжнародному документі наведені дві важливі характеристики ефективної моделі організації місцевого самоврядування – наявність визначених Конституцією та законами правових (тобто права), а також організаційних, фінансових та інших можливостей (тобто спроможність) здійснювати управління в інтересах місцевого населення у межах встановленої території.

Ратифікація Україною Європейської Хартії місцевого самоврядування [2] поставила перед нашою державою завдання забезпечити ефективну організацію місцевого самоврядування в Україні, для чого було здійснено окремі заходи, зокрема прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування» [3], визначено засади фінансового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування тощо.

Через деякий час виявилось, що сформована в Україні після набуття незалежності модель організації місцевого самоврядування на практиці показала недостатню ефективність. Про це зазначається у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затвердженій Розпорядженням Кабінету

Міністрів України від 22 вересня 2016 р. № 688-р. В обґрунтування такого висновку в Концепції наводиться той факт, що функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав тощо [4].

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що, у зв'язку з підписанням Україною Угоди про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію з ЄС) [5], проблема організації ефективної форми місцевого самоврядування набула нової актуальності. Саме тому однією з основних реформ, запланованих у межах забезпечення реалізації Угоди про асоціацію з ЄС [6; 7, с. 464–465], стала реформа місцевого самоврядування.

Одним із перших кроків на шляху до реалізації реформи місцевого самоврядування є організація об'єднаної територіальної громади (далі – ОТГ), яка має стати більш досконалою та ефективною формою організації місцевого самоврядування, що має ряд переваг порівняно з іншими формами такої організації.

Стан дослідження. У науковій літературі питання реформування місцевого самоврядування й утворення нового суб'єкта муніципально-правових відносин – ОТГ – сьогодні

є предметом активної дискусії. Зокрема, окремі аспекти цієї проблеми досліджували такі науковці, як Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, І.А. Грицяк, К.О. Линьов, Г.В. Макаров, К.І. Ровинська, Л.А. Касинюк та ін. Однак переважна більшість вчених розглядали організаційні або адміністративно-управлінські питання провадження реформи місцевого самоврядування. У зв'язку з цим необхідно констатувати, що наразі практично відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені визначенню основних переваг ОТГ як форми організації місцевого самоврядування у конституційно-правовому аспекті.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення, на основі ґрунтовного науково-правового аналізу, переваг ОТГ як форми організації місцевого самоврядування в Україні. Для реалізації поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) провести аналіз положень конституційного законодавства у сфері регулювання місцевого самоврядування; 2) визначити основні форми організації місцевого самоврядування та місця серед них ОТГ; 3) охарактеризувати основні напрями реформування системи місцевого самоврядування в Україні, виявити кінцеві мету, на досягнення якої спрямована реформа у відповідній сфері; 4) сформулювати висновок про основні переваги ОТГ як форми організації місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України визначається, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [8]. Крім того, у ряді інших статей Конституції України закріплюються гарантії реалізації цього права, зокрема: народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 5); в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7) тощо [8].

На підставі системного аналізу наведених конституційних норм Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001 зробив висновок: означені положення Конституції України свідчать, що Україна не тільки закріплює гарантії місцевого самоврядування в Конституції, а й визнає його як одну з фундаментальних засад демократичного устрою держави і суспільства [9]. Іншими словами – гарантоване право на здійснення місцевого самоврядування є невід'ємною частиною конституційного ладу України.

У цьому контексті варто погодитися з думкою Д.М. Белова, який у своєму монографічному дослідженні дійшов висновку, що юридична природа норм, які закріплюють засади конституційного ладу України, розкривається в системі її загальних і спеціальних кваліфікуючих юридичних ознак та властивостей. Однією з таких властивостей, на думку вченого, є те, що в структурі таких норм, крім традиційних елементів (гіпотеза, диспозиція, санкція), необхідно виокремити «курацію» як частину норми, що закріплює сукупність соціальних явищ, існування яких у суспільному житті забезпечує та гарантує реальність, об'єктивну соціальну можливість реалізувати основні права та свободи [10, с. 372].

Виходячи з наведеної позиції, закріплення права на здійснення місцевого самоврядування має ґрунтуватися на об'єктивній можливості реалізувати це право суб'єктами, які, відповідно до Конституції України, ним наділені. Тож у цьому аспекті постає принаймні два питання: по-перше, яким суб'єктам адресоване право на здійснення місцевого самоврядування та, по-друге, чи мають такі суб'єкти об'єктивну соціальну можливість реалізувати відповідне право.

Так, відповідь на перше питання міститься в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3].

Аналіз ст. 5 цього Закону дозволяє виокремити такі форми організації місцевого самоврядування: 1) первинні форми організації місцевого самоврядування (територіальна громада як жителі, об'єднані спільним місцем проживання у межах певної адміністративно-територіальної одиниці); 2) представницькі органи (сільські, селищні, міські, районні та обласні ради); 3) виборні посадові особи (сільський, селищний, міський голова, староста); 4) виконавчі органи рад; 5) органи самоорганізації населення (утворюються за ініціативою жителів і наділяються частиною компетенції, фінансів і майна відповідним представницьким органом відповідно до Закону України «Про органи самоорганізації населення» [11]). Крім того, на підставі Закону України «Про співробітництво територіальних громад» [12] територіальні громади можуть укладати між собою договори про співробітництво з метою забезпечення соціально-економічного, культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів і цілей, ефективного виконання органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень.

Що стосується другого порушеного питання – спроможності органів місцевого самоврядування ефективно реалізувати свої повноваження, то з цього приводу необхідно погодитися із зауваженням, висловленим одним із польських реформаторів. За його словами, європейський і світовий досвід свідчить, що місцеві проблеми можуть ефективно вирішуватися тільки на місцевому рівні, оскільки держава ніколи не дійде до проблем кожного села чи міста, кожної вулиці чи двору. Підкреслюється, що ефективна модель місцевого самоврядування завжди базується на трьох китах – повноваженнях, фінансових ресурсах і контролі [13]. Очевидно, що відсутність цих складових елементів ставить під сумнів наявність реальної можливості в органах місцевого самоврядування ефективно вирішувати питання місцевого значення.

Саме тому у межах проведення реформи місцевого самоврядування у 2015 р. було прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [14], яким регламентовано порядок утворення такої форми організації місцевого самоврядування, як ОТГ. Цим Законом також внесено ряд змін і доповнень до іншого законодавства України у сфері регулювання місцевого самоврядування, зокрема і до ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», в якій регламентовано, що територіальні громади в порядку, встановленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування й обирати відповідно сільського, селищного, міського голову.

Необхідно зауважити, що право територіальної громади на об'єднання з іншими громадами було закріплено і в попередніх редакціях Закону України «Про місцеве самоврядування» [15]. Однак реалізація цього права практично унеможливилася через такі причини: по-перше, не було належної правової основи для цього; по-друге, територіальні громади не отримували належної організаційної, фінансової та іншої підтримки від органів державної влади.

Ситуація кардинальним чином змінилася після прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [4], що поклато початок провадженню реформи місцевого самоврядування.

Зокрема, на реалізацію Концепції Кабінетом Міністрів України було розроблено середньостроковий план дій, де передбачається до 2020 р. об'єднання 100% місцевих рад базового рівня у спроможні територіальні громади. За результатами моніторингу Міністерства регіонального роз-

вितку, будівництва та житлово-комунального господарства України, станом на кінець травня 2017 р. в Україні утворено 413 ОТГ, які об'єднали 5 258 населених пунктів і в яких відбулися перші вибори органів місцевого самоврядування [7, с. 464–465]. Крім того, 29 жовтня 2017 р., за рішенням Центральної виборчої комісії, відбулися місцеві вибори у 202 ОТГ в усіх областях України. До складу 202 ОТГ увійшли 933 місцеві ради (міських – 25, селищних – 67, сільських – 841) [16]. Загалом на кінець 2017 р. утворено 665 ОТГ, у яких відбулися перші місцеві вибори.

Активний процес запровадження такої форми організації місцевого самоврядування, як ОТГ, відразу викликав численні дискусії та спори, головним предметом яких стала доцільність і необхідність створення нового суб'єкта муніципально-правових відносин. Тож спробуємо прояснити ситуацію та визначити дійсні причини та переваги утворення ОТГ в Україні.

Передусім варто звернутися до статистичних показників. Так, за інформацією, що наводиться Ініціативою «Децентралізація влади», до початку реформи у 92% сільських громад проживало менше 3 000 жителів, майже 11% сільських територіальних громад мали менше 500 жителів. Водночас у понад 50% сільських громад дотаційність складала понад 70%. 483 територіальні громади взагалі на 90% утримувалися за рахунок дотацій [17].

Отже, у якості переконливого аргументу на користь створення ОТГ наводиться той факт, що відповідні перетворення дадуть змогу суттєво підвищити фінансовий, кадровий та інший ресурсний потенціал місцевого населення, сприятимуть утворенню ним дійсно спроможних органів місцевого самоврядування, які матимуть не тільки гарантовану державою можливість, але і реальну здатність вирішувати питання місцевого значення.

У своєму щорічному посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 р.» Президент України акцентує увагу на досить позитивних результатах, отриманих у ході здійснення перших кроків у напрямку проведення реформи. Зазначається, що доходи загального фонду бюджетів ОТГ у січні – травні 2017 р. в порівнянних умовах зросло на 1,0 млрд грн, або на 44,4%. Ці громади отримали розширені повноваження і додаткові ресурси, що дозволило їм реалізовувати проекти розвитку інфраструктури: ремонтувати і будувати школи, дитсадки, водогони, дороги, системи вуличного освітлення, закуповувати комунальну техніку, створювати комунальні підприємства, дбати про благоустрій території тощо [7, с. 464].

Таким чином, за рахунок ОТГ отримують відносну фінансову й організаційну самостійність у вирішенні питань місцевого значення без надмірної підтримки та контролю з боку органів державної влади. У цьому контексті варто згадати про ще одну важливу перевагу об'єднання територіальної громади – створення реальної платформи для проведення децентралізації влади.

Л.А. Касинюк вважає, що децентралізація – це передавання повноважень і бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування. Районні й обласні ради залишаються, створюються їхні виконавчі органи (зараз вони відсутні) і ліквідуються державні адміністрації. Це посилює місцеве самоврядування, адже управлятимуть люди, обрані під час місцевих виборів [18, с. 53]. Децентралізація, на думку інших науковців, полягає в передачі прав на прийняття рішень не просто представникам органів місцевого самоврядування, а органам, які не перебувають в ієрархічній підпорядкованості центральним органам влади й найчастіше обираються зацікавленими громадянами [19, с. 123].

Тож децентралізація є саме тією кінцевою метою, на досягнення якої спрямована реформа місцевого самовря-

дування. Однак проведення децентралізації матиме сенс лише в тому разі, якщо нові розширені повноваження перейдуть до спроможних територіальних громад, наділених реальною можливістю (фінансовою, організаційною, кадровою) та дійсною волею вирішувати найбільш важливі питання розвитку територій і регіонів.

Для обґрунтування переваг об'єднання територіальної громади також необхідно звернутися до європейського досвіду, який свідчить, що в багатьох країнах Європи (Німеччині, Польщі, Франції та ін.) спостерігається тенденція до об'єднання територіальних громад, спрямована головним чином на подолання таких негативних явищ, як: сильне роздроблення територіальних громад; суттєве зменшення їх фінансової спроможності; зростання нерівності щодо розподілу ресурсів між громадами; нечіткість процесуально-процедурних питань організації і проведення місцевих виборів; нечіткість обмеження повноважень місцевих органів влади [20, с. 48].

Однак, незважаючи на всі наявні переваги об'єднання територіальних громад на засадах добровільності, необхідно погодитися із застереженням, висловленим з цього приводу Р.П. Безсмертним, який зазначив, що децентралізація не матиме результату, якщо не буде визначеної мети її проведення, якою, на думку дослідника, є забезпечення комфортного життя людини [21]. До цього можна додати, що досягнення такої мети можливе за умови зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування, прав людини й основоположних свобод, які визнані Конституцією України та рядом міжнародних актів фундаментальними засадами здійснення будь-яких перетворень у державах та наддержавних утвореннях.

Висновки. На підставі проведеного науково-правового аналізу необхідно констатувати, що ОТГ як форма організації місцевого самоврядування має ряд переваг, зокрема: 1) завдяки об'єднанню територіальних громад отримують більший обсяг фінансування, зміцнюють свій організаційний і кадровий потенціал, що виступає важливим чинником їхньої спроможності, тобто отримання реальної можливості для реалізації своїх повноважень; 2) створення спроможних територіальних громад є платформою для децентралізації влади, внаслідок якої органи місцевого самоврядування отримують реальну владу на місцях; 3) урівноваження можливостей різних територій завдяки усуненню диспропорції в обсягах фінансування; 4) у підсумку ефективна організація місцевого самоврядування (в т. ч. завдяки утворенню такої її форми, як ОТГ) є необхідною умовою для подальшої демократизації суспільства та державних інститутів, розвитку прямої демократії на місцевому рівні.

Перспективами подальших наукових досліджень у цій сфері має стати визначення та обґрунтування конкретних умов, за яких проведення реформи місцевого самоврядування матиме високий рівень ефективності.

Список використаної літератури:

1. Європейська Хартія місцевого самоврядування: Міжнародний документ від 15 жовтня 1985 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
2. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80>.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
4. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні:

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 р. № 688-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/688-2016-%D1%80>.

5. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

6. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

7. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 р.». К.: НІСД, 2017. 928 с.

8. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в п. 29 ч. 1 ст. 85, ч. 5 ст. 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в ч. 5 ст. 140 Конституції України та в ч. 1 ст. 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України, п. 41 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій): Рішення Конституційного Суду України від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01>.

10. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: монографія. Великий Березний: РК «Евростандарт», 2011. 399 с.

11. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.

12. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.

13. Гройсман В. Навіщо нам децентралізація? Українська правда. 2015. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/06/22/7072007/>.

14. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

15. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР в першій ред. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed19970521>.

16. Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 29 жовтня 2017 р.: Постанова Центральної виборчої комісії України від 18 серпня 2017 р. № 164. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0164359-17>.

17. Що таке децентралізація і навіщо вона всім нам? Простими словами про реформу. Ініціатива «Децентралізація влади». URL: <http://decentralization.gov.ua/news/1862>.

18. Касинюк Л.А. Досвід та проблеми реформування місцевого самоврядування в Україні: філософсько-правовий аспект. Гуманітарний часопис. 2016. № 3. С. 48–55.

19. Василенко Л., Добровінський М. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 3. С. 123–126.

20. Петришина М.О., Колодяжний О.О. Зарубіжний досвід реформування місцевого самоврядування: на прикладі Франції та Польщі. Молодий вчений. 2016. № 1 (28). Ч. 2. С. 47–51.

21. Безсмертний: реформа місцевого самоврядування в Україні сьогодні не має мети. LB.ua. 2016. URL: https://ukr.lb.ua/society/2016/10/12/347647_bezsmertnij_reforma_mistsevogo.html.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Панчишин Руслан Ігоревич – кандидат юридичних наук, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Panchyshyn Ruslan Ihorovich – Candidate of Law, Doctoral Student at the Department of Constitutional Law and Comparative of Law Uzhgorod National University

pri6363@gmail.com

УДК 342.4(045)

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

В'ячеслав ШАМРАЙ,

кандидат юридичних наук, докторант кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується історико-правовий контекст становлення та розвитку сучасної доктрини конституціоналізму. Проаналізовано різні визначення конституціоналізму, що застосовуються в теорії конституційного права, та його ознаки як суспільного явища. Розглянуто процес становлення та розвитку конституціоналізму в європейських державах. Порівняно на прикладі конституцій різних держав процес розвитку уявлень про конституційні цінності та принципи побудови суспільного життя. Виділено сучасні доктринальні підходи до сутності конституціоналізму в умовах європейської міждержавної інтеграції.

Ключові слова: конституційне право, конституційна реформа, правова модернізація, суспільство, національна правова система, конституціоналізм.

CONSTITUTIONALISM AS A POLITICO-LEGAL DOCTRINE IN A COMPARATIVE HISTORICAL CONTEXT

Viacheslav SHAMRAI,

Candidate of Law Sciences, Doctoral Student at the Department of Constitutional Law
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article analyzes the historical and legal context of the formation and development of the modern doctrine of constitutionalism. Various definitions of constitutionalism, applied in the theory of constitutional law, and its signs as a social phenomenon, are analyzed. The process of formation and development of constitutionalism in European states is considered. The example of the constitutions of various states of the process of developing ideas about constitutional values and principles of building public life is compared. The modern doctrinal approaches to the essence of constitutionalism are singled out in the context of European interstate integration.

Key words: constitutional law, constitutional reform, legal modernization, society, national legal system, constitutionalism.

Актуальність дослідження. Для найбільш повного з'ясування юридичного змісту та механізмів функціонування конституційного права у сучасних умовах його інтернаціоналізації необхідним та бажаним є врахування історико-правового досвіду як України, так само інших країн світу щодо формування доктрини конституціоналізму як суспільно-політичного та філософсько-правового явища дійсності та відповідної трансформації предмета конституційно-правового регулювання у різні періоди його модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських учених історико-правовим проблемам становлення та розвитку доктрини конституціоналізму приділялася увага в працях таких учених, як М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, Ю.О. Волошин, В.І. Євінтов, Ю.М. Капіца, М.І. Козюбра, О.Л. Копиленко, А.Р. Крусян, В.Ф. Погорілко, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко та ін.

Метою статті є розкриття особливостей становлення та розвитку доктрини конституціоналізму в історико-правовому контексті.

Виклад основного матеріалу. Хоча формування сучасного змісту ідеалів конституціоналізму і можна віднести до періоду боротьби з королівським абсолютизмом у Західній Європі на початку XVII століття, сама історія конституціоналізму в Європі нараховує не одне століття. Можна стверджувати, що сама ідея обмеження державної влади, заборони урядового свавілля датується часами Платона та Аристотеля. Однак, незважаючи на великий вплив, що був здійснений античною історією та мислителями, все ж таки

витоки сучасного конституціоналізму слід шукати у Середньовіччі, коли вперше ідеї божественного, а згодом і природного права були використані для обґрунтування концепцій обмеження королівської влади правом, яке б унеможливило державне свавілля. Першими кодифікаторами та розробниками багатьох ідей, концепцій, принципів та норм були саме «батьки церкви», такі як Ісидор Севільський, Св. Августин, Ів Шартрський тощо, які, взявши за основу Святе писання, розвинули його ідеї, приписи та принципи у норми регулювання публічного та приватного життя.

Водночас саме Велика Хартія вольностей вперше започаткувала правовий дискурс конституціоналізму в історії європейської цивілізації. Звичайно, поняття та розуміння ідей, закладених у Хартії, змінювалося з перебігом часу. Зобов'язання короля не вчиняти свавільних дій щодо будь-якого зі своїх підданих, нагальне для XIII століття, поступово з розвитком правової системи і суспільства еволюціонувало у дієвий механізм обмеження державної влади через встановлення матеріальних та процесуальних вимог до реалізації такої влади. Це був шлях від приборкання королівської влади до виведення цілого переліку громадянських прав.

У характеристиці конституціоналізму слід звернути велику увагу на писаний конституційний текст, який настільки укорінений у культурній традиції Європи, що нагадує постійний «Великий діалог» між сучасниками та стародавніми мислителями [1].

Стародавнє знання, викладене в книгах, становило загальноєвропейський досвід пізнання та розвитку консти-

туційних ідей обмеження державної влади: «...у цьому аспекті цивілізації Заходу немає подібних. <...> тією мірою, якою книги можуть представляти ідею цивілізації, ідея цивілізації Заходу викладена у великих книгах. Ці книги є засобом розуміння нашого суспільства та нас самих» [2].

Такі тексти – Біблія, *Corpus juris civilis*, *Corpus juris canonici*, Тора, класичні твори античності тощо, – становили предмет Великого діалогу поколінь, який продовжують сучасні тексти конституцій. Саме тексту, а не звичаю чи прецеденту, надавалося особливе значення у забезпеченні прав та свобод. Убезпечення від свавілля державної влади невідворотно вимагало не просто встановлення зоб'язань з боку короля, але й фіксації самих принципів конституціоналізму. Така фіксація через окреслену цивілізаційну традицію вимагала тексту подібного значення та морально-політичної сили у суспільстві. Саме так виникли ідеї конституції як Основного Закону держави.

Однак була б хибною думка, що наявність конституції є невід'ємною складовою частиною конституціоналізму. Через самий характер такого складного і комплексного явища, як конституціоналізм, воно не обмежується текстом. І справді, відсутність конституції (Велика Британія) чи наявність декількох конституційних законів (Ізраїль) не є перешкодою розвитку конституційних традицій. Таким же чином наявність писаної конституції не є запорукою реалізації ідеї обмеження державної влади. Сумний досвід ХХ століття довів правильність цієї тези. Жахи I та II світових війн, тоталітарний терор, тим не менш, стали тим середовищем, яке надало новий поштовх розвитку ідей конституціоналізму, а тому на сучасному етапі історії права в абсолютній більшості країн світу конституція в умовах ліберально-демократичного режиму не тільки визначає компетенцію вищих державних органів, але й намагається обмежити державну владу та надати універсальному державному примусу більш передбачуваний та мінімально необхідний для досягнення чітко визначених державних цілей характер. Конституція також через систему конституційних обмежень гарантує конституційні права та свободи особи, робить державний механізм більш ефективним (водночас за умов існування тоталітарного режиму державна влада не обмежується конституцією, і такі варіанти також ще зустрічаються на політико-правовій мапі світу, зокрема, прикладом можуть бути сучасні КНДР або Куба).

Це твердження є правильним для характеристики радянських конституцій, які, за визначенням українського конституціоналіста В.В. Речицького, можна віднести одночасно до семантичного (такий, що відбиває, але не формує структури влади) та одночасно до номінального (такий, що проголошує нереальні ідеали) типів [3]. Радянські конституції також не були нормативними, тобто не регулювали державно-владні відносини як загальнообов'язкові норми прямої дії, що безпосередньо застосовуються у судах.

Варто зазначити, що фундаментальні права та свободи, що закріплювались у цих конституціях, також залишались номінальними, тобто були нереальними в юридичному сенсі. Стабільність радянського суспільства та ефективність державного механізму підтримувались здебільшого у позаправовий спосіб у той час, коли радянські конституції виконували політико-ідеологічну, «тотемну» роль та намагались створити пристойний зовнішній та внутрішній імідж радянській державі. Проте призначення конституції у сучасних західних суспільствах полягає в обмеженні державної влади в інтересах суспільного спокою та стабільності, до того ж це обмеження не може загрожувати зниженню ефективності виконання державних функцій. У такому разі можна говорити про загальну колізію національної радянської правової системи між цілим текстом конституції та реальними правовідносинами у суспільстві,

включаючи наявність чи відсутність правових та позаправових механізмів забезпечення тієї чи іншої поведінки суб'єктів конституційного права та суспільства у цілому.

Іншими словами, конституція та конституційна юстиція намагаються забезпечити баланс між двома основними суспільними пріоритетами або цінностями демократичного суспільства: свободою, сферу якої складають конституційні права, свободи та конституційні принципи, та порядком, який ґрунтується на принципі законності (режимі точного та неухильного виконання всіма суб'єктами права законів та підзаконних актів, які не суперечать законом).

Своєю чергою свободу як специфічний стан суспільства не можна забезпечити тільки шляхом видання державною владою нормативних приписів та забезпечення їх точного, суворого та неухильного виконання всіма суб'єктами права, оскільки будь-який правовий акт держави, зокрема закон, потенційно може бути свавільним та спрямованим на знищення свободи. Тому природа конституційного права не може розглядатися винятково з позицій правового позитивізму. Таким чином, на погляд С.В. Шевчука, конституційна держава визнає не тільки верховенство конституції над правовими актами держави; будь-яким діям такої держави надається легітимна сила, якщо вони уповноважуються конституцією [4]. У цій державі права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст та спрямованість її діяльності; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (прикладом може слугувати ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Відомий американський конституціоналіст К. Фрайдріч прямо так і визначає конституцію як систему ефективних, врегульованих правом обмежень щодо державних дій [5]. Загалом під цими обмеженнями розуміється система інституційних гарантій, які унеможливають свавільність державної влади, коли навіть король (політичний суверен) перебуває *sub deo et lege*. Як зауважує сам К. Фрайдріч, є два важливі складники ідеї обмеження державної влади, що визначає генезу розвитку сучасного конституціоналізму. Під першою він розуміє природно-правовий складник як ефективне належне джерело сучасного конституціоналізму, про що вже йшлося у цьому дослідженні. Другою є релігійно-християнський складник, що міститься у концепції природних прав позадержавного походження: «Держави західної цивілізації мають спільну тенденцію щодо конституційного розвитку. Ця тенденція може бути віднесена з абсолютною впевненістю до християнської турботи про індивіда та його персонального спасіння. Ця тенденція є універсальною у християнських країнах» [6].

В іншій праці К. Фрайдріч обґрунтовує християнську тенденцію конституційного розвитку: «Конституція означає захист особи, її гідності та віри; особі належить верховенство та незмінна цінність. Таке становище особи закріплено у християнській вірі, яка дає імпульс розвитку концепції її прав, які вважаються природними. Серед цих прав треба відокремити права, що гарантують релігійну віру особи та створюють духовну сферу; теж саме, як і право приватної власності, що утворює матеріальну сферу. Протягом всієї історії західного конституціоналізму йому притаманна ідея, що людині належить верховенство, тому вона має бути захищеною від втручання свого володаря, будь він королем, партією або парламентською більшістю» [7].

Крім того, конституціоналізм та конституційна демократія не можуть бути ототожненими з волею парламентської більшості. Як правильно зауважує у цьому зв'язку Ф. Гаск, переконаність у тому, що воля більшості з окремих питань визначає, що є справедливим, призводить до думки нібито більшість не може бути свавільною. Цей висновок здається логічним лише в тому разі, якщо згідно з навіним тлумаченням демократії (і позитивістським правознав-

ством як його основою) за критерій справедливості вважається джерело, з якого походить те чи інше рішення. Однак «свавільність» означає дії, зумовлені конкретною волею, не обмеженою загальним правилом, – незалежно від того, чия це воля: однієї людини чи більшості [8].

Сучасний конституціоналізм може бути певним чином ототожненим з ідеологією лібералізму, яка набула широкого розвитку у сучасних країнах західних демократій. Вона наполягає на тому, що «вільні від природи, аполітичні та, будучи носіями фундаментальних прав, індивіди потребують і тому створюють державу, яку вони можуть та мають контролювати. Цей контроль є необхідним, оскільки історичний досвід свідчить про те, що є постійна тенденція перетворення держави на свавільну та деспотичну; тенденція, що походить від людської природи та є наслідком незмінної логіки діяльності державних інститутів» [9].

Саме для унеможливлення свавілля державної влади та її носіїв виникла ідея конституції у письмовій формі як засобу захисту також і від авторитарної та необмеженої державної влади, яка втілює ідею «обмеженого правління» на практиці та забезпечує юридичні гарантії. У цьому сенсі вже згадана Конституція США 1787 р. і є вдалим прикладом практичного втілення зазначеної ідеї. Більше того, як вбачається, не в останню чергу саме реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» допомагало протягом чинності Конституції США уникати серйозних колізій конституційно-правових норм, особливо в тій частині, що стосується врегулювання політико-правових (владних) відносин у державі, а тому цей документ змінювався поправками лише 27 разів в історії США [10], будучи сталим, стабільним та фактично забезпеченим дієвим інструментом конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин у державі.

Висновки. Таким чином, у результаті наукового аналізу історико-правових аспектів становлення та розвитку світового і, зокрема, українського, конституціоналізму можна дійти таких загальних висновків, що відображають мету дослідження в цій частині: а) формування конституційного права як самостійної галузі національного права пов'язано із загальним процесом становлення конституціоналізму як теорії, втіленої на державному рівні, починаючи з прийняття перших світових конституцій наприкінці XVIII ст., основний юридичний зміст якої полягає у введенні «обмеженого правління» на основі суспільно-політичного принципу розподілу влади в державі на три основні гілки, що, своєю чергою, породжує можливість втілення положень, що суперечать один одному, в актах різних гілок влади, виданих у межах своєї компетенції, які одночасно визнаються джерелами конституційного права, втілюючи, зокрема, відповідні політичні інтереси різних державних органів та вищих посадових осіб; б) історичні та історико-правові передумови формування сучасної європейської доктрини конституціоналізму з'явилися ще у XIII ст., коли

у Великій Британії абсолютна влада монарха була обмежена аристократичним прообразом парламенту та було прийнято Велику хартію вольностей як перший офіційний обмежувальний правовий акт, добровільно визнаний на державному рівні абсолютним монархом; в) протягом історії конституціоналізму уникати великої кількості конституційно-правових конфліктів у деяких країнах світу (наприклад, США) допомагало реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» (на відміну від тоталітарних режимів, таких як правова система СРСР, де норми конституції практично у повному обсязі в частині регулювання політико-правових відносин вступали у суперечність з реальним наповненням відповідних правовідносин та конституційно-правовими та позаправовими механізмами їх здійснення).

Список використаної літератури:

1. Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт. Х.: Фолио, 1998. С. 53.
2. Collier C. Precedent and Legal Authority: A Critical History. Wisconsin Law Review. 1988. P. 806.
3. Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт. С. 53.
4. Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого писем до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму.
5. Friedrich C. Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism. Durham: Duke Univ. Press, 1964. P. 56.
6. Friedrich C. Constitutional Government and Democracy. Boston: Ginn, 1950. P. 18.
7. Friedrich C. Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism. P. 57.
8. Hayek F. The Constitution of Liberty Chicago: The University of Chicago Press, 1978. – P. 169.
9. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3: Політичний устрій вільного народу: Пер. з англ. К.: Сфера, 2000. С. 21.
10. Лафитский В.И. Конституционный строй США. М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2007. С. 207.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Шамрай В'ячеслав Вікторович – кандидат юридичних наук, докторант кафедри конституційного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shamrai Viacheslav Viktorovich – Candidate of Law Sciences, Doctoral Candidate at the Department of Constitutional Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv

vyaches28@gmail.com

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 342.9

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ, ЩО ЗАЧІПАЮТЬ ПРАВА ТА ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ ОСОБИ

Ярослав БУРЯК,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена державній реєстрації нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації, що зачіпають права та законні інтереси особи. Проаналізовано процедуру державної реєстрації нормативно-правового акта Львівської обласної державної адміністрації. Акцентується увага на державній реєстрації нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації, що зачіпають соціально-економічні, політичні, особисті та інші права, свободи й законні інтереси громадян. Обґрунтовується, що державна реєстрація нормативно-правових актів Львівської облдержадміністрації передбачає проведення цілої низки процедур, а саме: проведення правової експертизи нормативно-правового акта; прийняття рішення щодо його державної реєстрації; ведення обліку нормативно-правових актів шляхом включення їх до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Ключові слова: правова експертиза, державна реєстрація, місцеві державні адміністрації, нормативно-правовий акт, розпорядження, права особи.

STATE REGISTRATION OF NORMATIVELY-LEGAL ACTS OF THE LVIV STATE ADMINISTRATION, COMPLETING THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF PERSONS

Yaroslav BURIAK,

Candidate of Law Sciences,
Assistant at the Department of Civil Law and Process
of Educational and Scientific Institute of Law and Psychology
of National University "Lviv Polytechnic"

SUMMARY

The article is devoted to the state registration of legal acts of the Lviv regional state administration affecting the rights and legitimate interests of the person. The procedure of state registration of a legal act of the Lviv Regional State Administration has been analyzed. The attention is paid to the state registration of legal acts of the Lviv regional state administration affecting socio-economic, political, personal and other rights, freedoms, and legitimate interests of citizens. It is grounded that the state registration of regulatory acts of the Lviv regional state administration envisages carrying out a number of procedures, namely: conducting legal expert examination of a legal act; making a decision on its state registration; keeping records of normative legal acts by including them in the Uniform State Register of normative legal acts.

Key words: legal expertise, state registration, local state administrations, normative legal act, regulations, rights of person.

Постановка проблеми. Сьогодні актуальною проблемою є недосконалість, розпорошення, а іноді й протиріччя чинних нормативно-правових актів. Така ситуація негативно впливає на процес реалізації прав і виконання обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин, а також на розвиток України як правової держави загалом. З метою впорядкування видання міністерствами, іншими органами виконавчої влади нормативно-правових актів, відповідно до Указу Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 03.10.1992 № 493, із 1 січня 1993 року нормативно-правові акти, які видаються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, органами господарського

управління та контролю, які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації.

Актуальність теми дослідження підтверджується нерозкритістю цієї проблематики та недостатньою увагою вітчизняних науковців до проблем державної реєстрації нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації, що зачіпають права та законні інтереси особи.

Стан дослідження. Варто зазначити, що низка вітчизняних учених [1–6] розкриває поняття і юридичні властивості нормативно-правових актів і їх чинність загалом і значно рідше досліджує питання державної реєстрації нормативно-правових актів [7–8].

Метою й завданням статті є аналіз процедури державної реєстрації нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації Головним територіальним управлінням юстиції у Львівській області.

Виклад основного матеріалу. З утворенням, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про систему органів юстиції» від 30.04.1998 № 592, районних управлінь юстиції на органи юстиції з 8 червня 1998 року покладено додаткові функції щодо здійснення державної реєстрації розпоряджень голів облдержадміністрацій, нормативно-правових актів районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, їх управлінь, відділів та інших підрозділів, яку запроваджено відповідно до зазначеного вище Указу Президента України.

Необхідність реєстрації нормативно-правових актів передбачена в ст. 117 Конституції України і ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

Під час здійснення зазначеної функції Головним територіальним управлінням юстиції у Львівській області має бути досягнуто основної мети – забезпечення охорони конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб, проголошених і гарантованих Конституцією та законами України, усунення порушень чинного законодавства, підвищення законності й дієвості нормативно-правових актів місцевих державних адміністрацій [9, с. 25–26].

Здійснити державну реєстрацію означає не просто реєструвати нормативно-правовий акт. Цей механізм передбачає проведення правової експертизи нормативно-правового акта, тобто визначення відповідності останнього Конституції та чинному законодавству України зі складанням, погодженням і затвердженням уповноваженими посадовими особами органів юстиції відповідного висновку й занесення зазначеного нормативно-правового акта до державного реєстру.

За результатами правової експертизи, Головне територіальне управління юстиції у Львівській області в межах встановленого строку приймає одне з таких рішень:

а) про державну реєстрацію нормативно-правового акта. Таке рішення приймається, якщо нормативно-правовий акт відповідає Конституції України та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*, а також практиці Європейського суду з прав людини й установленим вимогам. Після затвердження керівником реєструючого органу висновку щодо державної реєстрації нормативно-правового акта цей нормативний акт заноситься реєструючим органом до Державного реєстру і на трьох примірниках нормативно-правового акта (оригіналі та двох копіях), розпорядчому документі на першій сторінці затвердженого ним акта проставляються штамп з написом про дату державної реєстрації та номер акта за державним реєстром.

Оригінал нормативно-правового акта разом із супровідним листом за підписом керівника реєструючого органу повертається органу, що подав акт на державну реєстрацію, наступного дня після реєстрації акта.

Нормативно-правові акти, які занесені до Державного реєстру, набувають чинності через десять днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізнішого строку надання їм чинності;

б) про повернення нормативно-правового акта без державної реєстрації для доопрацювання. Таке рішення може бути прийнято на прохання суб'єкта нормотворення або з ініціативи реєструючого органу, якщо суб'єктом нормотворення порушено вимоги Положення про державну реєстрацію

нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 № 731.

У разі повернення нормативно-правового акта без державної реєстрації суб'єкт нормотворення повинен урахувати всі висловлені органом державної реєстрації зауваження та усунути виявлені порушення й протягом місяця повторно подати акт на державну реєстрацію або надати органу державної реєстрації копію документа про скасування такого акта [10, с. 25];

в) про відмову в державній реєстрації нормативно-правового акта. Таке рішення приймається у випадках, якщо нормативно-правовий акт не відповідає Конституції та законам України, іншим актам законодавства, Конвенції і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*, видано з порушенням вимог законодавства або без урахування практики Європейського суду з прав людини, порушує чи обмежує встановлені законом права, свободи й законні інтереси громадян, підприємств, установ та організацій або покладе на них непередбачені законодавством обов'язки, виходить за межі компетенції органу, що його видав, не відповідає вимогам законодавства про мови, суперечить установленому порядку ведення діловодства.

Умотивоване рішення реєструючого органу про відмову в державній реєстрації нормативно-правового акта надсилається органу, що його видав, разом з оригіналом цього акта.

Нормативно-правовий акт, у державній реєстрації якого відмовлено, підлягає скасуванню органом, що його видав, у 5-денний термін з дня отримання рішення про відмову в державній реєстрації акта;

г) про визнання акта таким, що не підлягає державній реєстрації. Таке рішення приймається реєструючим органом протягом п'яти робочих днів з поверненням акта суб'єкту нормотворення з відповідним обґрунтуванням, якщо поданий на державну реєстрацію акт містить такі ознаки: має персональний характер (про склад комісії, призначення на посаду і звільнення з неї, заохочення працівників тощо); дія вичерпується одноразовим застосуванням; має оперативно-розпорядчий характер (разові доручення); доводиться до відома підприємств, установ та організацій рішення вищих органів; спрямований на організацію виконання рішень вищих органів і власних рішень, що не мають нових правових норм; має рекомендаційний, роз'яснювальний та інформаційний характер (методичні рекомендації, роз'яснення, в тому числі податкові тощо), нормативно-технічні документи (національні та регіональні стандарти, технічні умови, будівельні норми й правила, тарифно-кваліфікаційні довідники, форми звітності тощо) [11, с. 20–21].

Варто підкреслити, що органи юстиції вже на етапі здійснення правової експертизи нормативно-правових актів, тобто до набрання ними чинності, щороку запобігають прийняттю в середньому близько півтори тисячі незаконних правових норм.

Нормативно-правові акти місцевих державних адміністрацій підлягають державній реєстрації у відповідних органах юстиції в установленому органом порядку й набувають чинності через десять днів після їх реєстрації, якщо самими актами не встановлено пізнішого строку надання їм чинності.

Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти будь-якого виду, незалежно від строку їх дії (постійні чи обмежені певним часом) і характеру відомостей, що в них містяться, у тому числі з грифами: «Для службового користування», «Особливої важливості», «Цілком

таємно», «Таємно» – та іншими, а також прийняті в порядку експерименту, якщо в них є одна або більше норм (правил поведінки), що:

– зачіпають соціально-економічні, політичні, особисті й інші права, свободи та законні інтереси громадян;

– проголошені й гарантовані Конституцією та законами України, Конвенцією, міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, установлюють новий або змінюють, доповнюють чи скасовують чинний організаційно-правовий механізм їх реалізації;

– мають міжвідомчий характер, тобто є обов'язковими для інших органів виконавчої влади, а також підприємств, установ та організацій, що не входять до сфери управління органу, який видав нормативно-правовий акт. При цьому на державну реєстрацію подаються нормативно-правові акти, які мають як одну з указаних ознак, так і декілька.

Нормативно-правовий акт подається органом нормотворення на державну реєстрацію до реєструючого органу в п'ятиденний строк після його прийняття.

В управлінні юстиції цей нормативно-правовий акт проходить правову експертизу, тобто здійснюється перевірка на його відповідність Конституції та чинному законодавству України, а також правилам нормопроектувальної техніки, й приймається одне із зазначених вище рішень.

Отже, державна реєстрація нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації передбачає проведення цілої низки процедур, а саме:

1) проведення правової експертизи нормативно-правового акта;

2) прийняття рішення щодо його державної реєстрації;

3) ведення обліку нормативно-правових актів шляхом включення їх до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Регламентом Львівської обласної державної адміністрації передбачено, що розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації нормативного характеру підлягають державній реєстрації в Головному територіальному управлінні юстиції у Львівській області згідно з Положенням про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 № 731 (зі змінами).

Розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації нормативного характеру набувають чинності після реєстрації з дня їх оприлюднення, якщо самими розпорядженнями не встановлено більш пізній термін уведення їх у дію.

Розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації, що стосуються прав та обов'язків громадян або мають загальний характер, підлягають оприлюдненню й набувають чинності з дня їх оприлюднення, якщо самими актами не встановлено більш пізній термін набрання чинності [12].

Висновки. Отже, державна реєстрація нормативно-правових актів Львівської обласної державної адміністрації, що зачіпають права та законні інтереси особи, – це

правотворча процедура державного обліку й контролю за практикою видання нормативно-правових актів із дотриманням вимог чинного законодавства.

Список використаної літератури:

1. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. 412 с.

2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 5-те видання, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

4. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. 240 с. С. 229–232.

5. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.

6. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.

7. Буряк Я.Я. Державна реєстрація актів місцевих державних адміністрацій: загальнотеоретичні аспекти. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». Львів, 2013. Вип. 53. С. 11–18.

8. Буряк Я.Я. Нормативно-правові акти місцевих державних адміністрацій в Україні: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2015. 16 с.

9. Теоретико-методологічні проблеми законності / В.Ф. Сіренко, Є.Б. Кубко, С.В. Бобровик, О.Л. Богінч, Т.І. Ковальчук, Н.М. Онищенко, Н.М. Пархоменко. Правова держава: ювілейний щорічник наукових праць / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Видавничий Дім «ІнЮре», 1999. Вип. 10. С. 171.

10. Радіоненко О.В. Актуальні проблеми державної реєстрації нормативно-правових актів. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2004. № 9. С. 94.

11. Нормативно-методичний посібник з питань державної реєстрації нормативно-правових актів / під заг. ред. міністра юстиції України О.В. Лавриновича. Київ: Логос, 2003. С. 95

12. Про затвердження Регламенту Львівської обласної державної адміністрації: Розпорядження голови Львівської облдержадміністрації від 07.02.2018 № 71/0/5-18. URL: <http://loda.gov.ua/rozporyadchi-dokumenty>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Буряк Ярослав Ярославович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Buriak Yaroslav Yaroslavovych – Candidate of Law Sciences, Assistant at the Department of Civil Law and Process of Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of National University “Lviv Polytechnic”

yaroslavburiak@gmail.com

УДК 354.42/44

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Олександр ВОЛОХ,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз різних концепцій інформаційного суспільства. Досліджено нормативно-правові основи запровадження в Україні інформаційного суспільства. Виявлено суперечності між декларованими положеннями офіційної концепції розвитку інформаційного суспільства та наявною ситуацією, що виникла в результаті поступового запровадження технологій електронного урядування в Україні. Некритичне ставлення до нових ідей може мати негативні наслідки. З огляду на глобальний характер планів щодо розвитку інформаційного суспільства, наслідки також будуть глобальними. Не можна не брати до уваги погляди вчених, які не настільки захоплено оцінюють перспективи масштабних соціальних перетворень, що заплановані як результат розвитку інформаційного суспільства. Варто уважно прислухатися до альтернативних – стосовно офіційної точки зору – думок відомих учених, політиків, філософів щодо потенційних ризиків від реалізації концепцій інформаційного суспільства й електронного урядування.

Ключові слова: електронне урядування, інформаційне суспільство, постмодернізм, персональні дані, Єдиний державний демографічний реєстр, паспорт громадянина України.

ELECTRONIC GOVERNANCE AS AN INSTRUMENT FOR THE DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL SOCIETY IN UKRAINE

Oleksandr VOLOKH,
Candidate of Law, Associate Professor at the Department
of Administrative Law and Process
of National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

Different concepts of information society were analyzed. The regulatory and legal bases for introduction of the information society in Ukraine were explored. The contradictions between the declared provisions of the official concept of the development of the information society and the current situation that arose as a result of the gradual introduction of e-governance technologies in Ukraine were revealed. Uncritical attitude to new ideas can have negative consequences. And given the global nature of the plans for the development of the information society, the implications will also be global. It is impossible not to take into account the views of scientists who are not so enthusiastic about the prospects for large-scale social transformations that are planned as a result of the development of the information society. Careful consideration should be given to alternative – from the official point of view – the views of prominent scholars, politicians, philosophers regarding the potential risks of implementing the concepts of the information society and e-governance.

Key words: e-governance, information society, postmodernism, personal data, Unified state demographic register, passport of a citizen of Ukraine.

Постановка проблеми. За словами колишнього Президента України В. Ющенко, Проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, що проходив у два етапи в Женеві 10–12 грудня 2003 року і в Тунісі 16–18 листопада 2005 року, стало значною подією як для Організації Об'єднаних Націй, органи якої відіграли провідну керівну роль в організації саміту, так і для всіх зацікавлених у побудові інформаційного суспільства сторін. Україна активно долучилася до глобального процесу формування відкритого для всіх інформаційного суспільства, в якому кожний буде мати можливість вільно висловити свою думку й бути почутим [1]. Проте питання щодо переваг інформаційного суспільства над тим видом суспільства, в якому ми сьогодні існуємо, є дискусійним.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується, з одного боку, наявністю міжнародних зобов'язань України щодо розвитку інформаційного суспільства та електронного урядування, а з іншого боку, розмитістю самої концепції інформаційного суспільства, запровадженої на рівні Організації Об'єднаних Націй.

Метою й завданням статті є дослідження змісту окремих концепцій розвитку інформаційного суспільства та електронного урядування, а також науково обґрунтованих поглядів, відмінних від офіційної точки зору.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено в навчальному посібнику «Електронне урядування. Опорний конспект лекцій», розвиток інформаційного суспільства та однієї з його ключових складових – електронного урядування, є сучасною глобальною тенденцією, яка призводить до істотних змін у суспільних відносинах [2, с. 10].

У роботі відомого громадського діяча, засновника Римського клубу А. Печчеї «Людські якості» (1977) наголошується: «Тільки такий прогрес і тільки такі зміни, що відповідають інтересам людини і знаходяться в межах її здібностей до адаптації, мають право на існування й мають заохочуватись – такий логічний висновок і природний наслідок усього ходу розвитку людства; і саме в цьому ключі слід вирішувати питання про регулювання процесу змін» [3, с. 158–159].

Зрозуміти сутність електронного урядування повною мірою можна лише після з'ясування всіх основних

аспектів феномена інформаційного суспільства. Саме розбудова глобального інформаційного суспільства стимулювала – як це передбачено програмними документами I етапу Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (Женева, 2003 рік) – ухвалення національних електронних стратегій у більшості держав світу.

Електронне урядування визначається в Концепції розвитку електронного урядування в Україні як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості й прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [4].

Також – що стало підставою для назви теми дослідження – електронне урядування в Концепції розвитку електронного урядування в Україні 2010 року визнано одним із інструментів розвитку інформаційного суспільства, впровадження якого, за Концепцією, сприятиме створенню умов для відкритого й прозорого державного управління [5].

Отже, вивчення електронного урядування як інструмента розвитку інформаційного суспільства варто розпочинати з пошуку відповіді на такі питання:

– Що конкретно ми отримуємо в результаті розбудови інформаційного суспільства в Україні?

– Як саме потрібно розвивати електронне урядування в Україні, щоб воно, у свою чергу, дійсно змогло стати дієвим інструментом розвитку інформаційного суспільства?

У Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007–2015 роки», повторюючи за Женевською декларацією принципів, зазначили так: «Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя» [6].

У Концепції розвитку електронного урядування в Україні 2010 року спроба визначення інформаційного суспільства звучала так: «На сьогодні одним із пріоритетів України є розвиток інформаційного суспільства, яке можна визначити як орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на формування інноваційної моделі розвитку високотехнологічне суспільство, в якому кожен громадянин має можливість створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, щоб дати змогу кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал для забезпечення особистого і суспільного розвитку та підвищення якості життя» [5].

У Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, схваленої розпорядженням уряду від 05.09.2012 № 634-р розвиток інформаційного суспільства вже пов'язується зі становленням електронної демократії. З тексту Концепції випливає, що в інформаційному суспільстві та за умови становлення електронної демократії кожен громадянин може створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися інформацією та знаннями, використовувати інформаційні технології для розширення можливостей реалізації власного потенціалу, сприяючи суспільному й особистісному розвитку, підвищувати якість життя і створювати умови для відкритого й прозорого державного управління. При цьому впровадження електро-

нного урядування позиціонується важливою умовою як розвитку інформаційного суспільства, так і становлення електронної демократії [7].

У першоджерелі (у пункті 1 Женевської декларації принципів) визначення інформаційного суспільства звучить так: «Ми, представники народів світу, які зібралися в Женеві 10–12 грудня 2003 року для проведення першого етапу Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, проголошуємо наше спільне прагнення і рішучість побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, даючи змогу окремим особам, громадам і народам повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і поважаючи в повному обсязі та підтримуючи Загальну декларацію прав людини» [1].

Варто наголосити, що більш розпливчате й туманне визначення інформаційного суспільства важко собі уявити. Виникають прямі асоціації з концепцією постмодернізму, окремі аспекти якої (а саме зв'язок з інформацією) досліджено відомим соціологом Ф. Уебстером. У роботі «Теорії інформаційного суспільства», намагаючись сформулювати принципіві ідеї постмодернізму, він влучно вказував, що «сутність ідеї бентежить своєю неконкретністю, тому визначити, що розуміється під постсучасністю і постмодернізмом, дуже важко. Ці поняття не визначають, а описують... Слова, що використовуються для його (постмодернізму – прим. авт.) описання, настільки багатозначні, що просто неможливо зрозуміти, про що йдеться» [8].

Отже, Організація Об'єднаних Націй для забезпечення своєї діяльності взяла на озброєння прийоми філософії постмодернізму. З іншого боку, всі держави-учасниці Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (і в т. ч. Україна) підписалися, зокрема, під таким:

– ми знову підтверджуємо загальність, неподільність, взаємозалежність і взаємозв'язок усіх прав людини й основних свобод, включаючи право на розвиток, як це закріплено у Віденській декларації. Ми також знову підтверджуємо, що демократія, сталий розвиток і дотримання прав людини й основних свобод, а також належне урядування на всіх рівнях є взаємозалежними та взаємозміцнюючими. Ми надалі вирішуємо зміцнювати повагу до верховенства права в міжнародних і національних справах;

– ми знову підтверджуємо необхідну основу інформаційного суспільства і, як це викладено в статті 19 Загальної декларації прав людини, те, що кожний має право на свободу переконань і їх виявлення. Кожний, де б він не знаходився, повинен мати можливість брати участь в інформаційному суспільстві, і нікого не можна позбавити пропонуваного цим суспільством благ;

– ми знову підтверджуємо своє зобов'язання дотримуватися положень статті 29 Загальної декларації прав людини, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи, і під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві. Тим самим ми будемо сприяти створенню інформаційного суспільства, в якому поважається людська гідність (пункти 3–5 Декларації) [1].

У зв'язку з останньою фразою необхідно відзначити також важливість дотримання принципів, проголошених у Женевській декларації. Один із ключових принципів

розвитку інформаційного суспільства (№ 10) іменується «Етичні сторони інформаційного суспільства». Сутність його розтлумачено в пунктах 57–58 Женевської декларації принципів:

– ми визнаємо важливість для інформаційного суспільства етичних норм, які повинні сприяти справедливості, а також підтримувати гідність і цінність людської особистості. Якомога ширший захист потрібно надати родині, щоб вона мала змогу відігравати вирішальну роль у суспільстві;
– під час використання ІКТ і створення контенту потрібно поважати права людини й основні свободи інших, включаючи недоторканність приватного життя і право на свободу думки, совісті й релігії, згідно з положеннями відповідних міжнародних документів [1].

Проблема полягає в тому, що нині в Україні, де активно розвивають інформаційне суспільство та електронне урядування, всупереч міжнародним зобов'язанням, права людини, особливо право на недоторканність приватного життя (і, відповідно, гідність і цінність людської особистості), зневажаються. Причому робиться це якраз під гаслом виконання міжнародних зобов'язань України.

Електронне урядування, як визначено в Концепції розвитку електронного урядування в Україні, спрямоване на формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [4].

Але, по-перше, ніхто заздалегідь не спитав громадян, наскільки їм необхідне формування нового типу держави. По-друге, невідомо, з яких критеріїв уряд виходив під час складання переліку потреб громадян, які неодмінно мають бути задоволені з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. Хто надав урядові України такі повноваження – вирішувати за своїх громадян, як їм правильно задовольняти свої потреби?

Так, у Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні констатується, що «з розвитком інформаційного суспільства та суспільних відносин виникає необхідність надання адміністративних та інших публічних послуг в електронній формі» [9].

У Концепції розвитку електронного урядування в Україні стверджується: «Повсякденне життя громадян стає дедалі все більш «цифровим», що передбачає високий рівень очікувань від діяльності органів влади, зокрема розвитку сучасних електронних форм взаємодії» [4].

Обидва виділені курсивом висновки не впливають із необхідності з наведених на початку кожної цитати аргументів.

Подальший аналіз урядових концепцій свідчить про те, що нас хочуть вразити масштабними планами соціальних перетворень, зокрема трансформаційним шляхом подальшого розвитку електронного урядування, який має революційний характер, планами застосування сучасних інноваційних підходів, методологій і технологій (у тому числі Інтернету речей, хмарної інфраструктури, Blockchain, Mobile ID, sharing есопоту, просування методики опрацювання даних великих обсягів (Big Data) тощо) [4].

У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки вже експлуатується термін «цифрова трансформація», і нас підводять до певних висновків: «У цифровому світі за умови наявності цифрової альтернативи існування розвиток більшої частини аналогових систем (сфер) стає недоцільним. Принцип «цифровий за замовчуванням» означає переведення у цифровий формат тих аналогових систем, розвиток та підтримка яких є очевидно невідповідними та неефективними. Саме цифровий стан стає звичайним станом функціонування та розвитку багатьох систем, сфер, організацій, індустрій та економік» [10].

Принцип «цифровий за замовчуванням» ще раніше розтлумачено в Концепції розвитку електронного урядування

в Україні як забезпечення будь-якої діяльності органів влади (у тому числі надання публічних послуг, забезпечення міжвідомчої взаємодії, взаємодії з фізичними та юридичними особами, інформаційно-аналітичної діяльності), передбачає електронну форму реалізації як пріоритетну, а планування та реалізацію будь-якої реформи, проекту чи завдання – із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Одними з основних заходів із забезпечення розвитку електронного урядування в Україні уряд визначив:

– у напрямі розвитку електронної ідентифікації – сприяння наповненню єдиного демографічного реєстру та поширенню паспортів громадянина України у формі ID-карти;

– у напрямі розвитку електронної взаємодії – поширення унікального номера запису в реєстрі єдиного демографічного реєстру для зв'язування даних у різних державних реєстрах і базах даних [4].

Нарешті, серед основних завдань із забезпечення розвитку електронного урядування в такій базовій галузі України, як сфера охорони прав і свобод людини, визначено – в розрізі запровадження інформаційно-телекомунікаційних систем підтримки прийняття управлінських рішень та автоматизації адміністративних процесів – знову-таки розвиток єдиного демографічного реєстру [4].

Крім того, пунктом 10 Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні заплановано «забезпечення розвитку електронної ідентифікації фізичних і юридичних осіб в державних інформаційно-телекомунікаційних системах», результатом чого має стати забезпечення наповнення єдиного демографічного реєстру та поширення паспортів громадянина України у формі ID-карти [11].

У згадуваній вище роботі А. Печчеї «Людські якості» міститься застереження такого змісту: «Чи не призведе, нарешті, цей вибір до створення суто технократичного, авторитарного режиму, де робота, закон, організація суспільства й навіть інформація, погляди, думки ц дозволять будуть жорстко регламентовані центральною владою?» [3, с. 85].

Сьогодні є громадяни, які не бажають описаного вище «цифрового» розвитку, не бажають унесення своїх персональних даних до Єдиного державного демографічного реєстру, не хочуть брати паспортів громадянина України у формі ID-карти. Але не тому, що вони є противниками прогресу, а через те що відстоюють свої природні права і свободи, свою громадянську позицію. Органи державної (як виконавчої, так і законодавчої й судової) влади здійснюють протидію такій позиції громадян України.

Особливо непривабливо в цьому процесі виглядають адміністративні суди (йдеться про адміністративні справи з приводу оскарження дій/бездіяльності структурних підрозділів Державної міграційної служби України щодо оформлення паспорта громадянина України у вигляді паспортної книжечки).

Адже, згідно з пунктом 12 висновку № 1 (2001) Консультативної ради європейських судів для Комітету Ради Європи «Про стандарти незалежності судових органів і незмінності суддів», незалежність судової влади означає повну неупередженість з боку суддів. Під час постановлення судових рішень щодо сторін у судовому розгляді судді повинні бути безсторонніми, вільними від будь-яких зв'язків, прихильності чи упередження, що впливає або може сприятися як таке, що впливає на здатність судді приймати незалежні рішення. Судова влада повинна користуватися довірою не тільки з боку сторін у конкретній справі, а й з боку суспільства загалом. Суддя повинен не тільки бути реально вільним від будь-якого невідповідного

упередження або впливу, а й він або вона повинні бути вільними від цього й в очах розумного спостерігача. В іншому випадку довіра до незалежності судової влади буде підірвана [12].

Необхідно наголосити, що доводи позивачів у справах про оскарження бездіяльності посадових осіб підрозділів Державної міграційної служби України (щодо неоформлення паспорта громадянина України у вигляді книжечки) обґрунтовуються насамперед намаганням захистити від приниження свою гідність – ту саму, про яку йдеться в Женевській декларації принципів.

Згідно з Преамбулою до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20.11.2012 № 5492-VI (далі – Закон № 5492-VI), цей Закон визначає правові та організаційні засади створення й функціонування Єдиного державного демографічного реєстру та видачі документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи, а також права й обов'язки осіб, на ім'я яких видані такі документи.

Приниження людської гідності у зв'язку з урегулюванням Законом № 5492-VI відповідних суспільних відносин виявляється в такому:

1) у запровадженні Єдиного державного демографічного реєстру, до якого, згідно із Законом № 5492-VI, передбачено внесення невизначеного обсягу персональних даних, у тому числі даних, оброблення яких становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних. У зв'язку із цим усі громадяни України перетворюються практично на об'єкти спостереження й контролю з боку держави;

2) у присвоєнні унікального номера запису в Реєстрі заявнику, який звертається до уповноважених органів публічної влади, зокрема, з приводу оформлення документів, що посвідчують особу, підтверджують її громадянство чи спеціальний статус.

Із цього приводу варто зазначити, що головним реквізитом у машинозчитуваній зоні паспорта-картки (як і в самому Єдиному демографічному реєстрі) є унікальний номер запису Реєстру. Зазначене підтверджується, зокрема, змінами до Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок заповнення машинозчитуваної зони паспортних та візових документів» від 28.06.1997 № 636.

Отже, зазначений номер набуває першочергового значення в усіх правовідносинах людини з державою або суб'єктами господарювання. Натомість прізвище, ім'я по батькові людини стають другорядними, що суперечить відповідним положенням Цивільного кодексу України.

У Законі № 5492-VI відображена концепція створення об'єднаного банку інформації про особу, що містить максимально широку базу даних про громадян, іноземців та осіб без громадянства, включаючи біометричні дані, інформацію про стан здоров'я, про місцеперебування й/або шляхи пересування, персональні дані, що містять банківську таємницю, і закінчуючи взаєминами з державними органами. Ця концепція вимагає обов'язкового введення унікального номера запису в Реєстрі (далі – УНЗР) у систему обліку населення, а також у процедури державного управління.

Значення одноманітного УНЗР полягає в тому, що він забезпечує просту й надійну ідентифікацію інформації про особу.

З вищенаведених положень Концепції розвитку електронного урядування випливає, що УНЗР планується використовувати в будь-яких інформаційно-телекомунікаційних системах органів влади.

Крім того, УНЗР якнайкраще придатний для з'єднання інформації про особу, що міститься в різних реєстрах, про

що йдеться в наведеній вище цитаті з Концепції розвитку електронного урядування в Україні.

Завдяки його застосуванню інформація стає легкодоступною та може звирятися у випадку виявлення протиріч. Подібні технічні переваги підвищуватимуть ефективність систем оброблення інформації, в яких буде використовуватись УНЗР, а також ефективність відповідних адміністративних і технічних операцій.

Проте ці переваги пов'язані із серйозними загрозами для прав особистості, особливо для права на інформаційне самовизначення. Особливо небезпечним для прав особистості є УНЗР. Якщо інформація виходить з різних баз даних, не «турбуючи» зацікавлену особу, в обхід її, то ця особа, отже, виключається з інформаційного потоку й обмежується або цілком позбавляється можливості відслідковувати маршрут і використання інформації про себе. Цей метод суперечить основному принципові захисту персональних даних, відповідно до якого інформація повинна бути отримана від зацікавленої особи та з її відома.

Широке застосування УНЗР призведе до звуження сфери приватного життя, оскільки інформація навіть із найвіддаленіших систем збереження інформації, створених для різних цілей, може використовуватися для складання «портрета особистості», який є штучним образом, що поширюється на довільно відібрані дії особи і вторгається в її найбільш приватні справи. Подібний портрет, оскільки він складається з даних, вивраних із контексту, як правило, буде перекрученим образом. Незважаючи на це, суб'єкт оброблення інформації буде приймати на основі цього образу рішення, буде використовувати цей образ для створення й передачі подальшої інформації, що стосується відповідної особи. Велика кількість такої взаємозалежної інформації, про яку зацікавлена особа в більшості випадків навіть не здогадується, залишає особистість цілком беззахисною і створює нерівні умови в спілкуванні. Якщо одна сторона не знає, якою інформацією про неї володіє інша сторона, це створює принизливу ситуацію й перешкоджає вільному прийняттю рішень.

Використання УНЗР призведе до надмірного зростання влади державних органів. Якщо УНЗР може використовуватися у сферах, окрім тих, що пов'язані з державним управлінням, то це не просто дає суб'єкту оброблення інформації (володільцям і розпорядникам персональних даних, а також третім особам у розумінні Закону України «Про захист персональних даних») владу над зацікавленою особою, а й зумовлює зростання влади самої держави, оскільки завдяки використанню цієї інформації вона виходить за рамки будь-якого можливого контролю.

Усе це взятє разом ставить під серйозну загрозу свободу самовизначення та людську гідність. Необмежене й безконтрольне застосування УНЗР може перетворитися в знаряддя тоталітарного контролю.

Логіка введення УНЗР суперечить основним елементам права на захист персональних даних, принципам розподілу інформаційних систем, суворій відповідності зазначеній законодавцем меті й, нарешті, основному правилу, відповідно до якого інформація повинна бути отримана від зацікавлених осіб з їхнього відома та згоди. Якщо послідовно дотримуватись принципів захисту інформації, УНЗР втрачає своє значення, оскільки властиві йому «переваги» не зможуть знайти собі застосування. У такому випадку втрачає сенс й існування самого Закону № 5492-VI.

Відповідно до частини 1 статті 3 Конституції України, честь і гідність людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Гідність людини не належить до переліку позитивістсько визначених конституційних прав людини та громадянина (розділ II Конституції України), а є природною ознакою статусу людини, яку орган, що діяв

як установча влада, конструкційно розмістив у розділі I Конституції України, в якому визначено загальні засади конституційного ладу в Україні. Саме тому конституціодавець, посилаючись на основоположну норму про людську гідність не лише як на основу, а і як на мотив, у розділі II Конституції України формулює емфатичне визнання невід'ємних прав людини [13].

Людська гідність як правове явище є значно ширшою за своїм змістом і сферою захисту, а її правовим вираженням є право людини на повагу до своєї гідності, яке конституційовано в частині 1 статті 28 Основного Закону України.

Людська гідність є об'єктом захисту міжнародно-правовими нормами, що випливає з установлення Загальною декларацією прав людини (стаття 1) рівності всіх людей у їхніх гідності та правах.

У Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 людську гідність визнано джерелом природних прав людини й основоположним правом кожного: «Відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості й загального миру», а «ці права випливають із властивої людській особі гідності».

Європейський суд з прав людини в рішенні у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» (1989 рік) виклав доктринальну правову позицію, за якою кожній особі, яка перебуває під юрисдикцією будь-якої держави-учасниці (серед них Україна), гарантовано право на повагу до своєї гідності з боку органів державної влади, закріпивши в такий спосіб одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

Цей доктринальний підхід продовжено в рішенні у справі «Селмуні проти Франції» (1999 рік), у якому Європейський суд з прав людини зазначив, що постійне підвищення стандартів у сфері захисту прав людини невідворотне й, відповідно, вимагає більшої рішучості під час оцінювання порушень фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

У межах конституційної систематизації положення статті 3 Основного Закону України закріплюють те базисне уявлення, за яким людина існує не у зв'язку з існуванням держави, а саме держава конститується за волею людини. Визнавши честь і гідність людини як абсолютну ознаку її статусу, український конституціодавець у частині 2 цієї статті відразу вказав на обов'язковість відповідної поведінки влади: держава відповідає перед людиною за свою діяльність, зміст і спрямованість якої визначаються правами і свободами людини та їх гарантіями. Отже, на всю державну владу, зокрема законодавчу, покладено обов'язок поважати й захищати людську гідність і не створювати заборонних норм, які б її ображали [13].

Також, згідно з пунктом 3 частини 1 статті 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 № 5207-VI, законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак повагу до гідності кожної людини.

Ухвалюючи образливі для людської гідності положення про Єдиний державний демографічний реєстр у Законі № 5492-VI, законодавець зневажливо розглядав людину як об'єкт права, якому вона повинна коритися, й обрав обмежувальний для її життєдіяльності засіб, який принижує суб'єктну якість людини.

Людська гідність – це не лише індивідуальна гідність особи, а й гідність людини як родова сутність, тому публічна влада має у своїй діяльності це враховувати [13].

Варто також звернути увагу на зміни й доповнення до розглядуваного нами Закону № 5492-VI, що відбулись згідно

но із Законом України від 14.07.2016 № 1474-VIII, а саме: підпунктом 30 пункту 1 розділу I Закону № 1474-VIII до Закону № 5492-VI введено нову правову норму, відповідно до якої в розділі V «Перехідні положення» Закону № 5492-VI пункт 3 викладено в такій редакції:

«3. Встановити, що за оформлення, видачу, обмін (замість втрачених чи викрадених) документів, передбачених цим Законом у формі книжечки, державне мито не стягується.

За видачу паспорта громадянина України у формі книжечки вперше державне мито не стягується».

Отже, в абзаці 2 пункту 3 розділу V «Перехідні положення» Закону № 5492-VI однозначно йдеться про паспорт громадянина України у формі книжечки, тобто паспорт громадянина України, Положення про який затверджено Постановою Верховної Ради України від 26.06.1992 № 2503-XII відповідно до Закону України «Про громадянство» від 18.01.2001 № 2235-III.

Отже, законодавча основа для видачі паспорта-книжечки, незважаючи на скасування Наказу Міністерства внутрішніх справ України від 13.04.2012 № 320, є.

Висновки. Сьогодні ми не маємо чіткого офіційного визначення нового типу суспільства, яке нам було запропоновано згідно з документами Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (але яке фактично безальтернативно нав'язується по всьому світу), що більшменш вичерпно відображало б його сутність або характерні риси.

Створення інформації та знань, можливість мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними (відповідно до офіційного визначення інформаційного суспільства) не є вагомою причиною для витрачання – у глобальних масштабах – трильйонів доларів. Отже, є інші причини для цього.

Некритичне ставлення до нових ідей може мати негативні наслідки. А з огляду на глобальний характер планів щодо розвитку інформаційного суспільства, і наслідки також будуть глобальними. При цьому не можна не брати до уваги погляди вчених, які не настільки захоплено оцінюють перспективи масштабних соціальних перетворень, що заплановані як результат розвитку інформаційного суспільства.

Варто уважно прислухатися до альтернативних – стосовно офіційної точки зору – думок відомих учених, політиків, філософів щодо потенційних ризиків від реалізації концепції інформаційного суспільства й електронного урядування. Крім того, необхідний об'єктивний аналіз законодавства у сфері розвитку інформаційного суспільства й електронного урядування та наслідків його застосування (а вони вже відчутні).

Список використаної літератури:

1. Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. Підсумкові документи. Женева, 2003 – Туніс, 2005. URL: <https://informationsociety.wordpress.com/2006/08/29/>.
2. Електронне урядування: опорний конспект лекцій / С.В. Дзюба, І.Б. Жилиєв, С.К. Полумієнко, І.А. Рубан, А.І. Семенченко. Київ, 2012. 264 с.
3. Печеня А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 312 с.
4. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p>.
5. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 № 2250-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-p>.

6. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2007. № 12. Ст. 102.

7. Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2012 № 634-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-p>.

8. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва: Аспект Пресс, 2004. 400 с.

9. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-p>.

10. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p>.

11. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.11.2017 № 797-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p>.

12. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи про стан-

дарті незалежності судових органів та незмінюваність суддів від 01.01.2001 № 1 (2001). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.

13. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v021p710-10>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Волох Олександр Костянтинович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Volokh Oleksandr Kostiantynovych – Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Administrative Law and Process of National Academy of Internal Affairs

sasha_78@ukr.net

УДК 343.163

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ З ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Олена ДРАГАН,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
старший радник юстиції, заступник начальника
Департаменту Генеральної прокуратури України

АНОТАЦІЯ

У науковій статті проаналізовано питання, які виникають в організаційній роботі органів прокуратури України під час здійснення конституційної функції представництва інтересів держави в суді. Автор викладає своє бачення їх вирішення шляхом унесення змін до нормативних актів.

Ключові слова: організація роботи прокуратури, представництво інтересів держави в суді, прокурор, виконання судових рішень.

SOME QUESTIONS OF ORGANIZATION THE REPRESENTATION BY PUBLIC PROSECUTOR STATE'S INTERESTS IN THE EXECUTION OF COURT DECISIONS

Olena DRAHAN,

PhD in Law, Honored Lawyer of Ukraine,
Senior Counselor in Justice, Deputy Head
of the Department General Prosecution of Ukraine

SUMMARY

In this article were analyzed the questions that arise in the organizational work of public prosecutor in the exercise of the constitutional function of representing the interests of the state in courts. The author presents his vision of their solution.

Key words: organization of work of the prosecutor's office, representation of state interests in court, prosecutor, execution of court decisions.

Постановка проблеми. В Україні, відповідно до ст. 131-1 Конституції (в редакції Закону від 02.06.2016 № 1401-VIII), діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими й розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [1].

У ст. 7 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що прокуратура України становить єдину систему – це Генеральна прокуратура України, регіональні прокуратури, місцеві прокуратури, військові прокуратури, Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Генеральна прокуратура України є органом прокуратури вищого рівня щодо регіональних і місцевих прокуратур, а регіональна прокуратура є органом прокуратури вищого рівня щодо місцевих прокуратур, розташованих у межах адміністративно-територіальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної регіональної прокуратури [2].

Актуальність теми дослідження. Конституційну функцію з представництва інтересів держави в суді здійснюють органи прокуратури, які входять до її системи в порядку, визначеному законом і в межах їхньої компетенції.

Очевидно, що результативність та ефективність діяльності з представництва багато в чому залежить від злагодженості роботи відповідних структурних підрозділів

і працівників прокуратур усіх рівнів, їхньої взаємодії. Як зазначає О.Г. Кучер, можна стверджувати, що взаємодія є головною та обов'язковою умовою (елементом) організації прокуратури [3].

Стан дослідження. Питання організації діяльності органів прокуратури щодо представництва інтересів громадян і держави досліджувались у працях таких науковців, як О.В. Антілогов, А.В. Гусарова, Т.О. Дунас, О.Г. Кучер, М.М. Руденко. Водночас сучасні реформаційні тенденції у сфері діяльності прокуратури вимагають перегляду наявних положень і пошуку нових підходів до питання організації діяльності прокуратури України [4].

Метою й завданням статті є аналіз нормативних документів з питань організації роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів держави в суді та надання пропозицій щодо їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Порядок взаємодії органів прокуратури, їхніх структурних підрозділів з питань представництва інтересів держави в суді регламентовано відомчими документами, зокрема Регламентом Генеральної прокуратури України, затвердженим Наказом Генерального прокурора України від 12.04.2012 № 35 [5], галузевими Наказами Генерального прокурора «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» (далі – галузевий наказ) від 28.05.2015 № 6гн [6], «Про заходи щодо вдосконалення представницької діяльності органів прокуратури» від 30.12.2014 № 156 [7], положеннями про структурні підрозділи та наказами про розподіл обов'язків між працівниками.

Наказом Генерального прокурора України від 22.12.2015 № 411 затверджено Положення про Департамент підтримання державного обвинувачення та представництва інтересів громадянина або держави в судах Генеральної прокуратури України (далі – Положення про Департамент), яким указаний підрозділ керується у своїй діяльності [8].

Разом із тим реформування органів прокуратури упродовж останніх років і суттєві зміни в законодавстві щодо повноважень прокурора під час здійснення конституційної функції представництва зумовили структурні зміни, скорочення штатної кількості працівників. У зв'язку з оптимізацією органів прокуратури та приведенням її кількості до вимог Закону України «Про прокуратуру» відбулися зміни в структурі регіональних прокуратур і їхніх структурних підрозділах. Раніше в кожній області питаннями представництва займалися управління, у складі яких були відділи. Натепер тільки в 16 регіональних прокуратурах у напрямі представництва є управління, до складу яких входять 2 або 3 відділи: це відділ організації представництва, відділ забезпечення участі в судах і відділ представництва при виконанні судових рішень. Ще в 10 регіональних прокуратурах представницьку діяльність забезпечують відділи представництва без утворення управління, кількістю від 7 (Чернівецька область) до 15 осіб (Миколаївська область). Відділи представництва при виконанні судових рішень як окремі підрозділи є у 8 областях (від 3 до 6 осіб), а в інших областях питаннями виконання судових рішень опікуються працівники управління, виходячи з розподілу функціональних обов'язків. У Генеральній прокуратурі України кількість працівників відділу представництва при виконанні судових рішень становить 7 осіб.

У регіональних прокуратурах управління та відділи діють на підставі положень, які затверджуються наказом прокурора області. У кожному відділі місцевої прокуратури питаннями представництва опікуються як правило 1–3 працівники, відповідно до розподілу обов'язків, затверджених керівником місцевої прокуратури. Після затвердження Положення про роботу відповідного управління прокуратури області спрямовується до Департаменту Генеральної прокуратури України, де вивчається на предмет його відповідності вимогам галузевих наказів. За результатами вивчення в разі виявлення недоліків до регіональних прокуратур скеровуються відповідні зауваження. Так, за результатами опрацювання Положення про управління представництва інтересів громадянина або держави в суді прокуратури Херсонської області, встановлено невідповідність його окремих норм вимогам Закону України «Про прокуратуру». Зокрема, у Положенні зазначалось, що «управління здійснює організаційне і методичне керівництво прокуратурами нижчого рівня», тоді як це суперечить положенням ч. 1 ст. 13 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до якої організація діяльності місцевої прокуратури належить до повноважень її керівника. Пунктом 5.3 Наказу Генерального прокурора України від 19.01.2017 № 15 на регіональні прокуратури покладається організаційне забезпечення прокуратур нижчого рівня, спрямування їхньої діяльності згідно з вимогами законодавства. Керівництво цими прокуратурами безпосередньо здійснюється їхніми керівниками, а не структурними підрозділами регіональної прокуратури.

Українською важливою є діяльність прокурорів щодо представництва при виконанні судових рішень, оскільки тільки з реальним виконанням рішення досягається кінцева мета представництва, викладена в п. 19 галузевого наказу, – фактичне поновлення законних інтересів держави, реальне відшкодування завданих їй збитків. Так, за даними звіту про роботу прокурора за 12 місяців 2017 року, судові рішення за позовами прокурорів реально виконано на

9,2 млрд. грн., що майже на 3 млрд. більше, ніж у 2016 році; задоволено понад 2300 скарг прокурорів на рішення, дії чи бездіяльність посадових осіб державної виконавчої служби, внесених у порядку відомчого контролю; 84 – поданих прокурорами до суду. Розпочато 145 кримінальних проваджень з питань виконання судових рішень [9].

Правовою основою діяльності органів прокуратури при здійсненні представництва на стадії виконання судових рішень є Конституція України, процесуальні кодекси, Закони України «Про прокуратуру», «Про виконавче провадження», накази Генерального прокурора України тощо.

Законом України «Про прокуратуру» (ч. 6 ст. 23) передбачено, що під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом і законом, що регулює виконавче провадження, звертатися до суду з позовом (заявою, поданням); вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження; ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи; брати участь у розгляді справи; подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках і порядку, визначених кримінальним процесуальним законом; брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді; з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться в матеріалах справи чи виконавчого провадження. У разі встановлення ознак адміністративного чи кримінального правопорушення прокурор зобов'язаний здійснити передбачені законом дії щодо порушення відповідного провадження.

Більш детально питання організації роботи, взаємодії структурних підрозділів щодо представництва інтересів держави в суді містяться в галузевому наказі Генерального прокурора України. Відповідно до п. 14 галузевого наказу, керівники прокуратур усіх рівнів зобов'язані вживати заходів, спрямованих на своєчасне й реальне виконання судових рішень, постановлених за позовами, заявами прокурорів та у справах, де прокурором здійснювалось представництво в суді, забезпечувати належне представництво інтересів держави при виконанні судових рішень.

Оскільки не в кожному випадку примусове виконання рішення відбувається за місцем знаходження прокурора, який пред'явив позов, реальне поновлення порушених прав громадян та інтересів держави можливе лише в разі забезпечення належної взаємодії між прокурорами всіх рівнів, у тому числі різних регіонів.

У зв'язку з цим, відповідно до п. 6.9 галузевого наказу, у разі постановлення судового рішення не за місцезнаходженням прокуратури, яка пред'явила позов, обов'язок отримувати виконавчий документ покладено на прокурора, який забезпечував участь у суді. При цьому, якщо виконавчий документ підлягає виконанню за місцем знаходження прокурора, який здійснював участь у суді й отримав виконавчий документ, цьому прокуророві необхідно звертати його до виконання уповноваженому органу, про що невідкладно повідомляти прокурору, який пред'явив позов. В іншому випадку виконавчий документ направляється прокурору за місцем виконання рішення для подальшого звернення до виконання. Водночас зазначене положення наказу може призвести до порушення на практиці встановленого законом тримісячного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання.

Вирішити вказане проблемне питання можливо шляхом унесення змін до галузевого наказу, якими передбачи-

ти, що в кожному випадку обов'язок щодо пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання покладається на прокурора, який забезпечував участь у суді. У свою чергу, про направлення виконавчого документа до відповідного органу державної виконавчої служби варто повідомляти прокурора за місцем виконання рішення та прокурора, за позовом якого воно постановлене.

Пунктом 14.4 галузевого наказу контроль за виконанням рішення суду, якщо воно виконується не за місцезнаходженням прокуратури, яка пред'явила позов, покладено також на відповідну прокуратуру за місцем виконання рішення. Аналогічний порядок передбачено й попереднім галузевим наказом від 28.11.2012 № 6гн. Така детальна регламентація дій різних підрозділів сприяє їхній злагодженій роботі та взаємодії.

З метою своєчасного виконання судового рішення серед інформації, що надається прокурору за місцем виконання рішення, доцільно розширити перелік документів, які скеровуються, такими: копію заяви про примусове виконання рішення; дані щодо майнового стану боржника (наявність зареєстрованого рухомого чи нерухомого майна, відкритих рахунків у банківських установах); відомості про судові ухвали щодо вжиття заходів забезпечення позову, стан їх виконання; за наявності інформацію про кримінальні провадження й результати їх розгляду тощо.

Відповідно до Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5 (у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 29.09.2016 № 2832/5), відділу примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України підвідомчі рішення, за якими, зокрема, сума зобов'язання становить двадцять і більше мільйонів гривень або еквівалентну суму в іноземній валюті [10].

На практиці учасником виконавчих проваджень з виконання таких рішень є Генеральна прокуратура України, яка, користуючись повноваженнями, визначеними ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» [11], ознайомлюється з їх матеріалами та за наявності підстав оскаржує незаконні рішення, дії або бездіяльність державних виконавців у встановленому законом порядку.

На жаль, прокурори нижчого рівня не завжди інформують Генеральну прокуратуру України про направлення, у тому числі стягувачами, на примусове виконання рішень указаної категорії, постановлених за їхніми позовами, заявами та у справах, де прокурором здійснювалось представництво в суді, що може призвести до пропуску строків на оскарження рішень у разі їх неправомірності.

Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є доповнення галузевого наказу таким положенням: «... Участь у виконавчих провадженнях, які перебувають на виконанні в структурному підрозділі Мін'юсту України, що здійснює примусове виконання рішень, забезпечувати підрозділам Генеральної прокуратури України, уповноваженим на здійснення представництва інтересів держави при виконанні судових рішень. Участь у виконавчих провадженнях, які перебувають на виконанні в управліннях державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції, забезпечувати підрозділам регіональних прокуратур, уповноваженим на здійснення представництва при виконанні судових рішень».

У рішенні у справі «Янголенко проти України» (справа № 14077/05 від 10.12.2009) Європейський суд з прав людини зазначив, що провадження в суді та виконавче провадження є, відповідно, першою і другою стадіями загального провадження. Тобто виконавче провадження не має бути відокремлене від судового, і ці обидва провадження мають розглядатись як цілісний процес [12]. Отже, організація

роботи органів прокуратури на стадії виконання судових рішень і їх належна взаємодія є основним важелем представницької діяльності, оскільки фактичне поновлення порушених прав держави відбувається саме у виконавчому провадженні.

Натепер процесуальний статус прокурора під час здійснення конституційної функції представництва інтересів держави в суді визначено новими процесуальними кодексами, які прийняті Верховною Радою України 03.10.2017 [13], а саме Господарським процесуальним кодексом України (ст. ст. 4, 53, 55) [14], Цивільним процесуальним кодексом України (ст. ст. 4, 56, 57) [15], Кодексом адміністративного судочинства України (ст. ст. 5, 53, 54) [16]; Законом України «Про прокуратуру» тощо.

При цьому повноваження прокурора, викладені в ст. 23 Закону, не збігаються з положеннями ст. 131-1 Конституції, з якої виключені положення щодо захисту інтересів громадянина в суді, та окремими положеннями нових процесуальних кодексів.

Висновки. Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що якісна організація роботи неможлива без її регламентування нормативними документами. Натепер є нагальна потреба внесення відповідних змін до галузевого наказу, який прийнято ще у 2015 р., тобто до внесення 02.06.2016 змін до Конституції України та прийняття 03.10.2017 нових процесуальних кодексів, якими суттєво змінено обсяг повноважень прокурорів у сфері представництва інтересів держави.

Викладені вище пропозиції щодо змін до законодавства та нормативних актів Генеральної прокуратури є виключно авторським баченням вирішення окремих проблемних питань, пов'язаних із реалізацією функції представництва при виконанні судових рішень.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (з наступними змінами). Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2-3. Ст. 12.
3. Кучер О. Питання внутрішньої взаємодії органів прокуратури з представництва інтересів громадянина або держави в суді. Вісник Національної академії прокуратури України. 2013. № 5. С. 18-21.
4. Стефанчук М.М. Поняття та складові елементи організації діяльності прокуратури з представництва інтересів громадянина або держави в суді. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 38 (2). С. 82-86. URL [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_38\(2\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_38(2)_22).
5. Регламент Генеральної прокуратури України, затверджений Наказом Генерального прокурора України від 12 квітня 2012 р. № 35. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/reggp.html?id=8912>.
6. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень: Наказ Генерального прокурора України від 28 травня 2015 р. № 6гн. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
7. Про заходи щодо вдосконалення представницької діяльності органів прокуратури: Наказ Генерального прокурора України від 30 грудня 2014 р. № 156. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/1nordoc.ntml>.
8. Положення про Департамент підтримання державного обвинувачення та представництва інтересів громадянина або держави в судах Генеральної прокуратури України: Наказ Генерального прокурора України від 22 грудня 2015 р. № 411. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/polstr.html>.
9. Статистичний звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2017 р. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

10. Інструкція з організації примусового виконання рішень: Наказ Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 р. № 512/5 (у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 29 вересня 2016 р. № 2832/5). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12>.

11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Янголенко проти України» (заява № 14077/05) від 10 грудня 2009 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_533.

13. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19/print>.

14. Господарський процесуальний кодекс України в редакції від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Голос України. 28.11.2017. № 221–222.

15. Цивільний процесуальний кодекс України в редакції від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Голос України. 28.11.2017. № 221–222.

16. Кодекс адміністративного судочинства України в редакції від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. Голос України. 28.11.2017. № 221–222.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Драган Олена Василівна – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, старший радник юстиції, заступник начальника Департаменту Генеральної прокуратури України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Drahan Olena Vasylivna – PhD in Law, Honored Lawyer of Ukraine, Senior Counselor in Justice, Deputy Head of the Department General Prosecution of Ukraine

dragan_ov@ukr.net

УДК 342.922

ЩОДО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗВЕРНЕНЬ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

Владислав КАРЕЛІН,

кандидат юридичних наук, старший лейтенант внутрішньої служби,
доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології
Академії Державної пенітенціарної служби

АНОТАЦІЯ

У статті проведено теоретичне дослідження правового режиму звернень засуджених на окремих територіях Донецької та Луганської областей в умовах проведення операції об'єднаних сил. Установлено, що з 2014 року в Україні проводилася антитерористична операція, яка згодом переросла в операцію об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областей. Здійснено аналіз юридичної літератури стосовно поняття правового режиму звернень засуджених. Розкрито організаційно-правовий механізм забезпечення звернень засуджених на окремих територіях Донецької та Луганської областей в умовах проведення операції об'єднаних сил. Обґрунтовано, що законодавство України, яке регулює питання звернення засуджених, не визначає порядку звернення засуджених в умовах проведення операції об'єднаних сил.

Ключові слова: режим, правовий режим, звернення засуджених, антитерористична операція, операція об'єднаних сил.

ON THE LEGAL REGIME OF APPEALS OF CONVICTS IN THE CONDITIONS OF THE JOINT FORCES OPERATION

Vladyslav KARELIN,

Candidate of Law Sciences, Senior Lieutenant of the Internal Service,
Associate Professor at the Department of Criminal Law,
Penal Law and Criminology of Academy of the State Penitentiary Service

SUMMARY

In the article a theoretical study of legal regime of appeals of convicts in specific area of Donetsk and Luhansk regions during the time of the Joint forces operation was conducted. It was established that since 2014 the Antiterrorist operation carried out in Ukraine, was subsequently turned into the Joint forces operation in specific area of Donetsk and Luhansk regions. The analysis of legal literature concerning the concept of legal regime of appeals of convicts is carried out. The organizational and legal mechanism of providing appeals of convicts in specific area of Donetsk and Luhansk regions during the time of the Joint forces operation is disclosed. It is substantiated that the legislation of Ukraine, which regulates the problem of appeals of convicts, does not determine this point during the time of the Joint forces operation.

Key words: regime, legal regime, appeals of convicts, Antiterrorist operation, Joint forces operation (JFO).

Постановка проблеми. Питання здійснення звернень засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань, в умовах проведення операції об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областей є актуальним у наш час, оскільки саме воно багато в чому визначає ефективність діяльності системи виконання покарань і як наслідок законності в державі. Це, на нашу думку, зумовлює необхідність розгляду цього питання більш глибоко.

Актуальність теми дослідження. Проблема звернень засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань, в умовах проведення операції об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областей є однією з малодосліджених у науці кримінально-виконавчого права. Розуміння проблематики цього поняття, а також недосконалість законодавства та правозастосовної практики, необхідність приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів, підвищення ефективності дії вже чинних правових норм і правових інститутів держави; формування позитивної правової свідомості та правомірної поведінки як персоналу, так і засуджених указують на своєчасність дослідження цього питання.

Стан дослідження. Дослідженню питання звернення засуджених у юридичній літературі присвяче-

но значну кількість робіт, а саме: роботи К.А. Автухова, О.Ю. Войтенка, С.К. Гречанюка, А.А. Діденка, М.Г. Демченка, Р.А. Дрозда, О.С. Загребельного, Є.Ю. Захарова, В.В. Коваленка, В.В. Кондратішиної, А.Г. Лепехи, М.С. Романова, А.Х. Степанюка, І.С. Яковець та ін. Однак ця проблема остаточно не вирішена. Це наслідок того, що це питання доволі складне й дискусійне, а також недостатньо висвітлено в науковій літературі.

Мета й завдання статті – вирішення завдання щодо дослідження проблеми звернень засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань, в умовах проведення операції об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областей як однієї з передумов більш суттєвого забезпечення прав засуджених України.

Виклад основного матеріалу. Навесні 2014 року війська Російської Федерації (далі – РФ) здійснили вторгнення на територію України. Спочатку її влада провела в Автономній Республіці Крим незаконний референдум, за результатами якого окупувала півострів, але цього їй здалося замало, і вона почала захоплення інших адміністративно-територіальних одиниць нашої держави, результатом чого створені на окупованій РФ частині окремих районів Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО) так звані квазідержавні утворення «Донецька народна

республіка» (далі – ДНР) і «Луганська народна республіка» (далі – ЛНР).

Із загостренням ситуації наша держава втратила контроль над ОРДЛО, а члени незаконних збройних формувань почали захоплювати будівлі органів державної влади й місцевого самоврядування, у тому числі органів та установ виконання покарань, управлінь юстиції, міліції (з 2015 року національної поліції), прокуратури, суду тощо. Тобто українські правоохоронні та контролюючі органи перестали функціонувати на непідконтрольних уряду територіях. Після цього нашою державою введений режим антитерористичної операції, який, у свою чергу, 2018 року переріс в операцію об'єднаних сил.

Антитерористична операція, АТО (англ. Antiterrorist operation) – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на запобігання терористичній діяльності, припинення її, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності [1].

Операція об'єднаних сил (ООС, англ. Joint forces operation) – комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських і проросійських збройних формувань у війні на сході України [2].

Після початку проведення АТО у квітні 2014 року органам державної влади та місцевого самоврядування, що знаходяться на підконтрольній Україні території, тимчасово передана юрисдикція щодо територій, які знаходяться під тимчасовою окупацією РФ і незаконних збройних формувань. Тому населення зазначених територій змушене виїжджати до підконтрольну уряду територію, щоб звернутися до них.

Паралельно вищевказані органи, створені в «ДНР» і «ЛНР», та їхня діяльність не відповідають українському законодавству, а тому є незаконними.

В установах виконання покарань на тимчасово окупованих територіях, а також у прифронтових районах залишилася значна кількість осіб, які відбувають покарання, а тому вони повинні користуватись українським законодавством щодо звернення громадян, оскільки є громадянами України.

Основні засади формування політики щодо звернень громадян закладено в основному нормативному акті нашої держави – Конституції України 1996 року, яка статтю 40 визначає, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [3].

Зокрема, нормативно-правові акти, які регламентують питання звернення громадян:

– Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР [4];

– Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-ХІІ [5];

– Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI [6];

– Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення» від 19.03.1997 № 241/97 [7];

– Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації конституційних прав громадян на звернення» від 13.07.2002 № 700/2002 [8];

– Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної вла-

ди та органів місцевого самоврядування» від 07.02.2008 № 109/2008 [9];

– Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації, затверджена Постановою Кабміну від 14.04.1997 № 348 [10].

Як зазначено в статті 3 Закону України «Про звернення громадян», під зверненнями громадян варто розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги [4].

Згідно зі статтею 1 Закону, громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їхньої статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів і скаргою про їх порушення [4].

Стаття 5 вищезазначеного Закону зазначає, що звернення адресуються органам державної влади й органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань. Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне) [4].

Звернення може бути усним чи письмовим.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії» та записується (реєструється) посадовою особою [4].

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане за використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я по батькові, місце проживання громадянина, викладено сутність порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису в разі надсилання електронного звернення не вимагається [4].

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження [4].

Оскільки засуджені, які відбувають покарання в установах виконання покарань як на території підконтрольній уряду України, так і на окупованій території, в більшості громадяни України, то їхні звернення мають регулюватися виключно українським законодавством. На жаль, на сьогоднішній день нормативні акти не регулюють питання звернення засуджених в умовах операції об'єднаних сил та інших військових дій.

У статті 63 Конституції України вказано, що засуджений користується всіма правами людини та громадянина, крім обмежень, передбачених законом і вироком суду [3].

Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а саме пунктом 2 частини 1 статті 18, закріплено, що посадові й службові особи органів та установ виконання покарань, слідчих ізоляторів зобов'язані забезпечувати дотримання прав людини та громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання й відбування кримінальних покарань [11].

У статті 36 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями ООН 1955 року зазначено, що кожний в'язень повинен мати можливість звертатися в будні до директора установи виконання покарань чи уповноваженого ним співробітника із заявами чи скаргами, також під час інспекції в'язні повинні бути в змозі звернутися, коли це можливо, із заявами й скаргами до тюремних інспекторів. Вони повинні мати право говорити з інспектором чи якимось іншим працівником інспекції за відсутності директора чи інших працівників установи. Кожен в'язень повинен мати можливість звертатися до органів центрального тюремного управління, судової влади чи інших компетентних органів із заявами чи скаргами, зміст яких не повинен цензуруватися, але які повинні бути викладені у відповідній формі й передані передбачуваними каналами. Такі заяви мають розглядатися терміново, відповідати на них потрібно без затримки, за винятком заяв чи скарг, які мають поверховий або безпредметний характер [12].

У Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями ООН 2015 року (Правилах Манделі), які доповнюють Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН 1955 року, наголошено, що кожен ув'язнений повинен мати можливість щодня звертатися до директора тюремної установи або уповноваженого ним співробітника із заявами або скаргами [13].

Має надаватися можливість звертатися із заявами або скаргами до тюремних інспекторів під час проведення ними інспекцій. Ув'язнені повинні мати можливість говорити з інспектором або іншим співробітником інспекції вільно й в умовах повної конфіденційності за відсутності директора чи інших співробітників установи. Кожен ув'язнений повинен мати можливість звертатися до центрального тюремного управління й судових або інших компетентних органів, включаючи ті, що уповноважені переглядати справу або вживати заходи щодо виправлення ситуації, із заявами або скаргами з приводу поводження з ним, які не повинні піддаватися цензурі з погляду змісту [13].

Ці права мають поширюватися й на адвоката ув'язненого. У тих випадках, коли ні в ув'язненого, ні в його адвоката немає можливості здійснити такі права, це може зробити один із членів сім'ї засудженого або інша особа, яка знає обставини справи [13].

Усі заяви або скарги підлягають терміновому розгляду, і на них потрібно відповідати без зволікань. У разі відхилення заяви або скарги чи в разі невинуватого затримки позивач заяви або скарги повинен мати право направити їх у судовий чи інший орган. Мають бути передбачені гарантії для забезпечення ув'язненим можливості направляти заяви або скарги безпечним конфіденційним шляхом, якщо позивач заяви або скарги просить про це. Ув'язнений чи інша особа не повинні піддаватися ніякому ризику помсти, залякування або іншій негативній дії внаслідок подання заяви або скарги [13].

Звернення щодо тортур або інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів звернення або покарання до ув'язнених повинні негайно розглядатися і ставати предметом термінового й неупередженого розслідування, що проводиться незалежним державним органом, до компетенції якого входять функції швидкого незалежного розслідування [13].

Пункт 70 Європейських тюремних правил зазначає, що ув'язнені, індивідуально чи групою, мусять мати широкі можливості для подання прохань або скарг начальнику пенітенціарної установи чи до будь-якої іншої компетентної інстанції. Якщо в задоволенні прохання відмовлено або скарга відхилена, то причини повинні бути доведені до засудженого, а засуджений має право оскаржити це рішення в незалежній інстанції [14].

У статті 8 Кримінально-виконавчого кодексу України закріплено право засуджених звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами й скаргами до адміністративних органів та установ виконання покарань, їхніх вищих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань [15].

Сьогодні, на жаль, існує проблема нормативного врегулювання звернення засуджених громадян України в умовах проведення операції об'єднаних сил в ОРДЛО. Не має окремих норм у кримінально-виконавчому кодексі, які б регулювали це питання. Тому варто переглянути загальні нормативні акти щодо звернення громадян, а також щодо звернення окремих категорій осіб і внести доповнення щодо них під час проведення військових дій в умовах операції об'єднаних сил.

Висновки. Отже, можемо резюмувати, що натепер процедура звернення засуджених в умовах проведення операції об'єднаних сил на окупованих територіях Донецької та Луганської областей не прописана в жодному законі чи відомчому нормативному акті, хоча вона повинна бути прописана. На нашу думку, процедуру звернення засуджених в умовах проведення операції об'єднаних сил на окупованих територіях Донецької та Луганської областей потрібно закріпити, оскільки вона є основою в діяльності щодо забезпечення прав засуджених.

Список використаної літератури:

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
2. Операція об'єднаних сил. База даних «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_об%27єднаних_сил.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 14.05.2018).
4. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> (дата звернення: 14.05.2018).
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 14.05.2018).
6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 14.05.2018).
7. Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента України від 19.03.1997 № 241/97. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/241/97> (дата звернення: 14.05.2018).
8. Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента

України від 13.07.2002 № 700/2002. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/700/2002> (дата звернення: 14.05.2018).

9. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 07.02.2008 № 109/2008. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/109/2008> (дата звернення: 14.05.2018).

10. Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 № 348. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348-97-p> (дата звернення: 14.05.2018).

11. Про державну кримінально-виконавчу службу: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 14.05.2018).

12. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 30.08.1955: Резолюція 663 (XXIV) Економічної та Соціальної Ради ООН «Світове соціальне положення». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 14.05.2018).

13. Правила Організації Об'єдинених Націй по об'єднанню с'язаних (Правила Манделы), прийняті Ре-

золюцією 217 А (III) Генеральної Ассамблеї Організації Об'єдинених Націй от 18.05.2015. URL: <http://i-rc.org.ua/files/pravila-mandely.pdf>.

14. Європейські тюремні правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Ради Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 14.05.2018).

15. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 14.05.2018).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Карелін Владислав Володимирович – кандидат юридичних наук, старший лейтенант внутрішньої служби, доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Karelin Vladislav Vladimirovich – Candidate of Law Sciences, Senior Lieutenant of the Internal Service, Associate Professor at the Department of Criminal Law, Penal Law and Criminology of Academy of the State Penitentiary Service

vlad.karelin1989@ukr.net

УДК 342.951

СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Олена САВИНЕЦЬ,

викладач кафедри правового забезпечення військового факультету фінансів і права
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено поняття суб'єкта адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України, розглянуто систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України та їх повноваження у цій сфері. За результатами аналізу думок науковців зроблено висновок, що головним суб'єктом адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України є держава, яка здійснює адміністративно-правове забезпечення мобілізації Збройних Сил України через свої органи та їх посадових осіб. Також, підсумовуючи позиції науковців, запропоновано класифікацію суб'єктів, які здійснюють адміністративно-правове забезпечення мобілізації Збройних Сил України.

Ключові слова: держава, суб'єкт забезпечення, суб'єкт адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України, Президент України, органи державної влади, класифікація.

SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF MOBILIZATION OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Olena SAVYNETS,

Lecturer at the Department of Legal Support of
Military Faculty of Finance and Law of
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article is devoted to the concept of the subject of administrative and legal provision of the mobilization of the Armed Forces of Ukraine, the system of subjects of administrative and legal support of the mobilization of the Armed Forces of Ukraine and their powers in this area are examined. According to the results of the analysis of the opinions of scientists, it was concluded that the main subject of the administrative and legal provision of the mobilization of the Armed Forces of Ukraine is the state, which provides administrative and legal support for the mobilization of the Armed Forces of Ukraine through its bodies and their officials. Also, summarizing the positions of scientists, a classification of subjects that provide administrative and legal support for the mobilization of the Armed Forces of Ukraine was proposed.

Key words: state, subject of security, subject of administrative-legal provision of mobilization of the Armed Forces of Ukraine, President of Ukraine, bodies of state power, classification.

Постановка проблеми. Нормативного визначення поняття «суб'єкт забезпечення», «суб'єкт адміністративно-правового забезпечення», «суб'єкт адміністративно-правового забезпечення мобілізації» в Україні в чинному законодавстві немає. Також окремого аналізу суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних Сил України (далі – ЗСУ), не виконувалося. Водночас потребує дослідження питання класифікації суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що, незважаючи на збройну агресію стосовно України та вже проведених шести хвиль мобілізації, сфера адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ є недостатньо дослідженою. Визначення кола суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ сприятиме пошуку механізму вдосконалення їхньої діяльності, що позитивно вплине на підтримання обороноздатності нашої держави та протистояння агресії стосовно України.

Стан дослідження. Існує багато думок щодо трактування поняття суб'єктів адміністративного права, суб'єктів державного управління, суб'єктів адміністративно-правових відносин, суб'єктів адміністративно-правового регулювання. Дослідженням суб'єктів адміністративно-правового забезпечення в різних сферах займалися Т. Корж-Ікаєва,

Д. Мамчур, С. Стеценко, О. Стоєцький, С. Чабаненко, П.П. Піцикевич, В.С. Шестақ, О.Л. Стасюк. Однак окремого дослідження суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації в Україні не було.

Метою статті є визначення кола суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації в Україні, розкриття їх сутності та статусу, здійснення їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, головним суб'єктом адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ є держава. Це є наслідком того, що, як слушно зауважує А.В. Філіппов, саме держава наділена суверенною владою, є уособленням, представником всього народу, здатна задовольняти загальнолюдські потреби, виконувати соціальну та інші функції, має спеціальний апарат, що забезпечує виконання державних функцій, може встановлювати обов'язкові для всіх правові норми, за допомогою яких регулювати суспільні відносини [1, с. 44].

Функцію державного управління у сфері адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ держава виконує через свої органи та їх посадових осіб, у розділі 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» наводиться перелік таких суб'єктів.

Варто зазначити, що поняття суб'єкта адміністративно-правового забезпечення мобілізації є вужчим за такі

поняття, як суб'єкт адміністративно-правового забезпечення, суб'єкт забезпечення та є похідним від цих понять.

Оскільки сфера мобілізаційної підготовки та мобілізації опосередкована правом, залучені до неї особи є суб'єктами права та суб'єктами правовідносин.

Виходячи з вищевказаного та враховуючи сутність поняття адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ, під яким вбачаємо діяльність держави, в особі її органів і посадових осіб та інших суб'єктів, які, згідно з чинним законодавством, наділені правами чи обов'язками в цій сфері, спрямовану на створення необхідних умов для належного здійснення мобілізації та встановлену нормами законодавства систему гарантій належного проведення мобілізації в Україні, наведемо розуміння поняття суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ. Під ними ми розуміємо *державу, в особі її органів та посадових осіб*, які створюють необхідні умови для належного здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації, та за яких належним чином діє система гарантій належного проведення мобілізації ЗСУ.

Натомість, враховуючи вищевказане, під суб'єктами правовідносин у сфері мобілізації ЗСУ ми вбачаємо фізичні та юридичні особи, які, у зв'язку з наділенням їх правосуб'єктністю в галузі мобілізації, беруть участь у правовідносинах, які виникають у разі здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації ЗСУ згідно з відповідними нормами права.

До повноважень Верховної ради України, у частині адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ, належить законодавче регулювання питань мобілізаційної підготовки та мобілізації, визначення видатків із Державного бюджету України, затвердження указу Президента про загальну або часткову мобілізацію [2].

Як слушно зазначає Т.О. Мацелик, той факт, що президент не належить до жодної з гілок влади, не означає незначеності його правового статусу. Якщо вивести його над усіма гілками влади, то значним буде вплив на всі інші державні владні органи з обмеженням їх самостійності. Місце президента має бути не «над», а «між» гілками влади як інтеграційний чинник їх співпраці. Маючи «особливий» статус зі своїми повноваженнями та комплексним характером взаємодії з іншими гілками влади, президент тяжіє до виконавчої влади, але мусить бути сполучною ланкою між усіма гілками влади як центр, що налагодить і скоординує спільні зусилля.

У науці адміністративного права склалася думка про визнання президента країни органом держави. Такої позиції дотримуються С.Г. Стеценко, Н.О. Рибалка, які зазначають, що Президент України, зважаючи на соціальну природу, територіальний масштаб діяльності, спосіб формування, склад і характер повноважень, є первинним, вищим, виборним, одноосібним державним органом. Однак вважаємо за потрібне погодитися з думкою Т.О. Мацелик в тому, що президент є посадовою особою, органом держави якої є адміністрація [3, с. 1].

Тобто, Президент України повинен підтримувати баланс між гілками влади, забезпечувати їх злагодженість та ефективну роботу. Повноваження президента, закріплені в Конституції України, можна віднести до сфери повноважень законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Але все ж таки найбільшим обсягом повноважень Президент наділений у сфері виконавчої влади [4, с. 23].

Зокрема, Президент України вносить подання про призначення Міністра оборони України, є Верховним Головнокомандувачем ЗСУ, призначає на посади та звільняє з посад вище командування ЗСУ, інших військових формувань, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та, у разі збройної агресії проти

України, приймає рішення про використання ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях – з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України [5].

З наведених вище положень можна зробити висновок, що Конституція України передбачає поєднання в одній особі посади глави держави та посту Верховного Головнокомандувача ЗСУ. На нашу думку, таке поєднання є доречним задля єдності політичного і військового керівництва, координації зусиль і тісної взаємодії органів державної влади й органів військового управління у вирішенні питань оборони.

Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» визначено, що загальне керівництво у сфері мобілізаційної підготовки і мобілізації держави також здійснюється Президентом України [2].

Зокрема, в ст. 11 згаданого закону міститься перелік повноважень Президента України саме у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Президентом України визначене реформування системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, формування належних умов для комплектування ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань фаховим персоналом, реалізація принципу екстериторіальності, створення електронного реєстру військовозовоб'язаних; створення потужного, численного військово-навченого резерву, приписаного до визначених військових частин, готового до швидкого розгортання і здатного виконувати завдання за призначенням [6].

Також у вересні 2015 р. Президентом України було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Воєнної доктрини України», яка була розроблена на підставі Стратегії національної безпеки.

Виходячи із засад внутрішньої та зовнішньої політики, з урахуванням характеру актуальних загроз національній безпеці, одним з основних завдань воєнної політики України у найближчий час і в середньостроковій перспективі є удосконалення системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, у т. ч. забезпечення створення необхідної кількості підготовленого військового резерву [7].

Необхідно погодитися з думкою науковців, які вважають неправильним надання главі держави права не тільки затверджувати Воєнну доктрину, але і самому її розробляти, усеунувши таким чином із процесу уряд і парламент. На думку деяких науковців, такий підхід можна пояснити необхідністю єдиного керівництва й оперативного прийняття рішень у питаннях оборони, але водночас розроблення Воєнної доктрини та Стратегії національної безпеки – це не те саме, що, наприклад, оперативне прийняття рішень про введення надзвичайного стану чи оголошення мобілізації, оскільки ці документи – стратегічні для всієї держави [8, с. 3].

У теорії права багато науковців до суб'єктів адміністративного права, крім органів виконавчої влади, включають інші державні органи. Вони вступають в адміністративно-правові відносини з приводу виконання покладених на них обов'язків і реалізації належних їм прав у сфері державного управління. До таких органів належать Національний банк, Рахункова палата, Національна Рада з питань телебачення та радіомовлення, **Рада національної безпеки і оборони України** (далі – РНБО України), Центральна виборча комісія, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим тощо. Серед цих органів найбільшу роль відіграє РНБО України, яка координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони [9, с. 1].

У межах нашого дослідження з перелічених вище державних органів цікавою для нас є саме РНБО України.

Відповідно до своїх повноважень, вона визначає стратегічні пріоритети забезпечення національної безпеки, координує діяльність органів державної влади в питаннях національної безпеки й оборони, забезпечує реалізацію аналітично-правової функції у сфері національної безпеки й оборони. Аналіз цих функцій вказує, що РНБО України, яку очолює Президент України, отримує контролюючі функції над усіма силовими структурами. Деякі науковці вважають, що розширення її повноважень є свідченням твердої військової політики. Нові рішення РНБО України віднині будуть обов'язковими для виконання, спрощується система контролю. Варто зауважити, що натомість Україна отримує координаційний орган, здатний вплинути на ефективність управління фронтом під час триваючої війни [10, с. 62].

Одним із доказів важливого значення РНБО України у забезпеченні національної безпеки держави, а також забезпечення мобілізації, стало створення Указом Президента України Военного кабінету РНБО України. Одним із завдань Военного кабінету є обговорення пропозицій щодо прийняття рішень про загальну або часткову мобілізацію, демобілізацію, інших питань щодо забезпечення стратегічного керівництва ЗСУ в особливий період.

Відтак важко не погодитися з науковцями, які вважають, що за своєю суттю РНБО України, не входячи до жодної з гілок влади, фактично може втручатися і впливати на діяльність виконавчої влади у сфері національної безпеки. Причому таке втручання може мати лише односторонній характер, оскільки в законі жодним чином не прописана відповідальність самої РНБО України за нав'язане органу виконавчої влади рішення, реалізація якого спричинила створення загрози або небезпеки національній безпеці або взагалі завдала їй шкоду. Водночас, на думку деяких науковців, постає ще одна наукова і практична проблема: здійснення контролю за діяльністю системи управління національною безпекою. Нині РНБО України здійснює контроль лише за органами виконавчої влади, тому органи законодавчої і судової влади щодо питань виконання ними функцій із забезпечення національної безпеки є по суті безконтрольними [9, с. 6].

Найважливіша роль у формуванні і здійсненні оборонної політики в будь-якій демократичній державі належить уряду. Кабінет Міністрів України має досить широкі повноваження у сфері оборони [11, с. 187].

Конкретизуються його повноваження у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації у Законі України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», який, у свою чергу, також містить досить широке коло повноважень уряду у цій сфері.

На нашу думку, важливим позитивним положенням вищевказаного закону є чітке розмежування повноважень Президента України й уряду у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. У п. 9 ст. 4 закону зазначено, що загальне керівництво у сфері мобілізаційної підготовки і мобілізації держави здійснюється Президентом України, організаційне керівництво мобілізаційною підготовкою і мобілізацією в Україні – Кабінетом Міністрів України, координація діяльності органів виконавчої влади з питань мобілізаційної підготовки та мобілізації здійснюється РНБО України. Безпосереднє керівництво щодо реалізації заходів із мобілізаційної підготовки і мобілізації здійснюється в центральних органах виконавчої влади, інших державних органах їх керівниками, а в ЗСУ, інших військових формуваннях – центральними органами управління відповідних військових формувань [2].

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України є спеціально уповноваженим органом у сфері держав-

них закупівель, метрології, з питань державно-приватного партнерства, оборонного замовлення [12].

Розглянувши функції Мінекономрозвитку, можна дійти висновку, що роль цього центрального органу виконавчої влади в забезпеченні мобілізаційної підготовки та мобілізації важко переоцінити. Підтвердженням цього є одне з найважливіших повноважень Мінекономрозвитку, а саме розроблення проекту мобілізаційного плану національної економіки.

Особливе місце серед державних органів щодо забезпечення оборони і національної безпеки країни займає **Міністерство оборони України**, яке здійснює значний блок координаційних, контрольних та інших повноважень у сфері управління національною безпекою й обороною України [13, с. 86]. Оборонне відомство бере участь у забезпеченні функціонування національної економіки та державного управління в особливий період, у плануванні мобілізаційної підготовки її галузей та контролі за підготовкою підприємств, установ та організацій усіх форм власності до виконання мобілізаційних завдань та за їх виконанням, організовує накопичення озброєння, військової техніки, інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, а також створення резерву військовонавчених людських ресурсів [14].

Повноваження Міністерства оборони України у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації також деталізуються в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Велику кількість функцій у сфері мобілізації Міністерство оборони України здійснює через **Генеральний штаб ЗСУ**.

У свою чергу, Генеральний штаб бере участь у розробці мобілізаційного плану держави, контролює стан мобілізаційної підготовки державних органів, органів місцевого самоврядування, галузей економіки, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та виконання ними мобілізаційних завдань в особливий період; здійснює контроль за станом бойової та мобілізаційної готовності і бездатності органів управління, з'єднань, частин, установ і організацій військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, призначених для підпорядкування органам військового управління в особливий період та для виконання завдань територіальної оборони [14].

Що стосується *інших центральних органів виконавчої влади України*, то перелік їх функцій у сфері мобілізації також є широким.

Відповідно до законодавства, *місцеві державні адміністрації*, що є місцевими органами виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади [15], та *місцеві органи виконавчої влади* також виконують функції у сфері адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ.

З наведеного вище поняття суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ зрозуміло, що адміністративно-правове забезпечення здійснюється державою в особі її органів та посадових осіб. Підприємства ж, установи й організації є учасниками правовідносин у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, оскільки мають широке коло обов'язків у цій сфері, неухильне виконання яких спрямоване на належне здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Що стосується інших суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ, то до них можна віднести також судові органи та органи прокуратури України. Як визначено ст. 19 та 20 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», організаційне забезпечення мобілізаційної підготовки Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів

здійснює Кабінет Міністрів України, інших судів загальної юрисдикції – Державна судова адміністрація України. У свою чергу, Генеральна прокуратура України забезпечує мобілізаційну підготовку органів прокуратури України для функціонування в особливий період [2].

Отже, проаналізувавши вищенаведені думки науковців, вважаємо за потрібне зупинитися на питанні класифікації суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ.

Загалом у науці адміністративного права існує досить розгалужена система класифікацій груп суб'єктів. Найчастіше виділяють такі види суб'єктів адміністративного права: органи держави; громадські організації; громадяни. Існує і така думка, що усіх суб'єктів права залежно від того, чию волю вони виражають, у чийх інтересах і від чийого імені діють, а також від того, хто саме вступає в правовідносини, можна поділити на два типи: індивідуальні та колективні [16, с. 87].

Наводячи класифікацію суб'єктів системи державного управління, Д.В. Колесников звертає увагу на такі особливості:

1) основу класифікації становлять органи виконавчої влади;

2) органи інших гілок влади (законодавчої та судової) не є суб'єктами системи державного управління з урахуванням їх завдань, функцій і компетенцій;

3) посадові особи органів виконавчої влади є суб'єктами системи державного управління, їх варто виділити в окрему групу;

4) окрім органів виконавчої влади, суб'єктами системи державного управління також можуть бути інші державні та недержавні органи, якщо відповідні функції їм делеговано державою [17, с. 83].

На його думку, класифікація суб'єктів державного управління повинна виражатися таким чином: органи виконавчої влади; інші державні та недержавні органи (структурні підрозділи органів виконавчої влади, громадські організації, недержавні органи, якщо їм делеговано відповідні повноваження); керівники й керівний склад цих органів (політичні діячі; посадові особи; службові особи, наділені державно-владними повноваженнями) [17, с. 83].

Що стосується суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, то до них вважаємо за доцільне віднести представників різних гілок влади, враховуючи загальнодержавний характер мобілізаційних заходів і заходів мобілізаційної підготовки, забезпечення яких входить до обов'язків державних органів трьох гілок влади.

Безумовно, суб'єкт адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ є різновидом суб'єкта адміністративного права, тому йому притаманні ознаки суб'єкта адміністративного права.

Варто зазначити, що систему суб'єктів владних повноважень у сфері оборони ретельно вивчав В.В. Сокурченко. У своєму дослідженні він вдало наводить систему державних органів, які, на його думку, становлять інституційний аспект сфери оборони. Інституційний аспект сфери оборони представлено [18, с. 51]:

– органами політичного управління сферою оборони;

– органами військового управління;

– іншими органами, які у взаємодії з Міністерством оборони України, у межах своїх повноважень, виконують функції у сфері оборони.

Оскільки мобілізаційна підготовка та мобілізація є складовими частинами комплексу заходів, які здійснюються з метою забезпечення оборони держави, на нашу думку, класифікацію В.В. Сокурченко можна частково застосувати до системи органів, які здійснюють адміністративно-правове забезпечення проведення мобілізації, дещо адаптувавши її до цієї сфери.

Оскільки, як зазначалося вище, ми не погоджуємося з думкою деяких науковців про визнання Президента країни органом держави, а погоджуємося з позицією, згідно з якою Президент України є посадовою особою, органом держави якої є адміністрація, вважаємо за потрібне включити Президента України до нашої класифікації не до категорії органів політичного управління, а саме як посадову особу.

Також варто зауважити, що не всі дослідники виділяють посадових осіб органів виконавчої влади в самостійну групу суб'єктів, у правовій теорії наявні позиції, які заперечують виділення керівного складу органів виконавчої влади як суб'єкта системи державного управління взагалі [17, с. 79]. Наприклад, Д.М. Бахрах вважає, що посадова особа, здійснюючи владні повноваження, діє не як індивід, а як уповноважений представник організації та, відповідно, дії такої посадової особи тягнуть юридичні наслідки для неї – вони визнаються діями організації [18, с. 89]. Ми, підтримуючи позицію Д.В. Колесникова, не погоджуємося з такою думкою, але погоджуємося з ним в тому, що політичні діячі, посадові і службові особи органів виконавчої влади наділяються владними повноваженнями, що свідчить про те, що їх об'єктивно не можна виключити з переліку суб'єктів державного управління [17, с. 79]. Розглядаючи керівників державних органів як суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації, варто звернути увагу на те, що Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» безпосереднє керівництво щодо реалізації заходів із мобілізаційної підготовки і мобілізації здійснюється в центральних органах виконавчої влади, інших державних органах їх керівниками [2].

Висновки. Отже, підсумовуючи думки науковців, наведемо авторську класифікацію суб'єктів адміністративно-правового забезпечення мобілізації ЗСУ:

1. Президент України й органи політичного управління (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, РНБО України, Мінекономрозвитку).

2. Органи військового управління (Міністерство оборони України, Генеральний штаб ЗСУ, військові комісаріати, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації) [14].

3. Керівники державних органів, державні органи та їх посадові особи, які в межах своїх повноважень виконують функції у сфері адміністративно-правового забезпечення мобілізації.

4. Недержавні органи (органи місцевого самоврядування).

Список використаної літератури:

1. Філіппов А.В. Адміністративно-правове забезпечення безпеки цивільної авіації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 246 с.

2. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/print1443614978955022>.

3. Мацелик Т.О. Президент України як суб'єкт адміністративного права. Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». 2011. № 2. С. 68–72.

4. Бондаренко К.В. Особливості повноважень Президента України в державному управлінні адміністративно-політичною сферою. Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 2. Т. 3. 2014. С. 22–26.

5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 43. С. 14.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Военної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 78. С. 38.

8. Берназюк І.М. Систематизація стратегічних актів у сфері національної безпеки та оборони України. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. 2017. № 2. Ч. 2. С. 3–6.

9. Ліпкан В.А. Правовий статус РНБОУ у сфері національної безпеки України. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 12. С. 4–8.

10. Полякова Ю.О. Щодо правового статусу Ради національної безпеки і оборони України в системі захисту суверенітету і територіальної цілісності України. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 4. С. 61–64.

11. Зьолка В.Л. До питання розмежування повноважень Президента України та Кабінету Міністрів України у сфері оборони. Університетські наукові записки. 2005. № 4. С. 187–191.

12. Питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі: постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459. Офіційний вісник України. 2014. № 77. С. 116.

13. Кременовська І.В. Правові та організаційні засади діяльності суб'єктів виконавчої влади у сфері забезпечення національної безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2010. 209 с.

14. Про оборону України: Закон України від 06 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. С. 106.

15. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 р. № 586-ХІV. Офіційний вісник України. 1999. № 18. С. 3.

16. Лазаренко В.А. Адміністративно-правове регулювання екологічної безпеки в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 209 с.

17. Колесников Д.В. Адміністративно-правове регулювання в системі державного управління в умовах демократизації публічних систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 207 с.

18. Сокурєнко В.В. Публічне адміністрування сферою оборони в Україні: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 573 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Савинець Олена Юрїївна – викладач кафедри правового забезпечення Військового факультету фінансів і права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Savynets Olena Yuriyivna – Lecturer at the Department of Legal Support of Military Faculty of Finance and Law of Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

elenasavinets@gmail.com

УДК 342.9

ЩОДО ОКРЕМИХ НАПРЯМІВ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТАМИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Дмитро СЕРГЕНЮК,

аспірант кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється аналіз проблем співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері формування безпечного середовища в Україні. Визначається роль суб'єктів публічного адміністрування у цьому процесі. Аргументується необхідність адміністративно-правового регулювання процесу забезпечення безпеки населення на рівні органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Зокрема, наголошено на необхідності запровадження окремих напрямів реформування Міністерства внутрішніх справ України, які передбачають впровадження програм запобігання злочинності через планування територій, та реалізації органами місцевого самоврядування різноманітних стратегій розвитку («Безпечне місто», «Розумне місто» та ін.). Важливим аспектом у формуванні безпечного середовища визначено напрями сприяння самоорганізації членів громади, залучення громадськості до участі у формуванні зони комфорту для населення.

Ключові слова: безпека, безпечне середовище, життєдіяльність населення, публічна адміністрація, публічне адміністрування.

CONCERNING SOME TENDENCIES OF FORMING PUBLIC ADMINISTRATION OF SAFE ENVIRONMENT FOR THE UKRAINIAN POPULATION BY THE SUBJECTS

Dmytro SERHENIUK,

Postgraduate Student at the Department of Administrative Law and Administrative Procedure
of Lviv State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article deals with the problems of the relation of private and public interests in the sphere of formation of a safe environment in Ukraine. The role of public administration entities in this process is defined. The necessity of administrative and legal regulation of the process of ensuring the security of the population at the level of executive authorities and local government is argued. In particular, it is emphasized on the need to introduce separate ways of reforming the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which envisage introduction of crime prevention programs through the planning of territories, and implementation of various development strategies by the local government ("Bezpechne misto", "Rozumne misto", etc.). An important aspect in forming of a safe environment, the tendencies of promoting the self-organization of community members, involving the public in the formation of a zone of comfort for the population are determined.

Key words: security, safe environment, livelihoods of the population, public management, public administration.

Постановка проблеми. Реформування системи публічного адміністрування в Україні – процес, який потребує комплексних рішень, участь у прийнятті яких повинні брати усі зацікавлені сторони, зокрема населення та влада.

Формування безпечного середовища для життєдіяльності базується на основних (первинних) потребах людини. Приватні і публічні інтереси у цій сфері взаємозумовлені. Вирішення цього питання повинно лежати в основі діяльності усіх органів публічної адміністрації.

У зв'язку із цим виникає потреба наголосити на цій проблемі, вказати на окремі напрями формування безпечного середовища для життєдіяльності населення суб'єктами публічного адміністрування, запропонувати шляхи правового регулювання, закріплення безпекової складової частини серед завдань і повноважень органів виконавчої влади.

Актуальність теми підтверджується ступенем дослідженості проблем взаємодії суб'єктів публічного адміністрування у сфері формування безпечного середовища для життєдіяльності населення, адміністративно-правового регулювання діяльності органів виконавчої влади у цьому напрямі, реалізації Стратегії розвитку системи Мі-

ністерства внутрішніх справ України до 2020 р., у якій безпечне середовище визначено стратегічним пріоритетом.

Стан дослідження. Постійно триваючий в Україні процес адміністративної реформи відображений у наукових працях багатьох фахівців у галузі адміністративного права. Зокрема, В. Авер'янов, В. Доненко, І. Колушко, В. Колпаков, О. Кузьменко, В. Погорілко, Ю. Фомін, Ю. Шемшученко та ін. займалися проблемою публічного адміністрування, питаннями забезпечення публічної безпеки. Їх висновки та рекомендації мають не лише теоретичне значення, а і складають основу практики застосування адміністративно-правових норм, у т. ч. тих, які визначають завдання та функції органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування в Україні.

Проте у контексті забезпечення прав і свобод людини особливої уваги потребують дослідження діяльності суб'єктів публічного адміністрування у сфері формування безпечного середовища для життєдіяльності населення.

Метою та завданням статті є визначення окремих напрямів формування безпечного середовища суб'єктами публічної адміністрації, які потребують адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Проблема співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері публічного адміністрування потребує аналізу. Приватні інтереси – категорія, яка впливає із природних та інших соціальних потреб людини. На наш погляд, сукупність приватних інтересів формує публічні інтереси суспільства. Індивідуальні блага виражаються через можливості реалізації основних прав і свобод людини та громадянина, які закріплені в Основному законі та інших правових нормах.

Однією із найважливіших потреб людини є почуття безпеки. Поняття безпеки є широким та багатограним. Забезпечення власної безпеки є природною потребою, приватним інтересом кожного. Фізична безпека та безпека приватного майна одвічно була первинною необхідністю. Можливість забезпечення цієї потреби сьогодні полягає, до прикладу, у реалізації права на придбання та використання засобів індивідуального захисту, таких як упаковки з аерозолями та пістолети (револьвери) з патронами, споряджених сльозогінною речовиною, встановлення сигналізації в автомобілях, в приватних помешканнях із виведенням на пульт централізованого спостереження поліції охорони або найму фізичної охорони особи, тримання собак із метою охорони приватної території, об'єднання людей у групи самозахисту від протиправних посягань, використання систем огороження територій і їх охорони, консьєржів у під'їздах багатоквартирних будинків тощо.

Проте використання цих можливостей не повинно зачіпати законні потреби (інтереси) інших людей чи громад. Реалізація приватного інтересу щодо власної безпеки не є чимось окремим і відмежованим від інтересів публічних, а тому для його забезпечення також можуть встановлюватися певні обмеження. Відтак наявність обмежень спричинює виникнення потреби правового регулювання.

Е. Шмідт-Ассманн вважає, що під благом спільноти (загальним благом) слід розуміти загальний інтерес, який впливає з поєднання особливих приватних і публічних інтересів, а поняття загального блага є невизначеним і широким, та все ж потрібним для правничої системи, оскільки реалізується в ній [1, с. 176].

У питаннях публічного адміністрування немає і не може бути заздалегідь визначеного пріоритету для загальних або приватних інтересів. Крім цього, слід зауважити, що ці категорії не є постійними. Зокрема, публічні інтереси можуть змінюватися, і їх задоволення потребує вчасного й ефективного правового регулювання. Тому завданням публічного адміністрування щодо задоволення публічних інтересів є, насамперед, визначення процедурних та організаційних норм.

Основними суб'єктами реалізації публічних інтересів (проте не єдиними, оскільки не слід забувати про громадські об'єднання) є органи публічної адміністрації. Як зазначено вище, публічні інтереси є системним явищем, змінюваним і регульованим. Відсутність переваги публічних інтересів над приватними відображається у таких принципах діяльності публічної адміністрації: 1) верховенство права – пріоритет прав і свобод людини та громадянина, гуманізму і справедливості; 2) законність – діяльність відповідно до повноважень і в порядку, визначених законом; 3) відкритість – реалізується шляхом оприлюднення та доступності для громадян інформації про її діяльність, надання публічної інформації на вимогу громадян; 4) підконтрольність – внутрішній і зовнішній контроль за їх діяльністю; 5) відповідальність – обов'язок нести юридичну відповідальність за прийняті рішення, дії, бездіяльність тощо [2, с. 26–27].

Отже, сказати що усі приватні інтереси є такими, що підлягають обов'язковому задоволенню, ми не можемо. До прикладу, використання відеокамер спостереження у

публічних місцях може розглядатися як певне втручання у сферу приватних інтересів людини (таких як конфіденційність інформації про місце перебування особи), але громадська безпека на вулицях міста як публічний інтерес переважає цю потребу окремого індивіда задля більш широкого блага – безпеки групи людей, населення, суспільства.

На наш погляд, безпечне середовище – це основний критерій якості (результат) функціонування публічної адміністрації у напрямі задоволення приватних і публічних потреб у безпеці. Ці потреби є взаємопов'язаними і потребують організаційного та правового впливу з боку суб'єктів публічного адміністрування.

До системи публічної адміністрації належать і центральні органи виконавчої влади. Міністерство внутрішніх справ України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг [3]. Це відомство визначило Стратегію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 р. Відповідно до неї, безпечне середовище визначено стратегічним пріоритетом. Очікуваним результатом є його формування, забезпечене орієнтовано на потреби населення діяльністю органів системи МВС, їх швидким і компетентним реагуванням на надзвичайні ситуації і події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, їх превенцією та активною участю громадян [4]. Її запровадження зумовлено рядом викликів, які спрямовані на безпекову складову частину (особисту та публічну). Ця складова частина полягає в усуненні факторів криміногенного характеру, налагодженні системи реагування на повідомлення про надзвичайні ситуації та інші події, налагодженні безпекової інфраструктури, безпеки дорожнього руху тощо. Необхідні кроки у безпековому напрямі повинні здійснюватися у співпраці з населенням, з підготовкою превентивних програм і програм забезпечення безпеки територіальних громад.

Крім цього, новим напрямом формування безпечного середовища для життєдіяльності людей є поширення практики запобігання злочинності через планування територій (crime prevention through environmental design – CPTED). Превенція злочинів через т. зв. екологічний дизайн – різновекторний підхід до попередження протиправної поведінки через відповідне планування території. Стратегія CPTED полягає у впливі на потенційного правопорушника. Загалом, найбільш прийнятним вона є в умовах урбанізованого довкілля. Змінюючи відповідним чином фізичний дизайн середовища, у якому мешкають люди, можна стримати потенційні правопорушення. Принципи дизайну визначають процес формування елементів довкілля, від специфічного дизайну використання рослин, кущів тощо до «перекриття» всієї території, вулиць, площ засобами відспостереження. Ризик вчинення правопорушень у такому середовищі є набагато меншим, оскільки існує висока ймовірність затримання правопорушника та притягнення його до відповідальності. Це позитивно впливає на процес формування безпечного середовища, створює «атмосферу безпеки». Стратегія нагляду та контролю обмежує можливість для протиправних дій, надає додаткові гарантії безпеки для населення, впливає позитивно на здатність припинити правопорушення самостійно.

Природне спостереження підвищує ризикованість спроб девіантних дій через видимість потенційних правопорушників для широкої громадськості. Природний нагляд здійснюється шляхом розробки плану розміщення та фізичних характеристик об'єктів, діяльності людей таким чином, щоб максимально збільшити видимість простору та

його користувачів, сприяючи позитивній соціальній взаємодії між законослухняними користувачами приватного та громадського простору. Потенційні правопорушники відчують більшу увагу, і, таким чином, збільшення ризику. Благоустрій території повинен усувати усі потенційні чинники, що сприяють можливостям для протиправних дій. Значення мають і освітлення, і огорожі, і конструктивні особливості будівель, рослини, механічні та оперативні засоби контролю доступу тощо.

Крім цього, важливим завданням є збільшення уваги забезпеченню безпеки на приватних територіях, що вимагає підвищення свідомості населення та посилення ролі громадськості у формуванні безпечного середовища. Ця стратегія не може бути реалізована без допомоги населення, і потрібна участь усієї громади, щоб зробити середовище безпечним місцем проживання. Таким чином, ми можемо говорити про т. зв. «стратегію стримування» правопорушників. Вона має не лише позитивні кримінологічні наслідки – її запровадження повинно призвести до зменшення ресурсних, а відтак і матеріальних витрат на публічну безпеку.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06 лютого 2013 р. № 51-р [5] було започатковано спробу комплексного розв'язання проблеми забезпечення публічної безпеки та порядку шляхом встановлення сучасних систем безпеки, застосування засобів зовнішнього контролю (спостереження) й організації швидкого реагування на правопорушення. Концепція виражається у застосуванні програмно-цільового методу та концентрації зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону із залученням коштів бюджетів усіх рівнів, інших джерел фінансування для виконання пріоритетних завдань. Реалізація проекту має на меті підвищити рівень безпеки населення через заходи із протидії правопорушенням у публічних місцях, протидії тероризму, забезпечення безпеки дорожнього руху тощо.

Органи місцевого самоврядування в Україні протягом останніх п'яти років намагаються активно запровадити в життя програми «Безпечне місто». Зокрема, створення Програми «Безпечне місто Чернівці на 2016–2017 рр.» полягало у впровадженні комплексу програмно-апаратних та організаційних заходів для посилення безпеки населення, захисту стратегічних об'єктів та об'єктів забезпечення життєдіяльності міста, безпеки дорожнього руху» [6].

«Безпечне місто» у Луцьку планували ще з 2013 р., а фактично проектували у 2015 р. Проте у 2018 р. на реалізацію проекту міська рада не передбачила коштів [7].

«Центр безпеки міста» у Львові – це експертна група, мета якої – об'єднати громадські організації й ініціативи військових, поліцейських і влади для спільної координації діяльності та громадського патрулювання міста. Це сприяє зниженню рівня злочинності, підвищенню рівня безпеки та функціонуванню єдиного диспетчерського центру. У межах діяльності Центру безпеки міста передбачено піші, вело- та автомобільні патрулювання. Інформаційно-практичний Центр безпеки міста – міська ініціатива львів'ян, що забезпечує оперативну інформаційно-практичну та вишкільну діяльність, спрямовану на вироблення навичок поведінки населення з метою запобігання і ліквідації надзвичайних ситуацій. Завдання центру – ознайомити населення з правилами поведінки в умовах війни, терористичних загроз і техногенних катастроф, зробити життя мешканців міста безпечним. Напрями роботи центру: безпека в районах міста, безпека на дорогах, надання медичної допомоги, цивільний захист, військова підготовка [8].

У Києві «Безпечне місто» – концепція сучасного міста, що будується на забезпеченні комфортних умов життя на-

селення за допомогою інноваційних технологій. Впровадження таких технологій дозволяє економічно й екологічно використовувати всі міські системи життєдіяльності. Основною системою сучасного міста є ідеально працююча система безпеки. Інноваційна складова частини системи безпеки інтегрована в інформаційно-аналітичний комплекс – Безпечне місто. Структура безпеки сучасного міста включає в себе чотири підсистеми: 1) підсистема безпеки (населення, на транспорті, комунальної інфраструктури, попередження техногенних катастроф); 2) підсистема автоматизації (житлово-комунальне господарство, транспорт, енергозабезпечення); 3) екологічна підсистема (навколишнє середовище, екологія); 4) підсистема координації та взаємодії (фінансова система, економічна система, охорона здоров'я, освіта, кадастр нерухомості).

1 рівень функціонування системи безпеки – рівень моніторингу, який забезпечується камерами відеоспостереження, комплексами екстреного зв'язку та інформаційними системами. 2 рівень – система доставки, накопичення, зберігання та обробки інформації. 3 рівень – рівень управління, аналізу та прийняття рішень (ситуаційні центри, диспетчерські служби, локальні центри моніторингу).

Головною системою інформаційно-аналітичного комплексу є система міського відеоспостереження. Вона повинна забезпечуватися вбудованим інтелектом для реагування на різноманітні ситуації (скупчення людей, транспорту; неадекватна поведінка людини, розпізнавання осіб, номерних знаків для звірки з базою даних; контроль залишених предметів тощо). Система повідомляє про події, а рішення приймається диспетчером-аналітиком у взаємодії, наприклад, з патрульною поліцією і т. ін. [9].

Безумовно, запровадження безпекових стандартів життєдіяльності населення суб'єктами публічного адміністрування потребує значних матеріальних ресурсів. Кошти, які вдається акумулювати з місцевих бюджетів, є недостатніми для впровадження відповідних концепцій і програм у стислі строки. Проте плановість заходів, спрямованих на реалізацію зазначених програм, повинна бути обов'язковою. Розподіл асигнувань із Державного бюджету, попри усі економічні проблеми в Україні, повинен здійснюватися із врахуванням безпекової складової частини. Ці кошти дадуть згодом свій результат у вигляді зменшення рівня злочинності, адміністративних правопорушень, зокрема порушень Правил дорожнього руху, кількості дорожньо-транспортних пригод, смертності населення внаслідок їх скоєння тощо.

До прикладу, план заходів щодо вдосконалення схеми дорожнього руху міста повинен бути спрямований на створення системи безпеки, тобто передбачати якість дорожнього покриття, чіткість і зрозумілість розмітки та дорожніх знаків, систему інтелектуального керування дорожнім рухом, наявність місць для зупинки та паркування транспортних засобів, забезпечення пріоритету та якості громадського транспорту, наявність велодоріжок, мінімізації кількості перехрест'я і пішохідних переходів, шляхом побудови тунелів та естакад, освітлення та належне обладнання пішохідних переходів, обладнання системами відеоспостереження та відеофіксації правопорушень на аварійно-небезпечних ділянках. Система відеоспостереження повинна мати належне програмне забезпечення, що дозволяє інформувати операторів про події автоматично, щоб мінімізувати людський фактор, а також отримувати інформацію незалежно від виклику нарядів поліції та інших оперативно-рятувальних служб.

Висновки. Реалізація планів передбачає цілеспрямований, організуючий вплив різних суб'єктів публічної адміністрації. Слід підкреслити важливу роль органів місцевого самоврядування у створенні безпечного се-

редовища для життя людей шляхом реалізації різноманітних стратегій і програм, таких як «Безпечне місто», «Розумне місто» та ін., шляхом сприяння самоорганізації членів громади, залучення громадськості до участі у формуванні зони комфорту для населення за усіма напрямками тощо. Вони відповідають за вивчення потреб населення, запитів, які зачіпають приватні інтереси кожного члена громади. На підставі такого аналізу в межах чинного законодавства встановлюються пріоритети, тобто публічні інтереси. На підставі цієї інформації повинні розроблятися превентивні і безпекові програми розвитку територіальних громад.

Проте, відповідальними за безпекову складову частину в державі є, насамперед, органи виконавчої влади: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Саме вони встановлюють стандарти та норми, які повинні бути дотримані задля формування безпечного середовища для життєдіяльності населення.

Тому, на наш погляд, п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [10] слід викласти у такій редакції: «вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості, формування безпечного середовища для життєдіяльності населення».

Ч. 1 ст. 7 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [11], яка визначає завдання міністерств, повинна бути доповнена п. 4-2, такого змісту: «створення умов для безпечного середовища та соціальної захищеності населення».

Список використаної літератури:

1. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / пер. з нім. К.: «К.І.С.», 2009. 552 с.
2. Коліушко І., Тимошук В. Ефективна публічна адміністрація (довідник для міністрів). К., 2006. 32 с.
3. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету міністрів України

від 28 жовтня 2015 р. № 878. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF>.

4. Стратегія розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 р. URL: http://mvs.gov.ua/ua/pages/strategiya_2020.htm.

5. Про схвалення Концепції Державної цільової правоохоронної програми встановлення сучасних систем безпеки, застосування засобів зовнішнього контролю (спостереження) та швидкого реагування на період до 2016 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06 лютого 2013 р. № 51-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/51-2013-%D1%80>.

6. Про Програму «Безпечне місто Чернігів на 2016–2017 рр.». URL: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/project/rada/8937>.

7. Моніторинг та техногенна безпека: що дасть лучанам «Безпечне місто». URL: <http://www.volynpost.com/news/105795-monitoring-ta-tehnogenna-bezpeka-scho-dast-luchanam-bezpechne-misto>.

8. Безпечне місто. URL: <http://safe-city.com.ua/about/>.

9. Безпечне місто. URL: <https://leater.com.ua/services/bezpechne-m-sto.html>.

10. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

11. Про центральні органи виконавчої влади від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3166-17/page>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Сергенюк Дмитро Іванович – аспірант кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Serheniuk Dmytro Ivanovych – Postgraduate Student at the Department of Administrative Law and Administrative Procedure of Lviv State University of Internal Affairs

ykogut@ukr.net

УДК 351.74(477)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Олексій ЦУРКАН,

здобувач кафедри адміністративно-правових дисциплін,
викладач кафедри спеціальних дисциплін та фізичного виховання
Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

Стаття присвячена аналізу післядипломної освіти поліцейських України, що визначена як цілеспрямована і суворо організована сукупність елементів (перепідготовка, спеціалізація, підвищення кваліфікації, стажування), які перебувають між собою у нерозривній єдності і взаємно доповнюють один одного. Автор визначає систему післядипломної освіти поліцейських як цілісну підсистему в системі державного управління, що активно впливає на ефективність і раціональність діяльності працівників Національної поліції України, сприяє удосконаленню їхньої професійної діяльності. Встановлено використання цілого комплексу різних видів навчання, завдяки яким відбувається навчальна діяльність кожного працівника поліції з практичною участю у повсякденній службовій діяльності.

Ключові слова: професійне навчання поліцейських, освіта, післядипломна освіта, перепідготовка, спеціалізація, підвищення кваліфікації, стажування.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL BASIS OF POSTGRADUATE EDUCATION OF POLICE OFFICERS

Oleksii TSURKAN,

Researcher at the Department of Administrative and Legal Disciplines,
Teacher at the Department of Specialized Disciplines and Physical Training
of Donetsk Law Institute of Ministries of Internal Affairs of Ukraine

The article is devoted to the analysis of postgraduate education of police officers of Ukraine, which is defined as a purposeful and strictly organized set of elements (retraining, specialization, advanced training, internship). There are an inseparable unity and complement each other. The author defines the system of postgraduate education of police officers as a holistic subsystem in the system of public administration, which actively influences the efficiency and rationality of the service Ukrainian officers, promotes the improvement of their professional activities. There is using of a whole range of different types of training has been established, through which the training activities of each police officer with practical participation in everyday service activities are carried out.

Key words: professional training of police officers, education, postgraduate education, retraining, specialization, advanced training, internship.

На сучасному етапі подальшого реформування поліції України одне з ключових місць посідає процес післядипломної освіти поліцейських. Адже зміна завдань та умов несення служби, особливо в зоні проведення антитерористичної операції, вимагає набуття знань, умінь та навичок, необхідних для виконання покладених на поліцію повноважень за короткий проміжок часу. Але зважаючи на те, що тема якісної підготовки кадрового потенціалу Національної поліції досліджена недостатньо, мета статті полягає в необхідності з'ясування її складників. А сам порядок організації післядипломної освіти поліцейських потребує уточнення в низці деяких питань та оптимізації зусиль щодо процесу та якості її здобуття.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Питанню окремих елементів післядипломної освіти присвячені роботи таких вітчизняних науковців різних наукових галузей, як: В.М. Бесчастного, В.С. Венедіктова, В.А. Глуховері, М.І. Логвиненко, М.В. Лошицького, С.В. Петкова, В.В. Сокурєнко, І.М. Шопіної та інших.

Вклад основного матеріалу. Система післядипломної освіти поліцейських – це цілеспрямована і суворо організована сукупність елементів (перепідготовка, спеціалізація, підвищення кваліфікації, стажування), які перебувають між собою у нерозривній єдності і взаємно доповнюють один одного, вся діяльність яких підпорядкована досягненню подвійної мети:

по-перше, забезпечення підрозділів Національної поліції України необхідною кількістю високопрофесійних і

всесторонньо підготовлених кадрів, що володіють сучасними науковими знаннями, навичками і вміннями і здатні ефективно вирішувати завдання правової держави у своїй практичній діяльності,

по-друге, задоволення індивідуальних потреб працівників поліції в особистому професійному зростанні, забезпечення потреб держави у кваліфікованих кадрах високого рівня професіоналізму та культури, здатних компетентно і відповідально виконувати свої функції.

Система післядипломної освіти поліцейських має розглядатися як єдина, цілісна підсистема в системі державного управління. З одного боку, стан і рівень державного управління значно впливають на характер і рівень розвитку цієї підсистеми, а з іншого боку, і вона сама, своєю чергою, активно впливає на ефективність і раціональність діяльності працівників Національної поліції, сприяє удосконаленню їх професійної діяльності.

Мета післядипломної освіти конкретизується в її завданнях, до числа яких чинним законодавством віднесено такі:

– навчання необхідних знань і спеціальних навичок для успішного виконання обов'язків із забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності та інших службових завдань;

– удосконалення навичок управлінської діяльності, опанування методик навчання та виховання підлеглих, упровадження в практичну діяльність досягнень науки, пе-

редових форм і методів роботи, основ наукової організації праці;

– формування професійної самосвідомості працівників поліції, почуття відповідальності за свої дії, розуміння необхідності постійного вдосконалення своєї професійної майстерності з урахуванням специфіки діяльності в конкретних підрозділах поліції;

– навчання прийомів та засобів забезпечення особистої безпеки під час виконання службових обов'язків, під час надзвичайних подій і в екстремальних умовах;

– удосконалення навичок працівників поліції поведінки з вогнепальною зброєю, спеціальними засобами і спеціальною технікою, експлуатації транспортних засобів, засобів зв'язку;

– формування високої психологічної стійкості працівників поліції, розвиток у них спостережливості, пильності, пам'яті, мислення та інших професійно-психологічних якостей і навичок [1].

Навряд чи запропонований відомчим нормативно-правовим актом перелік зазначених вище завдань можна вважати досконалим, адже окремі із завдань післядипломної освіти поліцейських, на нашу думку, в ньому не враховані. Це, насамперед, стосується такого завдання, як «ознайомлення із сучасними формами і методами діяльності поліції, інформаційно-технічним забезпеченням та можливостями їх використання у професійній діяльності», адже система засобів боротьби зі злочинністю не стоїть на місці, активно розвивається, створюються нові інформаційно-технічні засоби. Саме тому у працівників поліції виникає необхідність набуття нових знань, вмінь та навичок користування ними, визначення можливості використання їх у своїй повсякденній діяльності. Як приклад, вивчення можливостей кримінального аналізу у боротьбі зі злочинністю, який нині активно впроваджується в діяльність Національної поліції України, проте є новим засобом для національної правоохоронної діяльності. Кримінальний аналіз – це розумово-аналітична діяльність працівників правоохоронних органів, що полягає у перевірці та оцінці інформації, її інтерпретації, встановленні зв'язків між даними, що отримуються у процесі розслідування та мають значення для кримінального провадження з метою їх використання правоохоронними органами та судом, подальшого проведення оперативного і стратегічного аналізу. За словами тимчасово виконуючого обов'язки начальника Управління кримінального аналізу Національної поліції України Володимира Єрофеева: «Використання аналізу в поліції значною мірою підвищує вірогідність розкриття злочину. Нині в системі поліції існує багато джерел розрізної інформації, що аналізується автономно співробітниками різних служб. Дані мають накопичуватись та зберігатись у спільній базі, адже інформація належить державі як один із продуктів діяльності поліції. Таким чином, пріоритетною задачею є консолідація всієї оперативної інформації, її подальший аналіз, що допоможе у розкритті, насамперед, тяжких та особливо тяжких злочинів» [2].

Аналізуючи сучасний стан та тенденції розвитку системи післядипломної освіти зарубіжних країн, можемо дійти висновку, що у них надзвичайно важливим на сучасному етапі розвитку є впровадження нових педагогічних технологій та відхід від суто репродуктивної форми навчання. Післядипломна освіта поліцейських у них спрямована на врахування неповторної індивідуальності учасників навчально-виховного процесу, їх фізичних, інтелектуальних, соціальних і духовних особливостей і на впровадження нових форм та методів поліцейської діяльності, її сучасного інформаційно-технічного забезпеченням. З огляду на це в системі післядипломної освіти вважаємо вкрай важливим вивчення позитивного зарубіжного досвіду поліцейської діяльності та можливості його впровадження в Україні.

Саме тому вважаємо за доцільне завдання післядипломної освіти доповнити пунктами такого змісту:

«ознайомлення з сучасними формами і методами діяльності поліції, інформаційно-технічним забезпеченням та можливостями їх використання у професійній діяльності;

вивчення позитивного зарубіжного досвіду поліцейської діяльності та можливості його впровадження в Україні».

Післядипломна освіта поліцейських здійснюється на загальних засадах, визначених Законом України «Про вищу освіту» з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про Національну поліцію», Положенням про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції, і складається із:

1) спеціалізації, що є складовою частиною спеціальності, що передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки працівників поліції;

2) перепідготовки – професійне навчання, спрямоване на оволодіння працівниками поліції іншою професією;

3) підвищення кваліфікації – підвищення рівня готовності працівника поліції до виконання професійних завдань та обов'язків або набуття особою здатності виконувати додаткові завдання та обов'язки шляхом набуття нових знань і вмінь у межах професійної діяльності або галузі знань;

4) стажування – набуття працівником поліції досвіду виконання завдань і обов'язків певної професійної діяльності або галузі знань.

Проходження післядипломної освіти поліцейськими є системою елементів, що складається з юридичних фактів, які спричиняють виникнення, зміну і припинення відносин працівників поліції з учасниками формування державного замовлення на післядипломну освіту працівників поліції та навчальними закладами (установами), що її здійснюють.

Процес проходження післядипломної освіти поліцейськими, на нашу думку, характеризується такими елементами (етапами):

1. Формування державного замовлення на післядипломну освіту поліцейських.

2. Направлення працівників поліції на навчання.

3. Безпосереднє навчання поліцейських.

4. Підбиття підсумків за результатами навчання.

5. Облік післядипломної освіти.

Проаналізуємо адміністративно-правові засади кожного з цих етапів.

Формування державного замовлення на післядипломну освіту поліцейських.

Відповідно до Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції державне замовлення на післядипломну освіту працівників поліції формується відповідно до вимог законодавства його учасниками, якими є:

1) кадровий підрозділ центрального органу управління Національної поліції України, який формує і подає до відповідного органу пропозиції до обсягів державного замовлення на післядипломну освіту:

працівників поліції, навчання яких здійснюватиметься у НЗ НП (щороку до 01 листопада року, що передує плануванню, пропозиції подаються в установленому порядку до Міністерства внутрішніх справ України);

працівників поліції, які працюють на посадах державних службовців I–IV категорій (пропозиції подаються до Національної академії державного управління при Президентові України);

працівників поліції, які працюють на посадах державних службовців V–VII категорій (пропозиції подаються до Національного агентства України з питань державної служби);

працівників поліції з курсу «Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму» (пропозиції подаються до Державної служби фінансового моніторингу України);

фахівців у сфері цивільного захисту (пропозиції подаються до Державної служби України з надзвичайних ситуацій);

фахівців у сфері зовнішніх зносин (пропозиції подаються до Міністерства закордонних справ України);

фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції (пропозиції подаються до Національного агентства України з питань державної служби);

фахівців юридичних служб (пропозиції подаються до Міністерства юстиції України);

2) НЗ НП, які щороку до 01 липня року, що передують плановому, на підставі заявок, отриманих від замовників, складають проекти планів-графіків короткострокового підвищення кваліфікації працівників поліції та подають їх до кадрового підрозділу центрального органу управління Національної поліції України для подальшого їх затвердження та формування пропозицій до обсягів державного замовлення;

3) інші підрозділи центрального органу управління поліцією відповідно до наявних договірних відносин з іншими державними замовниками [1].

Відповідно до заявок розробляють плани-графіки та рознарядки на відповідний календарний рік, які затверджуються наказами центрального органу управління поліцією та доводяться до замовників, в яких зазначаються перелік навчальних закладів (установ), категорії працівників поліції (тематика – для короткострокового підвищення кваліфікації), кількість осіб та строки навчання. Як приклад, наказ Національної поліції «Про організацію підвищення кваліфікації та спеціалізації поліцейських у 2017 році» від 20 лютого 2017 року №137 [3].

Нині в системі МВС України післядипломна освіта поліцейських переважно організовується на базі вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, в яких для організації цього процесу можуть створюватися спеціальні структурні підрозділи, також вона може здійснюватися без створення таких підрозділів. Наприклад, у складі Національної академії внутрішніх справ та Харківського університету внутрішніх справ діють інститути післядипломної освіти [4, 5], у Львівському державному університеті внутрішніх справ – відділення первинної професійної підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації [6], в низці навчальних закладів післядипломна освіта здійснюється без створення спеціалізованих підрозділів, як, наприклад, у Донецькому юридичному інституті МВС України.

Направлення працівників поліції на навчання.

Відповідно до затверджених планів-графіків проходження післядипломної освіти керівники структурних підрозділів центрального органу управління Національної поліції України, територіальних (міжрегіональних) органів Національної поліції України відповідно до Положення реалізують такі заходи:

– затверджують списки працівників поліції, які будуть направлені на навчання, і доводять їх до відома керівників відповідних органів і підрозділів та кандидатів на навчання;

– організовують завчасне планування відпусток працівників поліції, які підлягають направленню на навчання, перевірку їх зовнішнього вигляду, дотримання ними правил носіння однострою, а також проведення інструктажу щодо дотримання правил поведінки на шляху прямування до НЗ НП і у зворотному напрямі та під час навчання;

– контролюють забезпеченість працівників поліції, які направляються на навчання, довідками про допуск до дер-

жавної таємниці (у разі необхідності), грошовим забезпеченням, коштами на відрядження та речовим майном за нормами, передбаченими відповідними нормативно-правовими актами [1].

Аналізуючи зазначену норму, стає незрозумілим позиція нормотворця щодо «завчасне планування відпусток працівників поліції, які підлягають направленню на навчання», адже на час навчання в межах очної форми післядипломної освіти працівники поліції перебувають у відрядженні, своєю чергою заочно (дистанційна) форма взагалі не передбачає відриву від виконання службових обов'язків. Отже, доцільно внести зміни до абз. 3 п. 1 розділу V. «Порядок організації направлення працівників поліції на навчання до НЗ НП» замінивши словосполучення «завчасне планування відпусток» на «завчасне планування відряджень».

Залежно від виду післядипломної освіти різняться категорії поліцейських і підстави їх направлення на навчання.

Вид післядипломної освіти	Категорія поліцейських	Підстава направлення
Спеціалізація	категорія керівників, професіоналів та фахівців	переміщення на іншу посаду, виконання обов'язків за якою потребує нових знань, умінь і навичок (необхідність направлення такого працівника поліції на спеціалізацію визначається його безпосереднім керівником); уперше прийняття на службу в поліцію; призначення на посади в новостворених підрозділах поліції.
Пере-підготовка	категорія робітничих кадрів	уперше прийняття на службу в поліцію;
Підвищення кваліфікації	всі категорії	кожні три роки; перед призначенням на керівну посаду, зокрема вищу керівну посаду, ніж займана
Стажування	всі категорії	працівники поліції, які зараховані до кадрового резерву, – для просування по службі; працівники поліції, які вперше призначені на посади керівного складу Національної поліції України; інші працівники поліції – під час призначення на нову посаду.

Безпосереднє навчання поліцейських.

Безпосереднє навчання поліцейських здійснюється в межах відповідних планів і програм з урахуванням сучасних вимог до засобів, форм і методів професійної діяльності.

Слід відзначити, що в нормах Положення відсутня вказівка на те, хто розробляє програми навчання в межах післядипломної освіти, за винятком професійних програм для підвищення кваліфікації. У п. 4 розділу 1 «Загальні

положення» зазначено, що зміст післядипломної освіти визначається відповідними планами і програмами з урахуванням сучасних вимог до засобів, форм і методів професійної діяльності, проте, хто саме ці програми розробляє не визначено. На відміну від стажування, для якого в п. 6 розділу IX. «Стажування» передбачено: «Зміст стажування визначається індивідуальними планами, які розробляються органами, установами, підприємствами, в яких відбуватиметься стажування, за погодженням з його ініціатором» [1]. Враховуючи закріплення спеціалізації вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, доцільно п. п. 4 розділу I «Загальні положення» доповнити таким положенням: «Програми післядипломної освіти для кожної категорії працівників поліції розробляються навчальними закладами (установами), що здійснюють післядипломну освіту працівників поліції, що визначені базовими, та погоджуються з Міністерством внутрішніх справ України».

Безпосереднє навчання, окрім стажування, може проходити у двох видах навчальних закладів (установ), що здійснюють післядипломну освіту працівників поліції навчальних закладів:

- вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських;
- навчальних закладах, що здійснюють спеціальну підготовку поліцейських, вперше прийнятих на службу до поліції.

Своєю чергою стажування проводиться за місцем служби (роботи) або в інших органах і підрозділах поліції, науково-дослідних установах, підприємствах, установах, організаціях, що належать до сфери управління поліції, НЗ НП, на базі інших центральних органів виконавчої влади, навчальних закладів, а також за кордоном, на займаних посадах або на посадах, на які працівників поліції передбачається згодом призначити.

Строки навчання визначаються відповідними планами-графіками, які затверджуються наказами Національної поліції України організаційно-розпорядчого характеру, а тривалість післядипломної освіти передбачається відповідними програмами, проте для довгострокового підвищення кваліфікації нормативно визначено термін не менший ніж 72 академічні години.

Підбиття підсумків за результатами навчання.

Для всіх видів післядипломної освіти передбачено підбиття підсумків за результатами навчання. За винятком стажування таким підбиттям є складання підсумкового контролю. Вид, форма та порядок складання підсумкового контролю визначається програмами післядипломної освіти. Із проаналізованих нами програм післядипломної освіти контрольним заходом є підсумковий комплексний екзамен за визначеними у програмі темами. Своєю чергою форма такого підсумкового екзамену визначається навчальними закладами (установами), що здійснюють післядипломну освіту працівників поліції. Останнім часом спостерігається тенденція до проведення таких підсумкових комплексних екзаменів у вигляді електронного тестування.

Як правило, комплексний підсумковий екзамен проводиться в останній день навчання та є завершальним етапом закріплення знань з усіх запланованих дисциплін. За результатами комплексного підсумкового екзамену підбивається підсумок рівня знань слухача.

Слід відзначити, що як у Положенні, так і в програмах післядипломної освіти міститься тільки вказівка на проведення підсумкового контролю та можливе його не проходження, однак у жодному документі не визначено:

- скільки спроб дається слухачеві на складання підсумкового контролю;
- який порядок його перескладання;

– який порядок його оцінювання.

Для здобувачів вищої освіти такі норми переважно закріплюються в положеннях про організацію навчального процесу різного рівня, проте для осіб, які проходять навчання в межах післядипломної освіти, такий порядок є невизначеним. З огляду на це з метою уніфікації процесу проведення підсумкового контролю навчальних закладів (установ), що здійснюють післядипломну освіту працівників поліції доцільно в Положенні передбачити *розділ V-1. Порядок організації і проведення підсумкового контролю за результатами навчання такого змісту:*

1. За результатами навчання в межах післядипломної освіти, за винятком стажування, працівники поліції складають підсумковий контроль.

2. Підсумковий контроль проводиться в останній день навчання та є завершальним етапом закріплення знань з дисциплін, передбачених програмою післядипломної освіти, який визначає рівень знань слухача.

3. Форма підсумкового контролю, порядок його проведення та критерії оцінювання відповідей визначаються навчальними закладами (установами), що здійснюють післядипломну освіту.

4. У разі незадовільного складання підсумкового контролю його перескладання допускається не більше двох разів».

Що стосується стажування, то відповідно до Положення формою підведення його підсумків є складання особою, що проходить стажування, звіту про виконання програми стажування, а керівником стажування – відгуку-характеристики на зазначену особу.

У Положенні про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції визначено такі види документів, що підтверджують проходження навчання поліцейським у межах післядипломної освіти:

- свідоцтво про закінчення курсів спеціалізації (підготовки);
- свідоцтво про підвищення кваліфікації;
- сертифікат про короткострокове підвищення кваліфікації;
- звіт про виконання програми стажування та відгук-характеристика.

Позитивним моментом, на нашу думку, є вказівка у Положенні про обов'язкове долучення до особової справи документів, що підтверджують результати післядипломної освіти.

Останнім етапом процесу проходження післядипломної освіти є *облік післядипломної освіти*.

Вести облік післядипломної освіти працівників поліції підпорядкованих підрозділів та планування їх подальшого навчання нормами положення покладено на відповідні:

- структурні підрозділи центрального органу управління Національної поліції України,
- структурні підрозділи територіальних (міжрегіональних) органів Національної поліції України,
- структурні підрозділи – навчальні заклади (установи), що здійснюють післядипломну освіту працівників поліції.

Керівники зазначених установ зобов'язані організувати такий облік, а безпосередньо веденням такого обліку в практичних підрозділах Національної поліції займаються підрозділи кадрового забезпечення.

Отже, післядипломну освіту працівників поліції можна визначити як поступовий, безперервний та цілісний за своїми елементами процес, який може тривати впродовж усієї кар'єри поліцейського, передбачає задоволення його індивідуальних потреб в особистому професійному зростанні, а також забезпечення потреб держави у кваліфікованих кадрах високого рівня професіоналізму та культури, здатних компетентно і відповідально виконувати свої функції.

Таким чином, професійне навчання поліцейських у системі післядипломної освіти передбачає використання цілого комплексу різних видів навчання, завдяки яким відбувається навчальна діяльність кожного працівника поліції з практичною участю у повсякденній службовій діяльності, а також розвиваються здібності, збагачуються професійно значущі знання, вміння і навички, підвищуються або здобуваються нові професійні кваліфікації чи застосовуються у новому напрямі відповідно до особистих або професійних потреб.

Список використаної літератури:

1. Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 грудня 2015 року № 1625. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0076-16> (дата звернення 25.04.2018).
2. Кримінальний аналіз – це ефективна робота поліції та безпека громадян. Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/10309_Kriminalniy_analiz_ce_efektivna_robota_policii_ta_bezpeka_gromadyan_FOTO.htm (дата звернення 22.04.2018).
3. Про організацію підвищення кваліфікації та спеціалізації поліцейських у 2017 році. Наказ Національної поліції України від 20 лютого 2017 року №137. URL: <https://ipo.naiu.kiev.ua/documents/npz/137.pdf> (дата звернення 27.01.2018).
4. Положення про інститут післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ. Національна академія

внутрішніх справ. URL: <https://ipo.naiu.kiev.ua/pro-institut/polozhennya-pro-institut.html> (дата звернення 30.04.2018).

5. Положення про інститут післядипломної освіти. Харківський національний університет внутрішніх справ. URL: <http://univd.edu.ua/dir/351/tsentr-pislyadiplomnoi-osviti> (дата звернення 03.05.2018).

6. Положення про відділення первинної професійної підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції ЛьвівДУВС. Львівський державний університет внутрішніх справ. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/navch_pidrozdily/v_spetsializatsiyi/pol_01.pdf (дата звернення 03.05.2018).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Цуркан Олексій Петрович – здобувач кафедри адміністративно-правових дисциплін, викладач кафедри спеціальних дисциплін та фізичного виховання Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tsurkan Oleksii Petrovych – Researcher at the Department of Administrative and Legal Disciplines, Teacher at the Department of Specialized Disciplines and Physical Training of Donetsk Law Institute of Ministries of Internal Affairs of Ukraine

curivan69@gmail.com

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МІСЦЕВИХ (РЕГІОНАЛЬНИХ) ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ

Ростислав ЩОКІН,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник Голови Наглядової ради
Міжрегіональної Академії управління персоналом

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретичне дослідження особливостей адміністративно-правового статусу місцевих (регіональних) органів публічного адміністрування в сфері освіти. Здійснюється аналіз відповідного законодавства, яке цей статус регулює, систематизуються і досліджуються права й обов'язки місцевих (регіональних) органів публічного адміністрування в сфері освіти. Звертається увага на проблеми, пов'язані із реалізацією місцевими (регіональними) органами публічного адміністрування окремих повноважень у сфері освіти.

Ключові слова: освіта, публічне адміністрування, публічна адміністрація, органи публічного адміністрування, система.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF LOCAL (REGIONAL) BODIES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF EDUCATION

Rostyslav SHCHOKIN,
Candidate of Law, Associate Professor,
Vice-Chairman of the Supervisory Board
of the Interregional Academy of Personnel Management

SUMMARY

The article studies theoretical features of the administrative and legal status of local (regional) public administration bodies in the field of education. The relevant legislation, which regulates, systemizes and explores the rights and responsibilities of local (regional) public administration authorities in the field of education, is analyzed. Attention is drawn to the problems, related to the implementation by local (regional) bodies of public administration of individual powers in the field of education.

Key words: education, public administration, public administration bodies, system.

Постановка проблеми. Публічне адміністрування освітою на місцевому рівні здійснюють державні, регіональні та місцеві суб'єкти. Відповідальність за надання освіти на регіональному та місцевому рівнях розділена між управліннями освіти в областях, органами місцевих державних адміністрацій та районними відділами освіти. Отже, існує ціла система органів публічного адміністрування в сфері освіти на місцевому (регіональному) рівні.

Поряд з цим у сучасних умовах процесів реформ в Україні актуальним є питання децентралізації влади. Ці процеси зумовлені потребами зміни відносин між центральними органами влади та органами влади на місцях і охопили не тільки сферу місцевого самоврядування, але й багато інших сфер, зокрема освітянську. Водночас на шляху модернізації управління освітою стоять застарілі державні інституції, повноваження між центральними органами публічного адміністрування в сфері освіти та регіональними (місцевими) є неузгодженими, мають місце дублювання функцій та проблеми взаємодії. За таких умов на часі є модернізація системи публічного адміністрування освітою на місцевому (регіональному) рівні, перегляд і розподіл повноважень між центром та регіонами.

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах реформування публічної влади в Україні є розвиток місцевого самоврядування. Доводиться констатувати, що, незважаючи на ухвалення в Україні комплексу законодавчих актів та прийняття стратегічних документів щодо розвитку місцевого самоврядування, цей інститут залишається недосконалим та не реалізує всіх потенційних можливо-

стей. В аспекті нашого дослідження місцеве самоврядування в Україні є важливою ланкою в системі публічного адміністрування в сфері освіти. Його мета та призначення – визначення стратегій розвитку освіти на місцевому рівні, управління комунальним майном, прийняття місцевих бюджетів та фінансування на їх основі сфери освіти, утримання навчальних закладів. Завданнями виконавчих органів місцевого самоврядування у сфері освіти є створення належних умов для здобуття якісної освіти, збільшення рівня охоплення дітей дошкільною освітою, впровадження перспективних моделей педагогічного досвіду, використання інформаційних комп'ютерних технологій в освітньому процесі, створення системи профілактики і збереження здоров'я, соціального захисту учасників навчально-виховного процесу.

Поряд з цим виконання окремих завдань у сфері освіти місцевими (регіональними) органами публічного адміністрування є або неефективним, або проблематичним, що зумовлено наявними недоліками правового регулювання їх адміністративно-правового статусу.

Стан дослідження. Питання змісту та особливостей адміністративно-правового статусу публічної адміністрації досліджувалися та продовжують досліджуватися в працях вітчизняних науковців, таких як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, А.І. Берлач, Н.А. Гнидок, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков, Т.О. Мацелик, Р.С. Мельник, М.І. Лахижа, Н.Р. Нижник, В.П. Тимошук, А.В. Пухтецька, А.О. Селіванова та інших дослідників. Однак зміст робіт зазначених авторів містить загальні висновки стосов-

но змісту адміністративно-правового статусу публічної адміністрації. У працях науковців адміністративно-правовий статус органів публічного адміністрування на місцевому (регіональному) рівні комплексно не досліджувався.

Тому **метою та завданням цієї статті** є продовження наукової дискусії, яка ведеться навколо змісту поняття «адміністративно-правовий статус публічної адміністрації», з подальшим визначенням власного розуміння адміністративно-правового статусу місцевих (регіональних) органів публічного адміністрування в сфері освіти.

Викладення основного матеріалу. Правовою основою функціонування системи регіональних (місцевих) органів публічного адміністрування в сфері освіти є Закони України «Про місцеве самоврядування» «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту».

Аналіз положень вищенаведеного законодавства дає змогу до повноважень регіональних (місцевих) органів публічного адміністрування у сфері освіти віднести: 1) забезпечення реалізації державних програм у сфері освіти; 2) розроблення та реалізація регіональних програм розвитку освіти; 3) участь у розробленні програм і стратегій регіонального розвитку; 4) заснування та утримання закладів освіти; 5) надання соціальної допомоги дітям, які навчаються в державних і комунальних навчальних закладах; 6) надання допомоги випускникам загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів державної або комунальної форми власності у працевлаштуванні; 7) ведення обліку дітей та контролю; 8) фінансування та матеріально-технічне забезпечення навчального процесу у відповідних навчальних закладах; 9) здійснення медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, які належать територіальним громадам або передані їм; 10) контроль за використанням бюджетних коштів на освіту.

Низку повноважень у сфері освіти мають місцеві державні адміністрації. Відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р. місцеві державні адміністрації мають такі повноваження в сфері освіти: реалізують державну політику в галузі освіти; виконують програми щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти; здійснюють загальне керівництво закладами науки, освіти; вживають заходів до збереження мережі закладів освіти; здійснюють фінансування підприємств, установ та організацій освіти; у спільних інтересах територіальних громад об'єднують на договірній основі бюджетні кошти з коштами підприємств, установ, організацій та населення для будівництва закладів освіти; забезпечують працевлаштування інвалідів, сприяють здобуттю ними освіти; сприяють розвитку міжнародного співробітництва в галузі освіти.

У своїй діяльності місцеві (регіональні) органи публічного адміністрування у сфері освіти керуються не тільки вищезгаданими законами, але й регіональними нормативними актами (розпорядженнями, дорученнями голови обласної державної адміністрації, регіональними міськими програмами тощо). Безпосередня управлінська діяльність місцевих органів публічного адміністрування в сфері освіти здійснюється на підставі розпоряджень та наказів начальників управлінь (відділів) освіти.

На місцях органи публічного адміністрування у сфері освіти діють відповідно до Наказу Міністерства освіти та науки України №192 від 01.04.2003р. «Про затвердження Положення про відділ (управління) освіти виконавчого комітету міської ради», яким і затверджено статус цих суб'єктів.

Метою Відділу є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина через систему багатoproфільної, різнорівневої дошкільної, за-

гальної середньої та позашкільної освіти, забезпечення доступності, безоплатності та обов'язковості освіти для всіх, хто її потребує, формування якісного інформаційно-освітнього простору.

Отже, з наведеного вище ми бачимо, що органи регіонального (місцевого) публічного адміністрування в сфері освіти мають дуже багато повноважень. Водночас існують певні проблеми, які ускладнюють реалізацію цих повноважень органами місцевого (регіонального) рівня. По-перше, це питання фінансової спроможності місцевих органів утримувати заклади освіти; по-друге, проблеми розподілу обов'язків та розмежування повноважень і відповідальності між центральними органами публічного адміністрування в сфері освіти та місцевими (регіональними).

Відділ (управління) освіти виконавчого комітету міської ради в сфері освіти виконує такі основні функції:

- 1) правове регулювання в сфері освіти;
- 2) формування та забезпечення реалізації державної політики в сфері освіти;
- 3) надання публічних послуг у сфері освіти;
- 4) контроль-наглядова діяльність;
- 5) управління майном.

Ці функції в різних обсягах виконують як центральні, так і місцеві (регіональні) органи публічного адміністрування в сфері освіти. Паралелізм та дублювання цих функцій повторюється і відтворюється на всіх рівнях від центрального до місцевого.

Зокрема, Міністерство освіти та науки України, яке видає положення, накази, директиви, листи, які де-юре є обов'язковими до виконання місцевими органами управління освітою, де-факто не має прямого впливу на обласні чи районні відділи освіти, якщо вони ігноруватимуть чи саботуватимуть ті чи інші розпорядження і вказівки Міністерства освіти та науки України або імітуватимуть їх виконання. На практиці це означає, що вся централізована освітня ієрархія існує переважно в паперово-звітному варіанті: центральний уповноважений орган може встановити величезний обсяг правил і норм, але не в змозі контролювати та забезпечувати їх практичну реалізацію і має задовольнятися паперовою звітністю.

Своєю чергою обласні органи управління освітою формально мають владу над районними відділами освіти, проте керівники останніх призначаються районними органами виконавчої влади. На рівні міст (обласних центрів) можуть паралельно існувати міські органи управління освітою та підлеглі їм районні органи та обласні органи управління освітою, які керують районними управліннями/відділами освіти районних центрів [1, с.15].

У зв'язку з цим існує проблема чіткого розподілу функцій між центральними та місцевими (регіональними) органами публічного адміністрування в сфері управління освітою, розподілу відповідальності, удосконалення взаємодії з чітко визначених питань.

Чинне законодавство не фіксує чіткого розмежування повноважень і відповідальності як між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування стосовно організації управління освітою, її методичне забезпечення, контролю за наданням освітніх послуг, так і між органами управління освітою. Такий стан речей призводить до дублювання функцій між суб'єктами управління освітою на центральному, регіональному та місцевому рівнях, надміру паперової роботи та звітності, браку відповідальності за результати освітньо-виховної діяльності. Внаслідок чого недостатньо враховуються інтереси різних зацікавлених учасників освітнього процесу, існують проблеми з якістю надання освітніх послуг та утримання навчальних закладів. У результаті наявного розподілу повноважень немає жодного органу, який був би відповідальний

перед громадянами за надання освітніх послуг на місцевому рівні.

Таким чином, місцеві (регіональні) органи публічного адміністрування у сфері освіти:

1. Відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти – виконують закони, державні програми, накази тощо.

2. Відповідають за забезпечення якості освіти шляхом:

- фінансування діяльності закладів освіти з державного та місцевих бюджетів;

- утримання та розвитку матеріально-технічної бази;
- ініціювання позачергового інституційного аудиту;
- організації та фінансування методичного забезпечення освіти;
- створення інклюзивно-ресурсних центрів.

3. Відповідають за доступність дошкільної, початкової, базової середньої та позашкільної освіти шляхом:

- організації обліку дітей дошкільного та шкільного віку;
- планування мережі відповідних закладів освіти та їх відкриття, закриття чи реорганізації;

- створення освітніх округів та опорних шкіл;
- закріплення за закладами початкової та базової середньої освіти території обслуговування;
- організації та фінансування підвезення учнів, педпрацівників до закладів освіти.

4. Здійснюють функції засновника щодо підпорядкованих закладів освіти:

- затверджують установчі документи закладу освіти, їх нову редакцію та зміни до них;

- укладають та розривають строковий трудовий договір (контракт) з керівником закладу освіти, організують проведення конкурсного відбору керівників закладів освіти;

- затверджують кошторис та приймають фінансовий звіт закладу освіти;

- здійснюють контроль за фінансово-господарською діяльністю закладу освіти;

- здійснюють контроль за дотриманням установчих документів закладу освіти;

- забезпечують створення у закладі освіти інклюзивного освітнього середовища, універсального дизайну та розумного пристосування;

- здійснюють контроль за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації);

- оприлюднюють результати інституційного аудиту закладу освіти;

- оприлюднюють інформацію про отримані кожним підпорядкованим закладом освіти кошти, товари та послуги (публічні та приватні) [2].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, ми можемо зробити такі висновки.

Під адміністративно-правовим статусом місцевих (регіональних) органів публічного адміністрування в сфері освіти слід розуміти їх правове положення в системі адміністративно-територіального устрою в Україні, яке визначає їх становище як суб'єктів суспільно-правових відносин у сфері освіти шляхом закріплення в нормах адміністративного права завдань, функцій, компетенції, предметів відання, гарантій діяльності та відповідальності.

Місцеві (регіональні) органи публічного адміністрування в сфері освіти відіграють велике значення щодо реалізації відповідної державної та регіональної політики, мають широке коло завдань, прав та обов'язків стосовно навчальних закладів освіти.

Практично всі ці повноваження місцевих органів публічного адміністрування в сфері освіти дублюються з повноваженнями центральних органів влади і переважно це стосується таких функцій, як надання публічних послуг у сфері освіти, контроль-наглядова діяльність та утримання навчальних закладів освіти та їх фінансування. У зв'язку з цим ефективність діяльності місцевих (регіональних) органів публічного адміністрування у сфері освіти залежить від проведення як освітньої, так і адміністративно-територіальної реформ, які передбачають розподіл повноважень між центральними та місцевими органами влади.

Список використаної літератури:

1. Георгій Касьянов. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. Благодійний фонд «Інститут розвитку освіти». К.: ТАКСОН, 2015. 52 с.

2. Огляд законодавства у сфері освіти щодо повноважень та обов'язків органів місцевого самоврядування. URL: <http://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/182/%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0.pdf>

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Щокін Ростислав Георгійович – кандидат юридичних наук, доцент, заступник Голови Наглядової ради Міжрегіональної Академії управління персоналом

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shchokin Rostyslav Heorhiiovych – Candidate of Law, Associate Professor, Vice-Chairman of the Supervisory Board of the Interregional Academy of Personnel Management

mtp2705@i.ua

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.7

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТРАХУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Роман ПІЧКО,

здобувач Придніпровського наукового центру
Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки України

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено деякі аспекти страхування в контексті захисту права інтелектуальної власності. Оскільки право на захист є елементом правомочності, що входить у зміст будь-якого суб'єктивного цивільного права, а непорушність права інтелектуальної власності гарантується, то необхідно розглянути правовий механізм захисту права інтелектуальної власності в контексті його посилення. У статті розкрито питання впливу страхування саме на підсилення захисту прав інтелектуальної власності. Так, за допомогою страхування права інтелектуальної власності власник у разі порушення належного права може залучити всі ресурси страхової компанії на боротьбу з порушником і розрахувати, що шкода, якої він зазнав, буде покрита страховою компанією згідно з умовами страхування незважаючи на майновий стан порушника.

Ключові слова: майнові права, інтелектуальна власність, захист прав, компенсація, представництво, страхування.

SOME ASPECTS OF INSURANCE IN THE CONTEXT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION

Roman PICHKO,

Applicant of the Pridneprovsk Scientific Center
of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ministry of Education and Science of Ukraine

SUMMARY

Some aspects of insurance within the context of intellectual property rights protection have been studied in this article. Since the right to defense is an element of the legal powers included in the content of any subjective civil law and the inviolability of intellectual property rights is guaranteed, so it is necessary to consider the legal mechanism of protection in the framework of its reinforcement. The article addresses the issue of impact of insurance exactly on reinforcement of protection of intellectual property rights. Thus, by using the insurance of intellectual property right an owner upon the breach of the corresponding right may engage all resources of insurance company to fight with a violator and moreover count on the coverage by the insurance company of the incurred damages pursuant to the insurance terms regardless of the property position of the violator.

Key words: property rights, intellectual property, protection frights, compensation, judicial representation, insurance.

Актуальність теми дослідження. У час, коли швидкий розвиток інформаційних, інтелектуальних технологій визначає рівень розвитку і конкурентоздатності окремого бізнесу й економіки країни в цілому, система захисту прав інтелектуальної власності набуває провідної ролі у нормотворчій і правозастосовній практиці [1, с. 300]. Ст. 230 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) встановлює необхідність забезпечення подальших додаткових заходів, процедур і засобів захисту, необхідних для забезпечення дотримання охорони прав інтелектуальної власності [2].

Право без засобів його захисту не є правом стосовно інтелектуальної власності. Ефективною система охорони прав інтелектуальної власності буде тоді, коли забезпечиться належний захист прав власників об'єктів інтелектуальної власності [1, с. 300].

Стан дослідження. Питання інтелектуальної власності є невід'ємною частиною двосторонніх відносин ЄС та України. До речі, цій темі присвячена окрема глава Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, положення якої покликані гарантувати правову охорону та захист цього виду прав відповідно до чинних міжнародних угод [3, с. 4].

Так, будь-яке право, в т. ч. і будь-яке суб'єктивне цивільне право, має для суб'єкта реальне значення, якщо воно може бути захищене як діями самого уповноваженого суб'єкта, так і діями державних або уповноважених державою органів. Право на захист є елементом правомочності, що входить у зміст будь-якого суб'єктивного цивільного права. Тому суб'єктивне право на захист – це юридично закріплена можливість уповноваженої особи використовувати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного права і припинення дій, що порушують право [4, с. 270].

Тобто, така категорія, як захист цивільних прав, є комплексною і містить в собі як матеріально-правовий, так і процесуально-правовий аспект, а тому під захистом цивільних прав можна розуміти систему матеріально-правових заходів, які застосовуються в чітко означеному процесуальному порядку уповноваженою особою та/або компетентними державними органами з метою визнання права, усунення перешкод у вільному здійсненні права уповноваженою особою, а також для компенсації завданої шкоди порушенням такого права.

Абсолютний характер права інтелектуальної власності означає, що власнику об'єкта права інтелектуальної влас-

ності протистоїть необмежене коло зобов'язаних осіб, які є носієм обов'язку непорушення таких прав, що не залежить від їх обізнаності про суб'єкта права інтелектуальної власності. В разі невиконання цього обов'язку окремою особою вона автоматично стає суб'єктом відповідальності у деліктному зобов'язанні.

З метою належного та професійного захисту прав інтелектуальної власності, а також для реалізації умов Угоди про асоціацію, указом Президента України № 299/2017 від 29 вересня 2017 р. в Україні було утворено Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Ч. 2 ст. 20 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) встановлено, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає справи щодо всебічного захисту прав інтелектуальної власності [5].

І.В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що серед всіх способів захисту цивільних прав, зокрема інтелектуальних, слід вирізняти ті, що належать до заходів цивільно-правової відповідальності. Останні відрізняються підставою застосування та характером наслідків. Для застосування заходів захисту достатньо самого факту порушення права, підставою ж застосування заходів відповідальності є повний склад правопорушення (протиправна винна поведінка, що призвела до спричинення шкоди). Негативним наслідком застосування цивільно-правової відповідальності завжди є додаткові майнові обтяження порушника – це або додатковий майновий обов'язок, або позбавлення належного йому права [6, с. 97]. Ч. 1 ст. 431 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) встановлює, що порушення права інтелектуальної власності, в т. ч. невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену цим Кодексом, іншим законом чи договором [7].

С.І. Ходаківський відзначає, що порушення прав інтелектуальної власності – це дії, спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим особам, умисно вчинені особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій, з метою отримання матеріальної вигоди [8, с. 130].

Вважаємо за необхідне зауважити, що порушення права може мати місце і через дії, які не вчинялися навмисно, без розуміння особою їх протизаконного характеру.

Безумовно, захист інтелектуальної власності повинен дозволяти винахіднику або автору отримувати законний прибуток зі свого винаходу або творчої діяльності. Також захист інтелектуальної власності повинен дозволяти більш широко здійснювати розповсюдження творів, ідей і нових секретів виробництва (ноу-хау). Водночас це не повинно перешкоджати свободі вираження, вільному руху інформації або захисту персональних даних, у т. ч. в мережі Інтернет. Однак без ефективних засобів забезпечення прав на інтелектуальну власність інноваційна та творча діяльність не підтримуються, і капіталовкладення зменшуються. У зв'язку з цим необхідно забезпечити ефективне застосування матеріального права в області інтелектуальної власності. З цією метою Європейський парламент і Рада ЄС 29 квітня 2004 р. прийняли Директиву № 2004/48/ЄС про забезпечення прав на інтелектуальну власність (далі – Директива IPRED).

Так, ст. 13 Директиви IPRED визначає: держави-члени забезпечують, що компетентні судові органи за заявою потерпілої сторони зобов'язують порушника, який свідомо або маючи достатні підстави вважати, що він вчиняє протиправні дії, здійснив їх, оплатити правовласнику збитки, відповідні реальному збитку, понесеному правовласником внаслідок порушення. Встановлюючи збитки, судові органи:

а) повинні брати до уваги всі відповідні аспекти, такі як негативні економічні наслідки, в т. ч. упущену вигоду, яку потерпіла сторона могла б отримати, неправомірний при-

буток, отриманий порушником, і, у відповідних випадках, інші елементи, крім економічних чинників, такі як моральну шкоду, заподіяну правовласнику порушенням;

б) у якості альтернативи вони можуть у відповідних випадках встановити збитки у вигляді фіксованої суми на підставі таких елементів, як мінімальний розмір винагороди або гонорар, який був би виплачений, якби порушник попросив дозвіл на використання права на інтелектуальну власність.

Якщо порушник не знав або не мав достатніх підстав вважати, що він бере участь у протиправних діях, держави-члени ЄС можуть заявляти, що судові органи мають право наказати вилучити прибуток або відшкодувати збитки, які можуть бути введені [9].

Окрім цього, ст. 45 Угоди TRIPS встановлює, що органи судової влади повинні мати право вимагати від порушника сплатувати власнику прав збитки у розмірі, достатньому для адекватної компенсації шкоди, якої зазнав власник прав через порушення його прав інтелектуальної власності порушником, який свідомо або маючи достатні підстави для свідомої дії, брав участь у порушенні.

Безумовно, для самого суб'єкта, чий права порушено, першочергове значення має можливість здійснити цивільно-правовий захист у судовому порядку, в рамках якого може бути застосована цивільно-правова відповідальність [10, с. 74].

Однак суди ЄС, як і українські суди, стикаються з труднощами під час визначення розмірів і присудження відшкодування шкоди. Суди, керуючись ст. 13 Директиви IPRED, у визначенні шкоди звичайно враховують упущену вигоду правовласника, тобто дохід, який був би отриманий правовласником за відсутності порушення. Здебільшого суди констатують практичні труднощі у точній оцінці розмірів упущеної вигоди. Дещо відрізняються й підходи судів до визначення втраченого доходу правовласника. У ряді країн суди визначають втрачений дохід правовласника на основі співвіднесення чистого доходу і витрат, тобто видатків (costs saved) (Бельгія), потенційної різниці (potentially different) (Словенія) або незамішених (non substitutionary) (Швеція) продажів або доходів, отриманих порушниками. У зв'язку з цим національні суди у ряді справ обрали для відшкодування шкоди правовласникам одноразову компенсацію (наприклад, у Данії, Греції, Нідерландах), як це передбачено IPRED. Деякі суди схиляються до розрахунку одноразової компенсації, наближеної до упущеної вигоди (Люксембург) або «морального збитку» (Бельгія). Відшкодування може бути засноване на релевантному ліцензійному платежі, «розумному» роялті або «справедливій винагороді», якою може бути повна вартість ліцензії або продукту, але яка також може бути нижча за суму, наприклад, «оціненого» або «гіпотетичного роялті» [11, с. 27].

За ст. 240 Угоди про асоціацію сторони гарантують, що коли судові органи встановлюють збитки:

а) вони беруть до уваги всі відповідні аспекти, зокрема негативні економічні наслідки, у т. ч. втрачені прибутки, які понесла потерпіла сторона, будь-які недобросовісні доходи, одержані порушником і, у відповідних випадках, інші фактори, відмінні від економічних, зокрема моральну шкоду, спричинену правовласнику порушником;

б) як альтернативний варіант, вони можуть у відповідних випадках встановити збитки як паушальну суму на базі таких елементів, як сума роялті або комісійні платежі, які були б сплачені, якби порушник звернувся із заявою про надання дозволу на використання оспорюваного права інтелектуальної власності.

Таким чином, ст. 240 Угоди про асоціацію передбачає такий вид матеріального способу захисту (відновлення) порушених прав, як одноразова компенсація замість стягнення

збитків, що в чинному законодавстві реалізовано лише у Законі України «Про авторське право і суміжні права».

Як зазначає більшість правників, спосіб захисту цивільних прав – це засіб впливу, визначений законом. Проте у всіх випадках визнання тієї чи іншої дії як способу захисту пов'язується із зазначенням у нормативних актах. Спосіб захисту також визначають як конкретні закріплені чи санкціоновані законом правоохоронні заходи (засоби), за допомогою яких усуваються порушення прав і вплив на порушника [12].

Тому стягнення компенсації як спосіб правового захисту порушеного права інтелектуальної власності має застосовуватися лише у випадках та в порядку, встановлених законом [13].

Відсутність належної конкретизації розмірів разового грошового стягнення в законах у сфері охорони прав промислової власності навряд чи зумовлена об'єктивними відмінностями у підходах до захисту авторських прав і прав промислової власності. Радше це є свідченням недостатньої уваги держави до сфери захисту прав промислової власності, адже з часу набрання чинності ЦК України, який закріпив як універсальну для всіх інститутів права інтелектуальної власності можливість застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків, логічно стверджувати, що суб'єкти права промислової власності мають перебувати у рівному із суб'єктами авторських і суміжних прав становищі щодо вибору можливостей для захисту своїх виключних прав. Це підтверджується й зарубіжним досвідом країн, які запровадили таку санкцію та встановлюють єдині правила її застосування для різних об'єктів інтелектуальної власності [14, с. 70–71].

Відповідно до цього, пропонуємо ч. 2 ст. 432 ЦК України доповнити пп. 7 у такій редакції:

«За заявою суб'єкта права інтелектуальної власності, замість відшкодування збитків або стягнення доходу стягнути з винної особи компенсацію у розмірі:

1) від 10 до 50 000 мінімальних заробітних плат, що визначається за розсудом суду, виходячи з характеру порушення, заявлених позовних вимог і причинно-наслідкового характеру дій (бездіяльності) або рішень, що призвели до порушення права інтелектуальної власності, або

2) у п'ятикратному розмірі вартості продукції (товарів, робіт або послуг), під час реалізації якої незаконно використано об'єкт права інтелектуальної власності».

Оскільки твори як об'єкти авторського права, за ст. 420 ЦК України, належать до об'єктів інтелектуальної власності, і тому ст. 432 ЦК України розповсюджується на них, пропонується виключити із Закону України «Про авторське право та суміжні права» п. «г» ч. 2 ст. 52, замінивши його на посилання на норму ЦК України.

Виходячи з того, що недодержання обов'язку не порушувати права інтелектуальної власності є протиправною поведінкою, власник об'єкта права інтелектуальної власності постійно зазнає негативного впливу вірогідності настання такого делікту. Фактично йдеться про ризик порушення права власності третіми особами. З давніх часів людство намагалось як звести негативний ризик до мінімуму, так і компенсувати наслідки його настання. Таким універсальним економіко-правовим інститутом стало страхування. З огляду на науково-практичний матеріал можемо чітко вказувати, що в економічно розвинутих країнах ЄС, а також у США ринок страхування права інтелектуальної власності та нормативні і методичні підходи для його впровадження та здійснення сформувалися в кінці 90-х рр. ХХ ст. – перше десятиліття ХХІ ст. Це зумовлено тим, що розвинена ринкова економіка базується на чітких і надійних засадах непорушності та захисту права власності.

За умови страхування інтелектуальної власності винна особа може бути піддана більш обтяжливій відповідальності, окрім компенсації страховику виплаченого ним страхового відшкодування та судових витрат. Так, дії щодо порушення прав інтелектуальної власності можуть бути визнані як недобросовісна конкуренція. Ст. 21 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» встановлено, що вчинення суб'єктами господарювання дій, визначених цим Законом як недобросовісна конкуренція, тягне за собою накладення штрафу у розмірі до 5% доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) суб'єкта господарювання за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф. Якщо доходу (виручки) немає або відповідач на вимогу органів Антимонопольного комітету України, голови його територіального відділення не надав відомостей про розмір доходу (виручки), штраф, передбачений ч. 1 цієї статті, накладається у розмірі до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Суми стягнутих штрафів та пені за прострочення їх сплати зараховуються до державного бюджету. Додатково до цього ст. 24 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» встановлює, що особи, яким завдано шкоду внаслідок вчинення дій, визначених цим Законом як недобросовісна конкуренція, можуть звернутися до суду із позовом про її відшкодування. Саме тому порушник права інтелектуальної власності буде вимушений сплатити штраф до бюджету суми завданої шкоди та компенсувати понесені страховиком судові витрати.

Ч. 1 ст. 993 ЦК України встановлює, що до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки. Аналогічна норма міститься в ст. 27 Закону України «Про страхування».

За ст. 4 Закону України «Про страхування», до майнового страхування належать майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном. За ч. 1 ст. 190 ЦК України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки. Таким чином, страхування майнових прав інтелектуальної власності належить саме до майнового страхування, в рамках якого, за умови виплати збитків, до страховика переходять права страхувальника щодо особи, відповідальної за заподіяні збитки (право регресної вимоги).

Регресне зобов'язання є зобов'язанням *ex lege*, бо виникає лише у випадках, передбачених законом, і має похідний характер, оскільки фактичною підставою його виникнення є виконання регредієнтом іншого, основного зобов'язання. Отже, наявні два зобов'язання: перше – основне, за яким заподіювач має відшкодувати потерпілому завдану шкоду, і друге – регресне, за яким регредієнт, відшкодувавши шкоду замість заподіювача, має право вимагати з останнього кошти в розмірі виплаченого потерпілому відшкодування. Виплата регредієнтом відшкодування потерпілій стороні є водночас і правоприпиняючим, і правовстановлюючим юридичним фактом, адже така виплата, з одного боку, припиняє основне зобов'язання (на підставі ст. 599 ЦК України), а з іншого – породжує регресне (на підставі ст. 1191 ЦК України) [15, с. 257].

У цьому аспекті виділяють відносини регресу та суброгації. Однак І.В. Спасиво-Фатєєва зазначає, що навряд чи можна стверджувати, ніби чинне законодавство створює твердий ґрунт для розмежування регресу і суброгації. Термін «суброгація» ні в ЦК України, ні в законах про страхування взагалі не використовується.

Попри це, вищі судові інстанції наполягають на тому, що означені інститути слід розрізняти. Щодо науки, то з

цього приводу висловлювалися різні думки. Так, одні дослідники ототожнюють регрес і суброгацію, інші вважають суброгацію різновидом регресу, треті стверджують, що регрес і суброгація є видами одного роду, яким виступає поняття «зворотна вимога».

Економічний зміст обох інститутів – один і той самий: і регрес, і суброгація становлять перенесення втрат із потерпілого на заподіювача «транзитом» через третю особу [15, с. 259].

А.І. Худяков зазначає, що у разі суброгації нового зобов'язання з відшкодування збитків не виникає – просто вже в діючому зобов'язанні відбувається заміна кредитора, тобто потерпілий (а ним є страховальник у страховому правовідношенні) передає страховику своє право вимоги до заподіювача збитків. Як наслідок, страховик ніби виступає замість потерпілого [16, с. 398].

Диспозитивність, властива суброгації, більшою мірою проявляється в правах страховальника, оскільки передача майнових прав, тим більше права вимоги, залежить від волевиявлення сторони, яка передає. У договорах страхування таку сторону представляє страховальник (вигодонабувач). Страховику ж у будь-якому разі вигідно, щоб страховальник (вигодонабувач) відступив йому право вимоги до особи, відповідальної за збитки, для покриття витрат і підтримки стійкості свого фінансового становища. Тому реалізація права на суброгацію за договорами майнового страхування залежить від страховальника (вигодонабувача) [17, с. 172].

Як вказує М.І. Брагінський, завдяки передбаченому переходу прав із суброгації виявляються задоволеними інтереси всіх трьох учасників відповідних відносин. Так, страховальнику гарантується відшкодування страховиком завданих збитків. Потреба у цій гарантії визначається тим, що порушник, який спричинив настання шкоди, не завжди має реальну можливість відшкодувати страховальнику збитки. Заподіювачу шкоди доведеться відшкодувати заподіяну ним шкоду, але тільки одноразово: або потерпілому – страховальнику, або страховику, який змінив страховальника в деліктному зобов'язанні. Нарешті, завдяки суброгації страховик отримує можливість компенсувати все те, що виплатив страховальнику [18, с. 151].

Як зазначає В.Ю. Абрамов, здійснюючи страхові виплати, страховик виплачує страховальнику (вигодонабувачу) страхове відшкодування, по-перше, в межах передбаченої договором страхування страхової суми і, по-друге, в розмірі збитку, компенсованого внаслідок страхового випадку, але не більше. Всі інші витрати, понесені страховиком для здійснення страхової виплати, не можуть включатися до складу суброгаційних вимог [17, с. 175].

Це закріплено і в ст. 1191 ЦК України, яка встановлює, що особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом. Для визначення іншого розміру витрат можна використати відповідні норми процесуального законодавства, зокрема главу 8 (ст. 123–130) ГПК України.

У процесуальному аспекті захисту права інтелектуальної власності зазначимо: за ч. 1 ст. 45 Угоди TRIPS передбачено, що органи судової влади повинні також мати право вимагати від порушника сплатити власнику прав витрати, які можуть включати відповідну винагороду адвокату.

Судовий захист порушеного права потребує значних грошових вкладень від позивача і майже аналогічних, а може і більших, від відповідача для захисту від пред'явленого позову. Вбачається, що резерв грошових коштів для здійснення судового захисту, незважаючи на процесуальний статус особи, така особа може знайти саме в страхуванні, яке, об'єднуючи економічні та правові механізми,

забезпечує захист страхових інтересів страховальників, які є учасниками мінливого цивільного обігу. Вважаємо, що сутність страхування, його правозастосування дозволяє стверджувати про притаманність йому окремої самостійної забезпечувальної функції, яка покриває будь-які правовідношення, в які вступає застрахована особа. І, окрім цього, з урахуванням норм процесуального законодавства щодо забезпечення судових витрат можна стверджувати, що саме завдяки цій функції страхування може забезпечити реалізацію права особи на доступ до правосуддя та належне представництво її інтересів в судовій справі.

Суттєвим фактором у становленні правового суспільства є доступність юридичної допомоги для всіх категорій громадян і можливість звернення їх до незалежних судових органів без врахування різноманітних прав на їх майновий стан.

Страхування від судових витрат пропонує такі економічні рішення щодо захисту правових інтересів громадян, за яких пов'язаний із ними ризик витрат не лягає на плечі самого громадянина, який звернувся по правову допомогу. Це робить страхування від судових витрат і витрат на адвокатів дуже популярним у сучасному світі видом страхування. У свою чергу, адвокати та захисники отримують надійне джерело виплат гонорарів.

Як і будь-яке страхування від збитків, страхування від судових витрат, як особливий вид майнового страхування від збитків, підкоряється закону великих чисел. Підлягають страхуванню тільки ті ризики, які зустрічаються або можуть зустрічатися аналогічним чином у всіх або хоча б у більшості осіб. Страховик, що займається страхуванням від судових витрат, приймає від страховальника ризик, який точно узгоджений з умовами страхування.

Страховику, який займається страхуванням від судових витрат, необхідно здійснити з отриманих премій всі платежі за страховими випадками, а також за тими, які повинні відбутися (послуги зі страхування). Це, в першу чергу, витрати на адвокатів страховальника, судові витрати тощо, а за часткового задоволення вимог – також відшкодування судових витрат іншої сторони судового процесу. Надалі страховик, який займається страхуванням від судових витрат, повинен покрити з премій адміністративні та інші витрати, пов'язані з його діяльністю [19].

Страхування як інститут є, по-перше, змішаним інституту суспільних відносин, окреслює економіко-правові відносини у разі настання певних негативних подій для окремих учасників таких відносин, а, по-друге, з погляду права інтелектуальної власності, страхування є специфічним механізмом забезпечення права інтелектуальної власності, що належить певній особі у разі його здійснення, тобто реалізації тих можливостей, що становлять суть суб'єктивного права. Вважаємо, що саме термін «забезпечення права» розкриває суть страхування інтелектуальної власності і поглинає такі терміни, як охорона та захист права. Саме через забезпечувальну функцію страхування підсилює і систему охорони права, і систему захисту права у разі його порушення, невизнання чи оспорювання третіми особами.

Висновки. Добровільне страхування права інтелектуальної власності є комплексним страхуванням, яке формує окремий вид добровільного страхування. За допомогою страхування права інтелектуальної власності власник у разі його порушення може залучити всі ресурси страхової компанії на боротьбу з порушником і розраховувати, що шкода, якої він зазнав, буде покрита страховою компанією згідно з умовами страхування незважаючи на майновий стан порушника, в якого, як показує практика, може не бути на момент винесення остаточного судового рішення будь-якого майна, а тим більше грошових коштів для ви-

плати власнику права інтелектуальної власності як позивачеві у відповідній судовій справі.

Список використаної літератури:

1. Каміл Ідріс. Інтелектуальна власність – потужний інструмент економічного зростання. К.: ТОВ «Прок-бізнес», 2006. 371 с.
2. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/.
3. Судова практика Суду Європейського Союзу у сфері інтелектуальної власності, Київ, 2016. 220 с.
4. Гражданское право: в 4 т.: учебник / отв. ред. Е.А. Суханов. М.: Волтерс Клувер, 2006. Т. 1: Общая часть. 720 с.
5. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1798-12.
6. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: ФОП Лисяк Л.С., 2011. Т. 6: Право інтелектуальної власності. 592 с.
7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran3775#n3775>.
8. Ходаківський С.І., Якобчук В.П., Литвинчук І.Л. Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2014. 276с.
9. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_b39.
10. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
11. Прохоров-Лукін Г. Проблеми визначення та відшкодування шкоди у цивільних справах про порушення прав інтелектуальної власності в країнах ЄС. Актуальні проблеми судового захисту прав інтелектуальної власності в Україні. Матеріали круглого столу 29 січня 2016р., м. Київ. С. 27.
12. Аналіз ВСУ практики застосування судами ст. 16 ЦК України.

13. Лист Вищого господарського суду України від 14 грудня 2007 р. № 01-8/974 «Про практику застосування господарськими судами законодавства про захист прав на об'єкти інтелектуальної власності».

14. Коваль І. «Виплата компенсації за неправомірне використання об'єкта інтелектуальної власності: правова природа й умови застосування». Теорія і практика інтелектуальної власності. 2015. № 6.

15. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: Право, 2014. Т. 11: Недоговірні зобов'язання. 416 с.

16. Худяков А.И. Страхование право. СПб.: Изд-во Р. Асланава «Юридический центр Пресс», 2004. 434 с.

17. Абрамов В.Ю. Страхование: теория и практика. М.: Волтерс Клувер, 2007. 512 с.

18. Брагинский М.И. Договор страхования. М.: Статут, 2000. 172 с.

19. Журнал «Страховое ревью». 2006. № 1 (141). URL: <http://inrevu.ru/journal/y2006/2006-01.html>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Пічко Роман Сергійович – здобувач Придніпровського наукового центру Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pichko Roman Serhiiiovych – Applicant of the Pridneprovsk Scientific Center of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ministry of Education and Science of Ukraine

magister.ip@gmail.com

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 346.5

СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ОСНОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ЛІЦЕНЗУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Свєнїя АВЕР'ЯНОВА,
здобувач Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

АННОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз та узагальнення судової практики розгляду спорів, пов'язаних із ліцензуванням господарської діяльності, виокремлено три категорії справ у цій сфері. Автором вивчено проблемні питання, які найчастіше стають предметом розгляду судів у спорах, пов'язаних із ліцензуванням, і на підставі проведеного дослідження визначено проблеми українського законодавства про ліцензування господарської діяльності. Окреслено шляхи вдосконалення законодавства в цій сфері та запропоновано конкретні зміни до нормативно-правових актів з метою вирішення проблемних питань.

Ключові слова: узагальнення судової практики, порушення законодавства про ліцензування, дискреційні повноваження, відсутність ліцензійних умов, зловживання процесуальним правом.

JUDICIAL PRACTICE AS THE BASIS FOR IMPROVING LEGISLATION OF UKRAINE IN THE SPHERE OF LICENSING OF ECONOMIC ACTIVITY

Yevheniia AVERIANOVA,
Applicant of the Institute of Economic and Legal Research
of the National Academy of Sciences of Ukraine

SUMMARY

The article analyzes and generalizes the court practice of cases related to the licensing of economic activity, identifies three categories of cases in this area. The author examines the issues that most often become subject of court trial in cases related to licensing. On the basis of this study the problems of Ukrainian legislation on licensing of economic activity are identified. With the purpose of solving problem issues, the ways of improvement of the legislation in this area and concrete changes to normative-legal acts are offered.

Key words: generalization of judicial practice, violation of the legislation on licensing, discretionary powers, absence of licensing conditions, abuse of procedural law.

Постановка проблеми. Наявність значної кількості нормативно-правових актів, що регулюють в Україні відносини у сфері ліцензування, які до того ж не відрізняються стабільністю, зумовлює виникнення проблем у їх застосуванні. Очевидно, що відсутність зрозумілого порядку реалізації норм права, різне тлумачення законодавства тощо змушують зацікавлених суб'єктів звертатися до судових органів. Сама по собі судова практика як різновид правозастосовної найбільш дієва та актуальна в часових межах як засіб подолання недоліків нормативно-правових актів [1, с. 16]. Водночас аналіз та узагальнення судової практики є ефективним способом виявлення прогалин і неузгодженостей законодавства, проблем, які виникають під час правозастосування, та окреслення напрямів їх вирішення.

Питання судової практики вирішення спорів, пов'язаних із ліцензуванням господарської діяльності, на жаль, не знайшли належного відображення в науковій літературі. Окремі судові рішення щодо відносин у сфері ліцензування інколи досліджуються в межах робіт, присвячених деяким аспектам ліцензування чи ліцензуванню певних видів господарської діяльності [2]. Загальні ж дослідження, присвячені аналізу й узагальненню судової практики у сфері ліцензування, відсутні.

Метою й завданням статті є визначення за допомогою аналізу й узагальнення судової практики проблем чинного законодавства України про ліцензування господарської діяльності та надання пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Узагальнюючи судову практику, яка стосується суспільних відносин у сфері ліцензування, можна виділити три категорії справ. До першої категорії належать справи за позовами суб'єктів господарювання щодо рішень, дій чи бездіяльності органу ліцензування.

Серед органів ліцензування, рішення яких оскаржуються в судовому порядку, безумовним лідером є Державна архітектурно-будівельна інспекція (далі – ДАБІ), що зумовлено причинами об'єктивного характеру – великою кількістю звернень за отриманням ліцензії й, відповідно, значним числом відмов у видачі ліцензії або залишення заяв без розгляду. Значна кількість ліцензіатів зумовлює й прийняття ДАБІ щодо них і їхньої діяльності значного масиву рішень. Іншим органом, рішення якого часто оспорується, є Міністерство екології та природних ресурсів України (далі – Мінприроди). Державна регуляторна служба (далі – ДРС) також зазначає, що ці два органи є лідера-

ми й за кількістю скарг з боку здобувачів і ліцензіатів, що подаються в позасудовому порядку.

Ураховуючи зазначені ДРС факти, цікавість викликає справа № 804/2044/17 [3] за позовом ТОВ «Укрвтортилізація» до Мінприроди. Особливість цього спору в тому, що ліцензіат спочатку звернувся за позасудовим вирішенням спору і ДРС зобов'язала Мінприроди скасувати наказ у частині анулювання ліцензії суб'єкта господарювання. Однак Мінприроди розпорядження ДРС проігнорувало та протягом декількох місяців ухилялось від його виконання. Увесь цей час ліцензія позивача вважалася анульованою, і він не міг здійснювати діяльність. У зв'язку з викладеним ліцензіат був змушений звернутися за захистом і відновленням порушеного права до суду, щоб уже в судовому порядку скасувати наказ у частині анулювання його ліцензії. Отже, незважаючи на наявність механізмів захисту прав ліцензіатів як у позасудовому, так і судовому порядку, прийняття органом ліцензування неправомірного рішення про анулювання ліцензії може на довгий час (особливо враховуючи вірогідність апеляційного перегляду) стати перешкодою в здійсненні суб'єктом господарювання його діяльності. У такому випадку дієвим засобом захисту прав ліцензіата може бути звернення з клопотанням про забезпечення позову шляхом зупинення оскаржуваного рішення органу ліцензування. Доцільним було б видання Верховним Судом інформаційного листа щодо підготовки відповідного узагальнення судової практики з приводу підстав задоволення клопотання про забезпечення позову у сфері ліцензування господарської діяльності, який би роз'яснив, що однією з таких підстав є рішення ДРС про зобов'язання скасувати оскаржуваний наказ.

З аналізу судової практики вбачається, що перша категорія справ присвячена наслідкам порушення (з погляду суб'єкта господарювання) органом ліцензування законодавства про ліцензування. Так, однією з найбільш поширених підстав оскарження анулювання ліцензії є недодержання органом ліцензування порядку проведення перевірок. Щодо оскарження відмови у видачі ліцензії, то такі позови зазвичай ґрунтуються на твердженнях про неналежну оцінку поданих здобувачем документів, відсутність реальних підстав для відмови у видачі ліцензії тощо.

Вочевидь, найефективнішим засобом боротьби з виникненням подібних ситуацій є примушування посадових осіб органів ліцензування до безумовного дотримання вимог закону за допомогою заходів юридичної відповідальності. Деякі дослідники наголошують на тому, що за порушення вимог законодавства про ліцензування орган ліцензування може нести відповідальність виключно у формі відновлення порушеного права здобувача чи ліцензіата [2, с. 94]. Утім це не зовсім так, адже ще 2007 року Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) було доповнено ст. 16612, яка встановила відповідальність за порушення законодавства про ліцензування певних видів господарської діяльності [4].

На жаль, аналіз судової практики дає невтішні результати: серед десяти судових рішень за результатами розгляду відповідних адміністративних протоколів, які вдалося відшукати в Єдиному державному реєстрі судових рішень, немає жодного, яким би посадову особу було притягнуто до відповідальності за порушення законодавства про ліцензування. Та найбільший інтерес викликають справи № 757/33018/16-п [5] і № 757/32995/16-п [6], у яких провадження було закрито у зв'язку з відсутністю в діях посадової особи – заступника Міністра внутрішніх справ – складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 166-12 КУпАП, оскільки вказана особа не є суб'єктом учинення правопорушення на загальних підставах. Суд постановив, що, оскільки порушення законодавства у сфері

ліцензування відсутнє в переліку правопорушень, за які особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, несуть відповідальність на загальних підставах, порушник має нести відповідальність за цими статутами. Водночас варто зазначити, що дисциплінарні статuti відповідальності за вказані порушення не містять. Серед органів ліцензування є декілька, до посадових осіб яких не можна застосувати заходи відповідальності відповідно до ст. 16612: Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ, Адміністрація Держспецзв'язку, Державна служба з надзвичайних ситуацій. Фактично вірогідність покарання для посадових осіб цих органів, які допустили порушення законодавства у сфері ліцензування, залишається суто гіпотетичною та цілком залежить від волі керівництва.

Крім того, розмір санкцій за невідання ліцензії є невідповідним тим збиткам, яких зазнає суб'єкт господарювання, що не може провадити діяльність без цієї ліцензії, – від 850 до 1360 гривень. При цьому штраф за провадження господарської діяльності без одержання ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності становить від 17000 до 34000 гривень. Тому видається доцільним підвищити розмір штрафів за порушення законодавства про ліцензування до розміру штрафів, установлених за провадження господарської діяльності без ліцензії.

Окрему нішу судової практики в спраху у сфері ліцензування займають справи щодо застосування фінансових санкцій за здійснення діяльності без ліцензії, найчастіше без ліцензії на роздрібну торгівлю алкогольними напоями та/або тютюновими виробами. Така ліцензія діє лише рік, при цьому Державна фіскальна служба України (далі – ДФС) є її органом ліцензування для цього виду діяльності, її органом, уповноваженим здійснювати контроль за наявністю ліцензій у суб'єктів господарювання. Зазвичай суб'єкт господарювання, що звертається до суду з вимогою скасування таких санкцій, аргументує свою позицію тим, що він до закінчення чинної ліцензії звернувся за одержанням нової та здійснив відповідний платіж. Позивачі зазначають, що відмови від контролюючого органу у видачі нової ліцензії вони не отримували, тому розраховували на її одержання й продовжували безперервну господарську діяльність.

Щодо зазначених спорів склалася позитивна для ДФС практика. Так, у справі № 820/5265/17 [7] суд зазначив, що факт здійснення платежу за видачу ліцензії не надає дозволу суб'єкту господарювання здійснювати продаж алкогольних напоїв за відсутності відповідної ліцензії, оскільки норми законодавства не пов'язують дату набрання чинності ліцензією з датою проведення оплати за неї. При цьому закон прямо та безумовно забороняє продаж алкогольних напоїв за відсутності чинної ліцензії безвідносно до причин, які зумовили відсутність ліцензії.

Друга категорія спорів, пов'язаних із ліцензуванням господарської діяльності, – це справи за позовами органів ліцензування до ДРС про оскарження розпоряджень, прийнятих за результатом розгляду апеляцій на дії органів ліцензування. У цій категорії справ єдиним можливим відповідачем є ДРС, а суб'єкт господарювання, якого стосується оскаржуване рішення, залучається до процесу як третя особа. Треба зауважити, що, за офіційними даними, серед позовів до ДРС, які надійшли у 2017 році, ця категорія спорів є найбільш численною (62% від загальної кількості) [8].

Узагальнення судової практики в зазначеній категорії справ дає змогу констатувати, що найбільш проблемним є питання про наявність чи відсутність фактів втручання ДРС у дискреційні повноваження органу ліцензування. Утім із цього питання вже сформувався позитивна для ДРС судова практика. Показовим прикладом може бути справа № 826/7396/16 [9] за позовом ДАБІ до ДРС. Підставою для позову стало розпорядження ДРС, яким зобов'язано ДАБІ

скасувати наказ у частині зупинення ліцензії суб'єкта господарювання. Суд першої інстанції дійшов висновку, що зазначене розпорядження прийнято з втручанням у дискрецію (вільний розсуд) суб'єкта владних повноважень, а тому є протиправним і підлягає скасуванню. З такими висновками суду першої інстанції не погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій. Вищий адміністративний суд [10], постановляючи ухвалу в зазначеній справі, наголосив, що ДРС під час прийняття оскарженого розпорядження діяла стосовно ДАБІ як орган, якому на підставі закону надано повноваження здійснювати нагляд за додержанням органами державної влади (в тому числі органами ліцензування) законодавства у сфері ліцензування. Тому рішення, прийняті з питань, заохочених Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» (далі – Закон про ліцензування) до компетенції ДРС і її постійно діючого колегіального органу, не варто розцінювати як втручання в дискреційні повноваження органу ліцензування.

Виникнення проблемних питань у подібних справах зумовлено різним розумінням органами, що мають повноваження у сфері ліцензування, та навіть судами понять дискреції й дискреційних повноважень. Убачається, що органи ліцензування та судові інстанції для вирішення питання про наявність чи відсутність дискреції в закріплених повноваженнях мають використовувати приписи чинного законодавства України, зокрема Методології проведення антикорупційної експертизи [11], яка містить детальні роз'яснення щодо ознак дискреційних повноважень, і міжнародні рекомендації [12].

Ще одним питанням, яке часто стає предметом розгляду в судах, є відносини у сфері ліцензування за відсутності ліцензійних умов, прийнятих відповідно до чинного Закону про ліцензування. Суди по-різному визначають наслідки відсутності ліцензійних умов для здобувачів ліцензії та органів ліцензування. Так, Окружний адміністративний суд міста Києва, приймаючи рішення у справі № 826/25346/15 [13] за позовом ДАБІ до ДРС, дійшов висновку, що до видання Кабінетом Міністрів України нормативно-правового акта, яким затверджуються ліцензійні умови провадження відповідного виду господарської діяльності, підстави для здійснення контролю за їх додержанням відсутні, оскільки відсутній предмет здійснення таких заходів. А з моменту набрання чинності Законом про ліцензування відсутні правові підстави для застосування ліцензійних умов, прийнятих на реалізацію вимог Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», який утратив чинність.

Іншу правову позицію виклав той же Окружний адміністративний суд м. Києва в рішенні по справі № 826/25370/15 [14] і також за позовом ДАБІ до ДРС. Суд дійшов висновку, що Закон про ліцензування не містить посилань на втрату чинності всіма підзаконними актами, які йому суперечать, натомість, відповідно до ч. 8 ст. 21 указанного Закону, на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади покладено обов'язок забезпечити приведення своїх нормативно-правових актів у відповідність до цих законів. Однак з таким рішенням не погодився суд апеляційної інстанції, який зазначив, що ліцензійні умови для цілей Закону про ліцензування мають бути затверджені постановою Кабінету Міністрів України й лише невідповідності здобувача ліцензії такому нормативно-правовому акту є підставою для прийняття органом ліцензування рішення про відмову у видачі ліцензії. Ліцензійні ж умови, які застосувала ДАБІ, не є нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів України, а відтак і не є ліцензійними умовами в розумінні Закону про ліцензування.

Крім того, у справі № 826/26553/15 [15] за позовом ТОВ «Благодійні ігри» до Міністерства фінансів України

Вищий адміністративний суд України зазначив, що орган ліцензування у зв'язку з неприйняттям Кабінетом Міністрів України нових ліцензійних умов і невстановлення розміру плати за ліцензії не повинен мати можливості уникати виконання своїх обов'язків.

Разом із тим ані чинне законодавство, ані рішення судів не дають розуміння, яке ж саме рішення має прийняти орган ліцензування у випадку звернення до нього по ліцензію суб'єкта господарювання за відсутності ліцензійних умов. Видається необґрунтованим у подібних випадках зобов'язувати орган ліцензування приймати рішення про видачу ліцензії на підставі вимог базового закону про ліцензування та спеціальних законів. Відсутність ліцензійних умов унеможливить здійснення органом ліцензування своєї контрольної функції, адже Закон про ліцензування прямо закріплює, що контроль здійснюється щодо додержання ліцензіатами саме ліцензійних вимог. Отже, орган ліцензування у випадку видачі ліцензії за відсутності ліцензійних умов матиме усичені повноваження, що не узгоджується з приписами Закону про ліцензування.

Автор переконали, що для вирішення цієї проблеми доцільно на законодавчому рівні дозволити суб'єкту господарювання, який не може отримати ліцензію у зв'язку з відсутністю ліцензійних умов, здійснювати таку діяльність без ліцензії. Водночас необхідно впорядкувати ліцензійні умови, прийняті на виконання Закону про ліцензування, й ті, які були прийняті до моменту набрання чинності вказаним Законом, зокрема, шляхом скасування старих ліцензійних умов.

Третя категорія справ стосується спорів, які виникають між суб'єктами господарювання, іншими зацікавленими особами, що не є органами ліцензування чи контролю у сфері ліцензування, у зв'язку з відсутністю ліцензії, необхідної для провадження певного виду діяльності. Більшість цих спорів стосуються недійсності господарських договорів.

Дослідженню суду в цій категорії справ передусім підлягає те, чи належить діяльність, яка була предметом договору, до такої, що потребує отримання ліцензії. Так, наприклад, Господарський суд Закарпатської області, постановляючи рішення у справі № 907/1177/15 [16] за позовом про визнання недійсним договору про надання послуг сторожування, встановив, що послуги сторожування й охорони є різними економічними та правовими категоріями, регламентація яких визначена різними нормативно-правовими актами, тому відсутні правові підстави для врахування факту наявності чи відсутності ліцензії на провадження охоронної діяльності під час укладання договорів про надання послуг сторожування.

Цікаво, що нерідкі випадки ініціювання судового розгляду саме стороною договору, яка повинна була мати ліцензію на здійснення певного виду діяльності. Така ситуація склалася, наприклад, у справі № 910/6148/17 [17]. Виходячи з висновків судового рішення в цій справі, можна констатувати, що навіть доведений факт відсутності ліцензії саме на той вид діяльності, який є необхідним для виконання договору, не є однозначною підставою для визнання судом договору недійсним. Так, за договором, оспоруванім в описаній вище справі, позивач мав право укладати договори з іншими суб'єктами господарювання для виконання окремих видів робіт, тобто мав змогу виконати свою частину зобов'язань за укладеною угодою.

У цьому випадку звернення до суду скоріше за все є зловживанням позивачем правом на оскарження договору, адже судом було встановлено, що в іншому провадженні розглядалося питання стягнення збитків з позивача за неналежне виконання робіт відповідно до оспоруваного договору.

Нове господарсько-процесуальне законодавство визначає, що зловживання процесуальними правами може бути визнано, зокрема, подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер. Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання.

Проте обґрунтованість наділення суду такими повноваженнями видається досить сумнівною. По-перше, ані Господарський процесуальний кодекс України, ані інший нормативно-правовий акт не надають критеріїв, за якими можна було б однозначно встановити, що позов є штучним або завідомо безпідставним. Отже, визнання позову таким буде суто суб'єктивним, заснованим виключно на внутрішньому переконанні судді без підтримки цього рішення законодавчими нормами. По-друге, такі нововведення не узгоджуються з правом на судовий захист, гарантованим ст. 55 Конституції України і ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Можна припустити, що залишення судом без розгляду та повернення позову як завідомо безпідставного чи штучного в подальшому призведе до шквалу оскаржень у тому числі в Європейському суді з прав людини.

Отже, незважаючи на необхідність запобігання просям зловживання процесуальними правами, дозвіл судам залишати без розгляду заяви, якщо суддя дійде висновку про штучність позову чи його завідомо необґрунтованість, видається невиваженим рішенням і має бути виключеним з українського законодавства.

Підсумовуючи, зауважимо, що на цей час відсутні узагальнення судової практики, інформаційні листи тощо, які б стосувалися розгляду судом питань, пов'язаних із дотриманням Закону про ліцензування. Наявність узагальнень практики, інформаційних листів чи рішень у зразкових справах здатна спростити й упорядкувати судові провадження, надати загальну канву для розгляду судами спорів з приводу ліцензування та водночас надати потенційним позивачам уявлення про перспективи розгляду їхньої справи. Разом із тим лише вдосконалення законодавства про ліцензування зможе реально вплинути на кількість порушень у цій сфері.

Висновки. Узагальнення судової практики дає змогу виокремити такі проблемні питання та прогалини законодавства України про ліцензування господарської діяльності й запропонувати шляхи його вдосконалення:

1. Відсутність затверджених відповідно до Закону про ліцензування ліцензійних умов поряд із недосконалістю норм щодо забезпечення прав суб'єктів господарювання у випадку об'єктивної неможливості отримати ліцензію. Для вирішення цієї проблеми необхідно:

- на рівні закону закріпити дозвіл здобувачу здійснювати ліцензовану діяльність без отримання ліцензії до затвердження ліцензійних умов;

- уточнити норми, які закріплюють повноваження органів ліцензування, шляхом закріплення правила, що контроль здійснюється ними за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов, прийнятих відповідно до вимог Закону про ліцензування. Водночас необхідно впорядкувати нормативно-правові акти, якими затверджені ліцензійні умови, скасувавши ті, що були прийняті до набрання чинності Законом про ліцензування.

2. Зарахування до зловживань процесуальними правами в господарському процесі такого пункту, як «подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер», що створює ризик порушення права суб'єктів господарювання на судовий захист. З метою вирішення цієї

проблеми та забезпечення права суб'єктів господарювання на доступ до правосуддя, в тому числі щодо спорів, пов'язаних із ліцензуванням, необхідно вдосконалити перелік обставин, які можуть визнаватися зловживанням процесуальними правами, шляхом виключення зазначеного пункту із цього переліку.

3. Недосконалість законодавчих приписів, які регулюють питання притягнення до відповідальності за порушення законодавства про ліцензування посадових осіб органів ліцензування. Для вирішення окресленої проблеми необхідно вдосконалити відповідні норми Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме:

- включити порушення законодавства про ліцензування господарської діяльності до переліку адміністративних правопорушень, за вчинення яких особи, що несуть відповідальність відповідно до дисциплінарних статутів, притягуються до адміністративної відповідальності в загальному порядку;

- посилювати відповідальність за вказані правопорушення, підвищивши розмір штрафів до розміру, передбаченого за діяльність без ліцензії.

4. Часто проблемою є не стільки недосконалість норм права, скільки неправомірне їх трактування посадовими особами органів ліцензування. Проблема неналежного трактування закону в частині питання наявності в органів ліцензування дискреційних повноважень щодо видачі ліцензії, залишення заяви про видачу без розгляду або відмови у видачі ліцензії може бути вирішена шляхом узагальнення відповідної судової практики Верховним Судом і видання офіційних рекомендацій щодо застосування законодавства під час вирішення справ, пов'язаних зі спорами між суб'єктами владних повноважень у сфері ліцензування, або ж винесення рішення у відповідній зразковій справі.

Вирішення зазначених проблем дасть змогу вдосконалити чинне законодавство України про ліцензування господарської діяльності, сприятиме належній реалізації норм права, які регулюють суспільні відносини в цій сфері, і загалом матиме позитивний вплив на порядок ліцензування.

Список використаної літератури:

1. Косович В. Судова практика як засіб подолання недоліків нормативно-правових актів України. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. Випуск 62. С. 14–22.
2. Єлісеєва М.В. Практика розгляду судами справ щодо порушень у частині ліцензування суб'єктів охоронної діяльності. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 3. С. 93–95.
3. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 26.12.2017 (справа № 804/2044/17). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72061542> (дата звернення: 24.04.2018).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х/Верховна Рада УССР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/para1719#n1719> (дата звернення: 23.04.2018).
5. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 1 грудня 2016 р. (справа № 757/33018/16-п). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63204259> (дата звернення: 24.04.2018).
6. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 1 грудня 2016 р. (справа № 757/32995/16-п). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63204072> (дата звернення: 24.04.2018).
7. Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 25 січня 2018 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71910610> (дата звернення: 24.04.2018).

8. Аналітичний звіт Державної регуляторної служби України. Офіційний веб-сайт Державної регуляторної служби України. URL: <http://www.drs.gov.ua/press-room/analitychnyj-zvit-drs-za-2017-rik/> (дата звернення: 23.04.2018).

9. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 31 серпня 2016 р. (справа № 826/7396/16). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/60197483> (дата звернення: 24.04.2018).

10. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13 червня 2017 р. (справа № 826/7396/16). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67196572> (дата звернення: 24.04.2018).

11. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерства юстиції України від 24 квітня 2017 р. № 1395/5/Міністерство юстиції України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17> (дата звернення: 28.03.2018).

12. Concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities: Rec(80)2 11/03/1980/The Committee of Ministers, Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16804f22ac> (дата звернення: 27.03.2018).

13. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 15 січня 2018 р. (справа № 826/25346/15). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71575671> (дата звернення: 04.04.2018).

14. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 27 вересня 2016 р. (справа № 826/25370/15). Єдиний дер-

жавний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61587394> (дата звернення: 24.04.2018).

15. Постанова Вищого адміністративного суду України від 16 листопада 2016 р. (справа № 826/26553/15). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62962021> (дата звернення: 24.04.2018).

16. Рішення Господарського суду Закарпатської області від 29 грудня 2015 р. (справа № 907/1177/15). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54807999> (дата звернення: 24.04.2018).

17. Рішення Господарського суду міста Києва від 6 липня 2017 р. (справа № 910/6148/17). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67709415> (дата звернення: 24.04.2018).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Авер'янова Євгенія Володимирівна – здобувач Інституту економіко-правових досліджень Національної академії наук України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Averianova Yevheniia Volodymyrivna – Applicant of the Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine

provotorovae@gmail.com

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЧАСОВИХ КАТЕГОРІЙ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Микола НИКИФОРЧУК,
аспірант кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретичне дослідження часових категорій господарського процесу, що, як і інші процеси, здійснюється в певних часових межах, які саме визначають його граничні просторові властивості, час його виникнення і закінчення. Зазначені межі притаманні як стадіям, так і господарським, а також іншим провадженням (наприклад, виконавчому, яке застосовується в усіх процесах), а також окремим господарсько-процесуальним діям з метою встановлення їх наявності і послідовності. Зазначені властивості є важливими для практичної реалізації господарсько-процесуальних дій. Їх можливо визначити як часові категорії, окреслені нормами чинного процесуального законодавства, а в деяких випадках – встановлені судом. Часові категорії є певними правовими положеннями, які застосовуються у нормах чинного матеріального та процесуального права і встановлюють певні часові межі (критерії, граничні визначення) господарського процесу.

Ключові слова: господарське судочинство, часові категорії, процесуальний строк, процесуальне законодавство, темпоральність господарського процесу.

CONCEPT AND SYSTEM OF TEMPORARY CATEGORIES IN THE ECONOMIC PROCESS

Mykola NYKYFORCHUK,
Postgraduate Student at the Department of Economic Law and Process
of National University "Odessa Law Academy"

SUMMARY

The article deals with the theoretical study of time categories of the economic process, which, like other processes, is carried out within certain time limits, which determine its boundary spatial properties, the time of its occurrence and its completion. These limits are inherent in both the stages and economic, as well as other proceedings (for example, executive, which applies in all processes), as well as in relation to separate economic-procedural actions in order to establish their availability and consistency. These properties are very important in the practical realization of economic-procedural actions and they can be defined as time categories, which are defined by the norms of the current procedural legislation, and in some cases, are established by the court. Time categories are certain legal provisions that are applied both in the norms of the current material and procedural law, and set certain time limits (criteria, limitations) of the economic process.

Key words: economic proceedings, time categories, procedural time, procedural law, temporality of the economic process.

Постановка проблеми. Господарське судочинство здійснюється у певних часових межах, кількісні (граничні) критерії яких встановлені імперативно нормами чинного оновленого Господарського процесуального кодексу України (надалі – ГПК України) [1], що свідчить про оперативність, процесуальну економію і строковість розгляду господарських справ. Оперативність (процесуальна економія) і строковість є важливими процесуально-правовими категоріями, які мають комплексний характер і застосовуються в усіх судочинствах (провадженнях), у т. ч. господарському. Також, через практичний вираз часових процесуальних категорій, вони є гарантіями захисту конституційних прав і свобод учасників господарського провадження, а також слугують чинниками виконання завдань судочинства України, закріплених у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] та є універсальними для всіх судочинств України.

Актуальність теми дослідження. Оновлений ГПК України містить ряд новел щодо процесуальних часових категорій господарського процесу, деякі з яких є дискусійними або потребують уточнення і зміни, що свідчить про актуальність їх дослідження.

Стан дослідження. Часові категорії господарського судочинства розглядалися у фаховій літературі здебіль-

шого через поняття, ознаки і види процесуальних строків М.О. Абрамовим, О.М. Борщевською, Є.В. Васильовським, О.П. Подцерковним, Т.В. Степановою, Ю.О. Шекера та ін.

Метою статті є дослідження й аналіз часових категорій господарського судочинства через визначення їх поняття, ознак і системи з урахуванням оновленого процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Часові категорії у господарському процесі мають комплексний характер і визначаються через його принципи, кількісні показники (конкретні строки і терміни), процесуальні факти – моменти (дії) тощо. Також можливо говорити про темпоральну характеристику господарського судочинства. П.М. Рабінювич слушно зазначає, що тема часу у праві пов'язана з тими проблемами, досліджуючи які, загальнотеоретичне правознавство може зробити істотний внесок у наукове забезпечення оптимізації правового регулювання одного з іманентних, «неодмінних» аспектів будь-яких суспільних відносин – їхніх темпоральних властивостей [3, с. 6]. Тобто, з погляду господарського процесу, його часові критерії є виразом тривалості – часу у господарському судочинстві, визначення якого є критерієм забезпечення оптимізації господарсько-процесуальної форми (відносин). Філософ-

ський енциклопедичний словник подає таке визначення цієї категорії: «Час, атрибут, загальна форма буття матерії, що виражає тривалість буття і послідовність зміни станів усіх матеріальних систем і процесів у світі» [4, с. 94]. За визначенням М.М. Трубникова, «час є порядком і мірою реального буття, реального його зв'язку та послідовності» [5, с. 118]. Саме часові категорії визначають тривалість господарських проваджень і вчинення окремих господарсько-процесуальних дій.

У літературі деякі часові категорії визначають як певні процесуальні принципи, яким притаманний строково-кількісний характер. Так, часові категорії у вигляді принципів виражені через оперативність (процесуальну економію) і строковість господарського судочинства. Оперативність (процесуальна економія) є важливою часовою категорією господарського процесу, а також його першоосновою – певним процесуальним принципом. Зазначається, що оперативність господарського судочинства, що полягає в максимальному скороченні строків розгляду справи зі збереженням якості судочинства, є його найважливішою особливістю. Діяльність із підвищення оперативності господарського судочинства необхідно проводити на двох основних рівнях – на рівні процесуального законодавства й інформаційно-технічного забезпечення діяльності господарських судів [6, с. 33]. Так, наприклад, оновлений ГПК України передбачає наказне провадження, метою якого є спрощення і прискорення розгляду певних категорій справ. Але, з іншого боку, є відповідні нормативно-процесуальні положення ГПК України, які можуть привести до затягування розгляду справи у господарських судах, це, наприклад, строк 30 днів для обов'язкового підготовчого засідання або введення інституту свідків. Тобто надмірна деталізація і зарегульованість можуть негативно вплинути на такий показник господарського судочинства, як оперативність і процесуальна економія, адже саме господарські суди завжди відрізнялися укороченими термінами розгляду справ і їх тотальним дотриманням. Значна формалізація процесу і введення невласних інститутів господарського судочинства призведе до збільшення строків розгляду справ, затягування судового процесу, що навряд чи сприятиме розвитку господарських відносин. О.М. Борщевська також вказує на те, що реалізацію принципів господарського судочинства щодо строків можна визначити як відправні пункти у тлумаченні процесуальних норм із недостатньо визначеним змістом, які у разі виправлення недоліків у законі дозволяють знайти правильне вирішення того чи іншого процесуального питання без шкоди для якості вирішення спору по суті, якщо в чинному законодавстві відсутня відповідна норма [7, с. 11]. Також Європейський суд зазначає, що «велику небезпеку» для верховенства права становлять випадки, коли у межах національних правових систем трапляються «надмірні затримки у здійсненні правосуддя», щодо яких сторони у провадженні не мають ніяких національних засобів захисту порушеного права [8]. Негативна тенденція щодо затягування процесу триває. Так, Верховний Суд України зазначає, що громадяни скаржаться на тривалість розгляду, яка перевищує п'ять, сім, а то й десять років [9]. Саме оперативність господарсько-процесуальних проваджень сприяє процесуальній економії та забезпечує своєчасність розгляду справ.

За іншою думкою, у процесі застосовується темпоральний принцип справедливості розгляду справи, який має своє функціональне призначення: він насамперед спрямований на боротьбу з тяганиною у судах, яка має значне поширення у судових системах [10, с. 27]. Зазначена теза є дискусійною, адже можливо говорити про темпоральний характер часу у процесуальних відносинах, який, перш за все, містить кількісні їх критерії, а не розглядати його як

першооснову, підґрунтя і процесуальний принцип. У загальному вигляді темпоральність визначають маркованістю семантики одиниць часовим компонентом, який може вказувати на міру часу (вік, рік, година, секунда), час події, факту конкретно (вчора, торік, завтра, сьогодні) або узагальнено (тоді, після, до, під час) [11, с. 64].

Строковість є важливою характерною ознакою часових категорій у господарському процесі. У літературі її вважають однією з характеристик господарської процесуальної форми, тобто це законодавче визначення часових меж здійснення процесуальних дій у процесі розгляду справи. Це має суттєве значення для правозастосовної практики, оскільки спрямовано на забезпечення своєчасного розгляду та вирішення господарських справ [12, с. 289]. Тобто саме строковість визначає етапи розгляду будь-якої справи та є чинником господарсько-процесуальної форми. Зі строковістю пов'язана ще одна важлива ознака часових дефініцій господарського судочинства – терміновість, яка означає вчинення певних процесуальних дій негайно, невідкладно.

Крім того, можливо виокремити таку ознаку часових критеріїв господарського процесу, як безперервність, котру також визначають як певний процесуальний принцип і чинник оперативності процесу. Безперервність також має комплексний характер, адже застосовується в усіх процесах. Так, у літературі зазначається, що безперервність судового процесу є підставою для оцінки доказів у їх сукупності, що дає можливість правильно кваліфікувати правовідносини, які були предметом дослідження у судовому засіданні. Саме безперервність судового процесу сприяє оперативності розгляду цивільних справ [13, с. 228]. М.М. Ясинок зазначає, що значення принципу безперервності полягає в тому, що його вимоги забезпечують не лише концентрацію уваги суду на обставинах тільки однієї справи, що розглядається, але й прискорюють її розгляд за рахунок цілісної єдності на всіх стадіях судового процесу. Дія принципу безперервності спрямована на досягнення правильності та повноти дослідження й оцінки зібраних у справі доказів і встановленню всіх обставин справи, забезпечуючи упорядкованість у діяльності суду, забезпечення швидкого розгляду справ [14, с. 16]. Уявляється, що безперервність упорядковує і нормує діяльність господарського суду під час розгляду справи, а також слугує оперативності і швидкості їх розгляду.

Часовим категоріям притаманні свої практичні прояви, пов'язані з вищезазначеними їх ознаками – це процесуальні строки і терміни, які впливають на порядок і процедуру господарського процесу, служать підставою для виникнення, зміни і припинення господарсько-процесуальних правовідносин, можуть бути встановлені як законом, так і судом та є чинником господарсько-процесуальної форми. Тлумачний словник української мови визначає «строк» як встановлений, визначений для кого-, чого-небудь відрізок часу; відрізок часу взагалі, встановлений, призначений час, момент [15, с. 430–431]. С. Ожегов також визначив поняття строку як не тільки визначену тривалість часу, а ще й момент настання чи виконання будь-чого [16, с. 699]. Зазначена теза є доречною, адже саме через кількісні вирази процесуальних строків і термінів визначається тривалість розгляду справ у господарських судах, у т. ч. стосовно проваджень із перегляду та розгляду зазначених справ у третейських судах, а настання певних процесуальних дій означає їх закінчення, тобто досягнення певної господарсько-процесуальної мети.

Зазначені процесуальні категорії є предметом дослідження і в інших процесах. Так, у кримінальному процесі процесуальні строки є юридичними засобами нормативного характеру, які здійснюють цілеспрямований правовий вплив на кримінально-процесуальні відносини. У зв'язку

з цим вони виступають юридичними фактами, які тягнуть за собою настання визначених правових наслідків: виникнення, зміну або припинення суб'єктивних процесуальних прав та обов'язків учасників кримінального провадження. Процесуальним строкам як юридичним фактам належить активна роль у механізмі кримінально-процесуального регулювання, оскільки вони задіюють його основні елементи: норми кримінально-процесуального права та кримінально-процесуальні відносини [17, с. 378].

Цивілісти-процесуалісти слушно зазначають, що категорія «процесуальні строки» має важливе значення для забезпечення стабільності цивільних процесуальних правовідносин. Дотримання процесуальних строків є гарантією належного здійснення цивільного судочинства. Тож однакове розуміння сутності і значення процесуальних строків сприятиме єдності судової практики на виконання завдань цивільного судочинства щодо забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ [17, с. 143].

Строки пов'язані і впливають на оперативність господарського процесу. Як слушно зазначається у літературі, саме зі строками закон пов'язує упорядкованість господарського процесу, дисциплінованість учасників процесу в межах здійснення окремих процесуальних дій, ритмічність і оперативність господарського судочинства в цілому [19, с. 72]. Тобто, зазначене характеризує певну системність часових категорій, якій притаманний певний зміст як сукупність чинників і певних положень господарсько-процесуального характеру.

До часових категорій у господарському судочинстві можливо віднести термін «датування». Так, критерій датування календарного часу в господарському судочинстві також є важливим критерієм, оскільки широко використовується з метою позначення часу розгляду господарської справи та окремих процесуальних дій, у т. ч. прийняття рішення чи ухвали суду і набрання ними чинності. Датування відображає тимчасовий зв'язок явищ, подій, фактів, тривалість і послідовність у їх розвитку в процесі господарського судочинства. Датуванням досягається тимчасовий зв'язок сьогодення з минулим і майбутнім. Критерій датування важливий тим, що дозволяє визначити момент початку чи кінця стадій господарського судового процесу [20, с. 61]. Тобто, датування є проявом строковості господарського судочинства та є чинником встановлення, поновлення і припинення господарсько-процесуальних строків.

До часових категорій господарського процесу належать і певні процесуальні факти часового характеру. Процесуальними часовими фактами є, наприклад, встановлені господарсько-процесуальним законодавством відповідні дії щодо строків – зупинення, поновлення і припинення. Так, О.М. Борщевська вказує на важливість правового визначення цих термінів, підстав їх застосування, що відіграє значну роль в оптимізації строків провадження у справі. Це зумовлюється тим, що правові критерії вищезначених часових категорій перебігу процесуальних строків мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер і можуть впливати на оперативність судового провадження [21, с. 77]. Із зазначеного також вбачається взаємозв'язок між принципами, строками і фактами (діями) господарського процесу, які мають часовий характер. Також слушно є думка про те, що переважна більшість процесуальних юридичних фактів характеризується просторовою та часовою визначеністю у застосуванні. Просторова визначеність зумовлюється, насамперед, підсудністю цивільних справ, обмежуючи сферу реалізації процесуальних юридичних фактів місцезнаходженням суду, в якому розглядається цивільна справа. Вказане правило стосується процесуальних юридичних фактів, зумовлених як діями суб'єктів цивільного

процесуального права, так і подіями, від них не залежними [22, с. 45].

Висновки. На підставі вищезазначеного можливо зробити такі висновки:

- часові категорії господарського процесу становлять чинники (форми) господарського судочинства, що здійснюється у певних часових межах, кількісні (граничні) критерії яких встановлені імперативно нормами чинного законодавства, з метою забезпечення оперативності, процесуальної економії і строковості розгляду господарських справ. Оперативність (процесуальна економія) і строковість є важливими процесуально-правовими категоріями, які мають комплексний характер і застосовуються в усіх судочинствах (провадженнях), у т. ч. господарському. Також через практичний вираз часових процесуальних категорій вони є гарантіями захисту конституційних прав і свобод учасників господарського провадження, а також слугують чинниками виконання завдань судочинства України;

- часові категорії у господарському судочинстві визначають тривалість господарсько-процесуальних проваджень і вчинення окремих господарсько-процесуальних дій;

- часовим категоріям у господарському процесі притаманні свої практичні прояви – це процесуальні строки і терміни, які впливають на порядок і процедуру господарського процесу, служать підставою для виникнення, зміни і припинення господарсько-процесуальних правовідносин, можуть бути встановлені як законом, так і судом і є чинником господарсько-процесуальної форми;

- датування є часовою категорією, проявом строковості господарського судочинства, яка встановлює точний час задля здійснення окремих господарсько-процесуальних проваджень або дій, а також одним із чинників встановлення, поновлення та припинення господарсько-процесуальних строків;

- строковість, темпоральність, безперервність і терміновість є важливими характерними ознаками часових категорій у господарському процесі, які виокремлюють їх самостійність і мають певні практичні прояви – строки і терміни;

- часовим категоріям у господарському процесі притаманний системний характер, тобто їх змістом є процесуальні принципи, кількісні показники процесуального характеру (конкретні строки і терміни), процесуальні факти – моменти (дії) тощо.

Список використаної літератури:

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 31. Ст. 545.
3. Рабінович П. Час у праві (темпоральні властивості діяльності як об'єкт правового регулювання). Вісник Академії правових наук України: зб. наук. праць / редкол.: В.Я. Тацій та ін. Харків: Право, 1999. № 3. С. 3–13.
4. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л.Ф. Ильичева. М.: Сов. энциклопедия, 1983. 836 с.
5. Трубников Н.Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения. Вопросы философии. 1978. № 2. С. 111–122.
6. Степанова Т.В. Щодо оперативності і спрощення господарського процесу. Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей і наукових повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. 30 травня 2008 р., м. Одеса. Одеса, 2008. С. 509–514.
7. Борщевська О.М. Своєчасність розгляду спорів – запорука якості господарського судочинства. Вызов времени –

совершенствование хозяйственной юрисдикции. Специализация рассмотрения дел – залог качества судопроизводства. Проведено Одесским апелляционным хозяйственным судом 24 мая 2016 г. URL: <http://hozpravo-odessa.com>.

8. Bottazzi v. Italy Source: Human Rights Case Digest. Vol. 10, Issue 7. Publication Year: 1999. P. 157–161.

9. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ: Лист Верховного Суду України від 25 січня 2006 р. № 1-5/45. Закон і Бізнес. 2006. № 6.

10. Гуйван П. Значення темпоральних чинників у практиці Європейського Суду з прав людини. Свочасність виконання судового рішення – обов'язків елемент правової ідеї щодо розумного строку розгляду справи. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 26–31.

11. Барчук В.М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект. Мовознавство. 2011. № 6. С. 64–76.

12. Господарський процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. URL: <http://legalexpert.in.ua>.

13. Цивільний процес України: академічний курс: підручник / за ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.

14. Ясинок М.М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2004. 21 с.

15. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Аконт, 1998. Т. 3. 927 с.

16. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. М.: Азбуковник, 1999. 944 с.

17. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. Х.: Право; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Національна академія правових наук України, 2012. 682 с.

18. Захарова О.С. Процесуальні строки як гарантія своєчасного розгляду цивільної справи. Форум права. 2014. № 4. С. 142–146.

19. Шекера Ю.О. щодо значення та функцій процесуальних строків у господарському судочинстві. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2015. № 15. Т. 2. С. 71–74.

20. Борщевська О.М. Строки у господарському судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 254 с.

21. Борщевська О.М. Зупинення, поновлення та припинення перебігу господарських процесуальних строків. Правова держава. 2015. № 20. С. 76–80.

22. Братель О.Г. Окремі ознаки процесуальних юридичних фактів в цивільному процесі України. URL: <http://goal-int.org>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Никифорчук Микола Іванович – аспірант кафедри господарського права і процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Nykyforchuk Mykola Ivanovych – Postgraduate Student at the Department of Economic Law and Process of National University “Odessa Law Academy”

nik.nikiforchuk@mail.ru

ТРУДОВОЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

УДК 349.2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ (НА ПРИКЛАДІ АДВОКАТІВ І ЇХНІХ ПОМІЧНИКІВ)

Лариса ВЕЛИЧКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та європейської інтеграції
Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретичне дослідження правового регулювання праці самозайнятих осіб на прикладі адвокатів і їхніх помічників. Автор доводить, що самозайняті особи не є суб'єктами трудового права, але на них поширюється сфера його дії, зокрема, щодо гарантій реалізації права на працю. Адвокати є самозайнятими особами, у цьому аспекті на них буде поширюватися сфера дії трудового права в аспекті гарантій, а також можливість бути роботодавцем та укласти контракт (трудоий договір) із помічником адвоката.

Ключові слова: сфера дії трудового права, кодифікація, галузь права, самозайняті особи, адвокатська діяльність.

LEGAL REGULATION OF LABOR SELF-EMPLOYED PERSONS (IN THE EXAMPLE OF LAWYERS AND THEIR ASSISTORS)

Larysa VELYCHKO,

PhD, Associate Professor,
Head at the Department of Law and European Integration
of Kharkiv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration attached
to the Office of the President of Ukraine

SUMMARY

The article deals with the theoretical study of the legal regulation of the work of self-employed persons by the example of lawyers and their assistants. The author argues that self-employed persons are not subjects of labor law, but they are subject to its scope, in particular, as regards the guarantees of the realization of the right to work. Attorneys are self-employed, in this aspect they will be covered by the scope of labor law in the aspect of guarantees, as well as the possibility of being an employer and concluding a contract (employment contract) with an assistant attorney.

Key words: sphere of labor law, codification, branch of law, self-employed persons, advocacy.

Постановка проблеми. Нині на ринку праці набирає оборотів тенденція постійного зменшення питомої ваги найманих працівників і збільшення частки працюючих у секторі самостійної зайнятості. Ураховуючи, що поширення самозайнятості, як правило, пов'язане з розширенням зайнятості в особистих селянських господарствах і низькопродуктивних секторах (у сфері торгівлі та наданні послуг з ремонту, готельно-ресторанному господарстві, сфері комунальних та індивідуальних послуг, будівництві і транспорті тощо), зростання частки й кількості самозайнятих осіб в Україні необхідно розглядати як не завжди позитивне явище. З одного боку, в Україні велика частка самозайнятих осіб на ринку праці свідчить передусім про те, що економіка має відсталу структуру виробництва, а багато працівників зайняті на ризикованих неоплачуваних робочих місцях без жодних соціальних пільг і захисту. Українська економіка виявилась не в змозі створити достатню кількість якісних робочих місць для звільнених під час кризи працівників, і тому для більшості з них самозайнятість

стала швидше можливістю для виживання, ніж справжнім вибором підприємницької діяльності. Самозайнятість у такій ситуації є альтернативним виходом із кризової ситуації на ринку праці. З іншого боку, самозайнятість у ринкових умовах перетворюється в обов'язковий, об'єктивно існуючий елемент ринкових відносин. Її розвиток зумовлений дією низки економічних і соціальних факторів [1, с. 121].

Самозайнятість в Україні існувала завжди (ведення особистого підсобного господарства, підробіток під час відпусток і після закінчення основного робочого дня, репетиторство тощо). Самостійна зайнятість населення завжди наявна в національній економічній системі, завдяки їй створюються додаткові робочі місця, а також з'являється можливість проявити власну ініціативу й отримати доходи. Така форма зайнятості не потребує державних капітальних вкладень, має мобільну організаційну структуру, базується на сильній мотивації праці, орієнтується на потреби споживача й оперативно задовольняє їх. Ураховуючи всі позитивні сторони такого явища, як «самозайнятість»,

варто не забувати й про інші сторони, зокрема цей вид отримання доходу потребує імперативного регулювання з боку держави шляхом прийняття й запровадження низки законодавчих та інших нормативно-правових актів, функція яких полягатиме в регулюванні специфічних трудових відносин, у які вступає особа, що виявила бажання стати самозайнятою [2, с. 32]. Усе ж у сучасних наукових дослідженнях відзначається необхідність формування політики розвитку самозайнятості населення, що сприятиме підвищенню надходжень до бюджетів різних рівнів, крім того, така діяльність має більшу ефективність, ніж у працівника за наймом, через власну вмотивованість в одержанні кращих результатів від своєї роботи [3, с. 7].

Актуальність теми дослідження пояснюється тим, що для проведення успішної кодифікаційної діяльності загалом і кодифікації трудового законодавства зокрема потрібно чітко окреслити сферу дії певної галузі права, щоб зрозуміти, які ще суспільні відносини будуть підпадати під сферу дії норм трудового права, окрім тих суспільних відносин, які становлять предмет цієї галузі.

Стан дослідження. Окремі спроби дослідити питання сфери дії трудового права зроблені такими науковцями, як М.Г. Александров, О.Т. Барабаш, М.Й. Бару, Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, А.М. Лушніков, М.В. Лушнікова, О.С. Пашков, О.І. Процевський, С.М. Прилипко, Г.С. Скачкова, В.М. Смирнов, Л.О. Сироватська, Л.С. Таль, О.М. Ярошенко та ін.

Метою й завданням статті є окреслення проблем і перспектив поширення сфери дії трудового права на працю самозайнятих осіб на прикладі адвокатів і їхніх помічників.

Виклад основного матеріалу. Податковий кодекс України [4] у пп. 226 п. 1 ст. 14 самозайнятою особою визначає платника податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником у межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності. Незалежна професійна діяльність – участь фізичної особи в науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, приватних виконавців, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінників, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою-підприємцем і використовує найману працю не більше як чотирьох фізичних осіб.

Зауважимо, що наведене тлумачення незалежної професійної діяльності перераховує лише деякі види діяльності, у яких фізична особа може брати участь, і тому цей перелік не є вичерпним. Тобто незалежною професійною діяльністю можна вважати будь-яку подібну до вищезазначених діяльність фізичної особи за умови, що така особа не є працівником у межах такої діяльності або фізичною особою-підприємцем і використовує найману працю не більше як чотирьох фізичних осіб. До зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому числі члени особистих селянських господарств), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном і які мають доходи від такої зайнятості, а також особи, що навчаються за денною формою в загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах і поєднують навчання з роботою.

Особливостями здійснення трудової діяльності самозайнятих осіб є такі: 1) обумовлена правом на вільно об-

рану зайнятість; 2) має особистий характер діяльності та пов'язана з професійними й освітніми якостями особи; 3) має різні форми; 4) підлягає обліку; 5) обумовлює самостійність способу обрання умов трудової діяльності; 6) матеріально-технічне забезпечення діяльності здійснюється самостійно; 7) має ризикований характер; 8) у випадках, визначених законом, пов'язана з отриманням окремих дозвільних документів; 9) може передбачати обмеження щодо суміщення видів незалежної професійної діяльності.

Європейська практика з метою визначення статусу зайнятого населення розробила Кодекс установлення належності особи до самозайнятих чи найманих працівників. Критеріями зарахування особи до самозайнятої прийнято вважати такі: 1) ця особа є власником бізнесу (засобів для здійснення трудової діяльності); 2) несе фінансовий ризик (відповідальність) за неналежне виготовлення товару чи надання послуги відповідно до контракту; 3) несе відповідальність за інвестиційну діяльність чи управління в юридичній особі (якщо самозайнятість здійснюється у формі юридичної особи, що має одного власника); 4) має можливість отримати прибуток від раціоналізації організації робочого часу, часу та способу виконання завдань, що випливають із її трудової діяльності; 5) особисто контролює процес праці, у тому числі й у разі особистого виконання; 6) може найняти людей з метою виконання роботи, яку повинен виконати для замовника; 7) забезпечує себе сировиною та матеріалами для роботи; 8) забезпечує засоби й устаткування, необхідне для роботи, проте може отримувати від замовника незначні засоби, які в загальному контексті не впливають на роль особи в самостійному забезпеченні себе роботою; 9) має визначене місце для ведення діяльності, в якому можуть зберігатися матеріали, обладнання тощо; 10) оплата праці здійснюється за виконану роботу; 11) забезпечує себе страховим забезпеченням (у тому числі соціальним) самостійно; 12) контролює час роботи й виконання зобов'язань [5].

Самостійна зайнятість є одним зі способів реалізації особою права на працю та забезпечення себе й членів своєї сім'ї достатнім життєвим рівнем. Згідно з ч. 1 ст. 3 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України, цей акт регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності й галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами. Із цього можна зробити висновок, що КЗпП України може регулювати відносини самозайнятих осіб лише у випадку, якщо останні є роботодавцями для інших осіб.

Правові норми щодо діяльності самозайнятих осіб мають міститися в окремому розділі Закону України «Про зайнятість населення», який має регулювати відносини щодо трудової діяльності самозайнятих осіб, їхні права й обов'язки, порядок залучення до праці, взаємодії з роботодавцями, їх облік, гарантії трудової діяльності, можливості залучати працю інших осіб, підстави припинення самозайнятої діяльності тощо. У частинах 6 і 7 ст. 5 проекту Трудового кодексу (далі – ТК) України від 27.12.2014 № 1658 (підготовленого до 2-го читання 24.07.2017) [6] пропонується, що трудове законодавство не застосовується в таких випадках: (а) роботу виконує фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності самостійно; (б) роботу виконують члени особистого селянського господарства в цьому господарстві; (в) фізична особа виконує роботу за цивільно-правовим договором. Окрім цього, трудове законодавство (крім законодавства про охорону праці) не застосовується в такі випадках: (а) фізична особа виконує обов'язки члена наглядової ради акціонерного товариства, виконавчого органу товариства, інших відповідних органів управління юридичних осіб, якщо ці обов'язки виконуються на

інших підставах, ніж трудовий договір; (б) фізична особа виконує зобов'язання, відповідно до цивільного договору.

У майбутньому Кодексі доцільно було б передбачити положення, що на самозайнятих осіб поширюється законодавство про працю, крім винятків, установлених законом. Це зумовлено тим, що норми про трудовий договір, колективний договір, заробітну плату, професійні спілки тощо не поширюються на таких працівників, але питання про гарантії забезпечення права на працю, охорону праці, соціальне страхування тощо обов'язково повинні поширюватися й на самозайнятих осіб [7; 8].

Окремі види незалежної професійної діяльності регулюються спеціальними законами. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9] установлено, що адвокатська діяльність є незалежною професійною діяльністю адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Адвокати користуються особливими професійними правами й виконують особливі обов'язки, що встановлюються для цього виду професії спеціальним законодавством.

Адвокат, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально, є самозайнятою особою (ч. 1 ст. 13 Закону [9]). Водночас адвокат може здійснювати свою діяльність шляхом створення адвокатського бюро чи об'єднання (ст. ст. 14 і 15 Закону [9]).

Адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги. Документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, можуть бути: 1) договір про надання правової допомоги; 2) довіреність; 3) ордер; 4) доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

Договір про надання правової допомоги укладається в письмовій формі. Договір про надання правової допомоги може вчинятися усно у випадках: 1) надання усних і письмових консультацій, роз'яснень із правових питань із подальшим записом про це в журналі та врученням клієнту документа, що підтверджує оплату гонорару (винагороди); 2) якщо клієнт невідкладно потребує надання правової допомоги, а укладення письмового договору за конкретних обставин є неможливим – з подальшим укладенням договору в письмовій формі протягом трьох днів, а якщо для цього існують об'єктивні перешкоди – у найближчий можливий строк. До договору про надання правової допомоги застосовуються загальні вимоги договірної права. Договір про надання правової допомоги може укладатися на користь клієнта іншою особою, яка діє в його інтересах. Зміст договору про надання правової допомоги не може суперечити Конституції України та законам України, інтересам держави й суспільства, його моральним засадам, присязі адвоката України та правилам адвокатської етики.

Дія договору про надання правової допомоги припиняється його належним виконанням. Договір про надання правової допомоги може бути достроково припинений за взаємною згодою сторін або розірваний на вимогу однієї зі сторін на умовах, передбачених договором. При цьому клієнт зобов'язаний оплатити адвокату (адвокатському бюро, адвокатському об'єднанню) гонорар (винагороду) за всю роботу, що була виконана чи підготовлена до виконання, а адвокат (адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язаний (зобов'язане) повідомити клієнта про можливі наслідки й ризики, пов'язані з достроковим припиненням (розірванням) договору.

Гонорар є формою винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Порядок обчислення гонорару (фіксований розмір, погодинна оплата), підстави для зміни розміру

гонорару, порядок його сплати, умови повернення тощо визначаються в договорі про надання правової допомоги. Під час установлення розміру гонорару враховуються складність справи, кваліфікація й досвід адвоката, фінансовий стан клієнта та інші істотні обставини. Гонорар має бути розумним і враховувати витрачений адвокатом час.

Особливості укладення та змісту контрактів (договорів) з адвокатами, які надають безоплатну правову допомогу, встановлюються законом, що регулює порядок надання безоплатної правової допомоги [10]. Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є: 1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу. Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку зі своїм найменуванням. Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги фінансуються з Державного бюджету України, інших не заборонених законодавством джерел.

Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги укладає контракти з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на постійній основі. У разі неможливості надання безоплатної вторинної правової допомоги адвокатом, який надає безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги укладає договір з адвокатом, включеним до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Контракти можуть укладатися з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі, та з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі [11]. Контракт (договір) укладається з адвокатом, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання. Відповідно до Примірнього контракту [11], Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги й адвокат мають кореспондуючі права та обов'язки. Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги: 1) надає доручення для надання безоплатної вторинної правової допомоги; 2) забезпечує надання в користування в приміщенні центру обладнання й інших матеріально-технічних засобів, що необхідні для належного надання адвокатом безоплатної вторинної правової допомоги; 3) сприяє створенню належних умов для надання адвокатом безоплатної вторинної правової допомоги у приміщеннях судів та інших державних органів; 4) ознайомлює адвоката з Регламентом центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги й стандартами якості надання безоплатної правової допомоги; 5) здійснює оплату послуг адвоката й відшкодування витрат адвоката, пов'язаних із наданням ним безоплатної вторинної правової допомоги, відповідно до Порядку оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, і Методики обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 465 [12].

Висновки. Самозайняті особи не є суб'єктами трудового права, але на них поширюється сфера його дії, зокрема, щодо гарантій реалізації права на працю. Адвокати є самозайнятими особами, у цьому аспекті на них буде поширюватися сфера дії трудового права в аспекті гарантій, а також можливість бути роботодавцем та укладати контракт (трудоий договір) із помічником адвоката. Водночас адвокати можуть здійснювати свою діяльність шляхом створення адвокатських бюро й об'єднань, у цьому випадку адвокат

може бути в статусі працівника, з яким укладається контракт. Схожа ситуація з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, з якими теж укладається контракт з адвокатом, що надає безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі, або договір про здійснення такої допомоги на тимчасовій основі.

Список використаної літератури:

1. Мельничук І.С. Стан зайнятості та безробіття в Україні на сучасному етапі. Фінансовий простір. 2011. № 3. С. 120–124.
2. Остапенко Ю.О. Правове регулювання трудової діяльності самозайнятих осіб в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Северодонецьк, 2017. 195 с.
3. Іванова С.С. Податково-правовий статус самозайнятих осіб в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ірпінь, 2017. 20 с.
4. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13, 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.
5. Code of Practice for Determining Employment or Self-Employment Status of Individuals. URL: <https://www.revenue.ie/en/self-assessment-and-self-employment/documents/code-of-practice-on-employment-status.pdf> (дата звернення: 18.03.2018).
6. Проект ТК України від 27.12.2014 № 1658 (підготовлений до 2-го читання 24.07.2017). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
7. Величко Л.Ю. До проблеми сфери дії трудового права на правове регулювання праці самозайнятих осіб. Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8–9 вересня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 71–72.
8. Величко Л.Ю. Поширення сфери дії трудового права на правове регулювання праці самозайнятих осіб: постановка

проблеми. Верховенство права та права держава: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 15–16 вересня 2017 р. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т, 2017. С. 101–103.

9. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 27. Ст. 282.

10. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577.

11. Про затвердження Порядку і умов укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі, та договорів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2012 р. № 8. Офіційний вісник України. 2012. № 3. Ст. 92.

12. Питання оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 465. Офіційний вісник України. 2014. № 77. Ст. 2189.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Величко Лариса Юріївна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Velychko Larysa Yuriiivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Head at the Department of Law and European Integration of Kharkiv regional Institute of public administration National Academy of public administration under the President of Ukraine

lenusikl@i.ua

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.288

НЕЗАКІНЧЕНИЙ ЗЛОЧИН ЯК ПЕРЕДУМОВА ВСТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Дмитро ПОПІЙ,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено поняття та зміст незакінченого злочину. Здійснюється аналіз юридичної літератури щодо предмета дослідження. Проводиться аналіз взаємовідношення незакінченого злочину та стадій вчинення злочину. Встановлено, що вчинення незакінченого злочину, тобто припинення його на стадії готування та замаху, значно знижує його суспільну небезпечність і зумовлює застосування спеціальної засади призначення покарання. Визначено, що вчинення незакінченого злочину є передумовою для застосування спеціальної засади призначення покарання. Констатовано відсутність визначення чіткої залежності між стадією, на якій припинено злочин, і кратністю призначення покарання.

Ключові слова: покарання, загальні засади призначення покарання, спеціальні засади призначення покарання, незакінчений злочин, стадії вчинення злочину.

INFLUENCING CRIMES AS A PRELIMINARY INITIATING THE SPECIAL PURPOSE OF PUNISHMENT

Dmytro POPII,

Postgraduate Student at the Department of Criminal-Legal Disciplines
of Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda

SUMMARY

The article deals with the concept and content of pending crime. An analysis of legal literature on the subject of research is underway. An analysis of the relationship between the pending crime and the stages of the crime is conducted. It was established that the commission of an unfinished crime, that is, its termination at the stage of cooking and assassination, greatly reduces its social danger and causes it when applying the special principle of the punishment. It is determined that committing an unfinished crime is a prerequisite for the application of the special principle of the imposition of a punishment. It was stated that there was no clear definition of the relationship between the stage at which the crime was stopped and the frequency of punishment.

Key words: punishment, general principles of punishment, special principles of punishment, unfinished crime, stages of committing a crime.

Постановка проблеми. Нині у сучасному кримінальному праві спостерігається значне зростання уваги до дослідження інституту незакінченого злочину. Вчення про незакінчену злочинну діяльність включає в себе сукупність важливих і складних проблем теорії кримінального права, законодавства та правозастосовної діяльності, але значна кількість теоретичних і практичних питань у цій галузі віддалені від оптимального вирішення [5, с. 102]. Одним із таких питань є визначення поняття незакінченого злочину, його змісту, співвідношення зі стадіями вчинення злочину та призначення покарання за його вчинення. Під час призначення покарання за незакінчений злочин, поряд із загальними засадами призначення покарання, використовуються і засади спеціальні, які залежать від особливостей вчиненого злочину або особи злочинця. У разі призначення покарання за незакінчений злочин наявність спеціальної засади призначення покарання зумовлюється специфікою незакінченого злочину та його «обмеженою», порівняно зі злочиним закінченим, суспільною небезпечністю. Вчинення незакінченого злочину є передумовою застосування спеціальної засади

призначення покарання із характерною для неї «кратністю» розміру покарання щодо закінченого злочину. Визначення змісту й обсягу поняття незакінченого злочину дозволить обґрунтувати встановлення спеціальної засади призначення покарання за незакінчений злочин.

Актуальність теми дослідження. У сучасній правовій літературі України та інших країн питанню дослідження інституту призначення покарання присвячено достатню кількість робіт. Багато досліджень також присвячено стадіям вчинення злочину і незакінченому злочину зокрема. Але незакінчений злочин як передумова для встановлення спеціальної засади призначення покарання, що визначає кратність призначення покарання за незакінчений злочин, не була предметом самостійного, в т. ч. монографічного дослідження. Саме тому вважаємо, що окреслення у пропонуваній статті незакінченого злочину як передумови встановлення спеціальної засади призначення покарання видається актуальним.

Стан дослідження. Проблемами призначення покарання за незакінчений злочин опікувалася значна кількість

вчених-криміналістів. Так, вказана тематика досліджувалася у роботах таких пошуковців, як: В.С. Ворона, М.І. Колос, І.С. Тишкевич, А.В. Горностаї, О.О. Дудоров, О.В. Євдокімова, Ю.А. Пономаренко, М.П. Редін, В.П. Тихий, В.І. Тютюгін Ю.В. Шинкарьов та ін. Незважаючи на це, багато питань досі не отримало власної відповіді і вимагає подальшої наукової розвідки. Це стосується й обраної теми наукової статті.

Метою і задачею статті є окреслення змісту й обсягу поняття незакінченого злочину як передумови застосування спеціальних засад призначення покарання.

Вклад основного матеріалу. У сучасній правовій літературі визначається, що порядок призначення кримінального покарання врегульований інститутом Загальних засад призначення покарання. Сучасне українське законодавство про кримінальну відповідальність не передбачає поняття вказаних засад, визначаючи виключно їх перелік у ст. 65 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Поняття засад призначення покарання існує виключно на теоретичному рівні. Саме тому в сучасній правовій літературі щодо зазначеного інституту не вщухають наукові суперечки [16, с. 112]. Так, В.В. Полтавець розуміє їх як передбачену у чинному законі про кримінальну відповідальність систему загальних правил, що ґрунтуються на принципах призначення покарання і є обов'язковими для суду в кожному випадку призначення покарання [8, с. 85]. Як ми бачимо із визначення, Загальні засади застосовуються у всіх без винятку випадках призначення покарання. Спеціальні ж засади визначають окремі правила, які доповнюють засади загальні і встановлені у зв'язку з певними обставинами, що зумовлюють особливий підхід до визначення виду та розміру покарання в особливих, окремо визначених законом випадках. Автор, думка якого вже наводилася, пропонує достатньо аргументоване визначення засад спеціальних – правила, які є обов'язковими для індивідуалізації покарання винному з урахуванням специфіки вчиненого злочину й особливостей суб'єкта злочину [7, с. 244].

До таких засад В.В. Полтавець відносить: правила призначення покарання особі, яку визнано судом обмежено осудною (ч. 2 ст. 20 КК України); правила призначення покарання особі, яка вчинила злочин під час виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ч. 3 ст. 43 КК України); правила призначення покарання за незакінчений злочин і злочин, вчинений у співучасті (ст. 68 КК України); правила призначення покарання за сукупністю злочинів (ст. 70 КК України) і сукупністю вироків (ст. 71 КК України); правила призначення покарання неповнолітнім (ст. 103 КК України) [9, с. 17]. Здійснюючи класифікацію спеціальних засад, А.М. Яценко вважає, що спеціальні засади призначення покарання можуть бути поділені на чотири групи: 1) правила, згідно з якими обмежується максимальний строк або розмір найбільш суворого покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкції частини статті) Особливої частини КК (ч. 3 ст. 43, ч. 2 і 3 ст. 68, ст. 69-1, ч. 3 ст. 102 КК України); 2) правила призначення узгодженого або більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ч. 5 ст. 65, ст. 69 КК України); 3) правила призначення більш суворого покарання, ніж передбачено санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК або більш суворого покарання, ніж максимально можливого для відповідного виду покарання, передбаченого у Загальній частині КК (ч. 2 ст. 53, ст. 70 і 71 КК України); 4) правила заміни не відбутої частини покарання на більш м'яке або заміни покарання на більш суворе та пом'якшення покарання (ст. 82, ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 74 КК України тощо) [18, с. 134].

Таким чином, передбачене чинним КК України правило призначення покарання за незакінчений злочин належить до спеціальних засад призначення покарання, що обмежують максимальний строк чи розмір покарання, яке може бути застосовано за санкцією відповідної статті Особливої частини КК України.

Згідно зі ст. 68 КК України, передумовою призначення покарання, що кратне до загальноствореного, є вчинення особою готування або замаху на злочин. Назва ст. 68 КК виглядає таким чином: «Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті». Обов'язковому встановленню підлягає поняття «незакінчений злочин» та його співвідношення із такими стадіями вчинення злочину, як «готування» та «замах».

Інститут незакінченої злочинної діяльності відомий національному кримінальному праву достатньо тривалий час. Окремі засади призначення покарання за незакінчений злочин почали з'являтися у часи чинності Руської правди, яка розглядала замах на життя у ракурсі окремо караного злочинного діяння [3].

У сучасному законодавстві про кримінальну відповідальність нормативне регулювання змісту інституту незакінченого злочину здійснюється у Розділі III Загальної частини КК України, який має назву «Злочин, його види та стадії». У цьому розділі визначено поняття злочину, пред'явлено класифікацію злочинів, виділено поняття закінченого та незакінченого злочину, окреслено поняття готування та замаху на злочин, визначено засади кримінальної відповідальності за незакінчений злочин і добровільної відмови у разі незакінченого злочину.

У сучасній кримінально-правовій літературі незакінчений злочин частіше за все розглядається в межах вчення про стадії вчинення злочину і нерідко ототожнюється з ними [12, с. 128–131]. Окремими вченими така позиція піддається критиці. Г.В. Назаренко вважає, що тлумачення незакінчених злочинів у якості стадій вчинення злочину має низку недоліків і вад, а саме: велика кількість умисних злочинів не проходять ніяких стадій; виділення стадій у закінченому злочині не має кримінально-правового значення, оскільки злочин кваліфікується на загальних підставах без відсилки на відповідну статтю Загальної частини КК; закінчений злочин не може розглядатися як стадія, оскільки він є вже закінченим. Готування до злочину і замах на злочин є видами перерваної злочинної діяльності, і як такі не можуть бути стадіями або етапами розвитку злочину [6, с. 117]. Інші вчені зазначають, що є безпідставною відмова від традиційного вчення про стадії вчинення злочину, оскільки багаторічні теоретичні розробки цього інституту грають важливу роль у кваліфікації незакінчених злочинів і застосуванні норм про добровільну відмову. Вважається, що сьогодні питання про поняття незакінченого злочину є не стільки сутнісним, скільки питанням про терміни [5, с. 109, 111].

Слід зазначити, що нині не напрацьовано єдиної глибокої теоретичної дефініції незакінченого злочину в кримінально-правовій доктрині, що зумовлено, як вважається, традиційним розумінням готування і замаху як стадій вчинення злочину [5, с. 103]. Такий підхід і знайшов вираження на сторінках чинного КК України, де у ч. 2 ст. 13 зазначається, що незакінченим злочино є готування до злочину та замах на злочин. Таким чином, законодавець нерозривно об'єднує поняття незакінченого злочину зі стадіями вчинення злочину.

Законодавець, використовуючи у назві розділу поняття «стадій», у змісті оперує поняттями «закінчений злочин» та «незакінчений злочин», не даючи їм розгорнутого нормативного визначення (це відбувається у відповідних частинах ст. 14 та 15 КК України). Тобто, зміст поняття «незакін-

чений злочин» обмежується стадіями готування та замаху. Така позиція, з огляду на історію розвитку цього правового інституту, не завжди мала такий вигляд. Протягом певного часу як законодавцем, так і вченими-теоретиками до стадій вчинення злочину і до поняття незакінченого злочину включалися й інші прояви, а саме: а) виникнення умислу; б) виявлення умислу [2, с. 15–16].

Поняття «стадії вчинення злочину» поряд з іншими його найменуваннями – «стадії здійснення злочину», «ступені розвитку злочинної діяльності» – досить широко використовувалося в працях вчених-криміналістів. Традиційно в наукових дослідженнях незакінчена злочинна діяльність пов'язувалася зі стадіями вчинення злочину й у більшості випадків ототожнювалася із готуванням до злочину, замахом на його вчинення і закінченим злочином, хоча існували й інші думки [17, с. 362].

Окремі вчені зазначають, що «у кримінально-правовій теорії протягом усієї історії її існування не було єдиної думки ні щодо визначення поняття «стадії злочину» і його співвідношення із поняттям «види незакінченого злочину», ні щодо поняття готування та замаху на злочину та необхідності криміналізації різних їх видів» [1, с. 100].

Так, у радянському кримінальному праві незакінчений злочин розглядався в межах вчення про стадії вчинення злочину (стадіях попередньої злочинної діяльності), причому єдності поглядів щодо поняття та змісту стадій, а також їх кількості, не було. У цілому можна відзначити, що стадії вчинення злочину пов'язувалися з виникненням умислу, його виявленням, приготуванням до злочину і закінченим злочином [5, с. 103].

Однією з перших ідей про необхідність відокремлення стадій вчинення злочину та незакінченого злочину вказала видатна вчений-теоретик кримінального права Н.Ф. Кузнецова. На її думку, стадією умисного злочину є діяння, направлене на спричинення злочинного результату, що складає необхідний ступінь розвитку злочинної діяльності. Для відповідальності за готування та замах, окрім встановлення того, що особа, розпочавши злочин, досягла певної стадії його розвитку, суду слід констатувати, що злочинний результат не настав із причин, що не залежать від волі винного. А тому необхідно виділяти стадії розвитку злочинної діяльності (вчинення готувальних дій і виконання злочину) і види незакінченого злочину (готування до злочину і замах на злочин) [4, с. 41].

На думку М.Д. Дякура, поняття «стадій вчинення злочину» і «незакінченого злочину» також підлягають окремому теоретичному відмежуванню й осмисленню. Автор зазначає, що КК України визнає злочинними та караними три стадії вчинення злочину: 1) «готування до злочину (ст. 14 КК); 2) замах на злочин (ст. 15 КК); 3) закінчений злочин (ч. 1 ст. 13 КК). Перші дві стадії – готування до злочину та замах на злочин – мають назву «незакінчений злочин» і є його видами. Тому для усунення розбіжностей із приводу тлумачення понять «стадії вчинення злочину» та «незакінчений злочин» автор пропонує внести зміни до ч. 2 ст. 13 КК України і викласти її в такій редакції: «Незакінченим злочином визнаються стадії готування до злочину та замах на злочин» [1, с. 100]. Такої ж ідеї дотримався й А.А. Комаров, стверджуючи, що змішувати стадії злочину із видами незакінченого злочину не слід. Стадії, як процес, що розгортається у часі, існує у будь-якому злочині, навіть у необережному. Але ні приготування, ні замаху на такі злочини об'єктивно бути не може. Автор вважає, що готуванням і замахом на злочин слід іменувати кримінально-правову оцінку частини вчиненого, за що і настає відповідальність [3].

Л.З. Тадевосян також вважає, що готування до злочину та замах на злочин є видами перерваної злочинної діяль-

ності і як такі не можуть бути стадіями вчинення злочину. Оскільки законодавець не дає нормативного визначення стадій вчинення злочину, немає ніяких «законних» підстав розглядати незакінчені злочини – готування та замах – як стадії злочину. Авторка пропонує теоретичне визначення незакінченого злочину – це вчинене із прямим умислом діяння (дія чи бездіяльність), направлене на умисне створення умов для вчинення злочину або безпосередньо направлене на вчинення злочину, передбаченого КК, якщо воно не було доведене до кінця із причин, що не залежать від волі особи [13, с. 13].

І.С. Тишкевич у якості поняття незакінченого злочину пропонував таку дефініцію: це умисна суспільно небезпечна діяльність винного, яка містить у собі лише частину ознак складу злочину внаслідок неповного розвитку його об'єктивної сторони [15, с. 27].

М.П. Редін пропонує вважати злочин незакінченим, якщо в діяльності особи, направленої на реалізацію злочинного наміру, містяться всі ознаки складу готування до злочину, неповного або повного замаху на злочин, передбачені особливою частиною КК [10, с. 65; 11, с. 430].

С.Ф. Милуков, Т.Н. Дронова зазначають, що незакінчений злочин – це умисне суспільно небезпечне і кримінально-протиправне діяння, що не доведене до кінця з причин, які не залежать від волі особи [5, с. 111].

Таким чином, встановлення і теоретичне осмислення поняття та змісту незакінченого злочину має важливе теоретичне та практичне значення. Особливо це стосується застосування інституту призначення покарання за незакінчений злочин.

Як зазначає В.П. Тихий, «встановлення відповідальності на незакінчений злочин дозволяє припинити злочинну діяльність на стадії готування до злочину чи замаху на злочин і тим самим попереджати завдання шкоди об'єктам, які охороняються кримінальним законом» [14, с.128].

А.А. Комаров стверджує, що значення інституту незакінченого злочину полягає у декількох проявах: 1) відобразити в законі певну завершеність злочинного посягання; 2) відокремити карані і некарані стадії реалізації умислу; 3) обґрунтувати необхідність і міру відповідальності за вчинене з погляду суспільної небезпечності такої поведінки [3].

М.П. Редін вважає, що незакінчені злочини за своєю тяжкістю повинні взагалі належати до самостійних категорій злочинів (відповідно до їх знижених санкцій) із усіма пом'якшеними наслідками, що звідси виходять [11, с. 432].

Критерієм відмежування закінченого злочину від незакінченого є опис об'єктивної сторони в диспозиції статті КК. Момент закінчення злочину є різним залежно від конструкції складу злочину, від опису ознак злочинного діяння в законі. Порівняно з закінченим злочином, незакінчений злочин за характером вчинених дій і моментом їх припинення має особливості і відмінності, а в силу цього – й особливості відповідальності.

У незакінченому злочині (готуванні до злочину і замаху на злочин) умисел винного з причин, що не залежать від його волі, повністю не реалізований, об'єктивна сторона повною мірою не виконана, шкода об'єкту не спричинена, оскільки злочинна діяльність припиняється поза волею і бажанням суб'єкта злочину.

Незакінчений злочин може бути вчинено як шляхом активної поведінки – дією, так і пасивної – бездіяльністю. Ці форми діяння об'єднує те, що вони спрямовані на вчинення закінченого злочину із характерним для нього спричиненням шкоди об'єкту кримінально-правової охорони.

Говорячи про форми незакінченого злочину, необхідно вказати на ступінь виконання об'єктивної сторони в кожному із них. Під час готування до злочину особа створює умови для вчинення злочину, а під час замаху на злочин вчиняє

діяння, безпосередньо спрямоване на вчинення злочину. Під час замаху створюється безпосередня небезпека спричинення шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, оскільки діяння за умови свого природного розвитку здатне призвести до закінченого злочину. Під час готування, навпаки, існує лише опосередкована небезпека, тому що дії під час готування до злочину ніколи не можуть самі по собі привести до закінченого злочину і настання суспільно небезпечних наслідків. Із суб'єктивної сторони незакінчений злочин може бути вчинено лише з прямим умислом. Під час готування до злочину винний усвідомлює, що його діями створюються певні умови, що роблять можливим надалі доведення злочину до кінця. Але слід зазначити, що інтелектом суб'єкта повинно охоплюватися те, що діяння розвиватиметься і призведе до закінченого злочину. Під час замаху на злочин особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає доведення злочину до кінця.

Як ми бачимо, у цьому разі незакінчений злочин у сучасному законодавстві про кримінальну відповідальність входить у певний резонанс із інститутом стадій злочину. Незавершена злочинна діяльність, яка проявляється у стадіях готування та замаху, повинна корелюватися із правовою оцінкою вчиненого злочину. Викладений матеріал свідчить про неоднозначне відношення вчених до правового змісту понять «незакінчений злочин» та «стадії злочину», які одночасно оперують такими поняттями, як «готування» та «замах».

Призначаючи покарання за незакінчений злочин законодавець у ч. 2, ч. 3 ст. 68 КК України фактично визначає кратність його призначення за вчинення діянь, що не були доведені до кінця з причин, що не залежать від волі винної особи (за вчинення готування – строк або розмір покарання не повинен перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання; за вчинення замаху – строк або розмір покарання не повинен перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання).

Таким чином, законодавець поряд із закінченим злочиним вводить певну «надстадію» злочину – «незакінчений злочин», яка об'єднує у собі готування та замах, але не виділяє окремо і такої стадії, як незакінчений злочин. Незважаючи на загальнознаність необхідності притягнення осіб за вчинення незакінченого злочину (готування та замах) до кримінальної відповідальності, відсутня модельна ідея визначення кратності зменшення покарання під час вчинення готування або замаху. У сучасних наукових працях відсутня чітка наукова аргументація визначення розміру вказаної кратності зменшення покарання. Незрозуміло, чому саме за вчинення готування строк чи розмір не може перевищувати половини максимального строку чи розміру покарання, а за вчинення замаху – не більше двох третин.

Але слід констатувати, що, виходячи зі змісту норми закону, незакінчений злочин (у стадіях готування та замаху) є передумовою застосування спеціальної засади призначення покарання. Це пояснюється тим, що факт недоведення злочину до кінця не є загальним (більшість злочинів, за вчинення яких особа притягується до кримінальної відповідальності, є закінченими), і викликає особливу, окрему правову оцінку такого діяння. Ця оцінка, на відміну від оцінки закінченого злочину, виходить із того, що не доведений до кінця злочин є менш суспільно небезпечним та особа, яка його вчинила, можливо, володіє недостатніми злочинними навичками, що зумовило нездатність довести злочин до запланованого результату.

Висновки. Виходячи із розгляду поняття та змісту незакінченого злочину, його взаємодії з інститутом стадій вчинення злочину, можна зробити такі висновки:

1. Питання про взаємовідношення понять «незакінчений злочин» та інституту стадій вчинення злочину має здебільшого теоретичне значення.

2. Незважаючи на наукову суперечку щодо оцінки поняття та змісту незакінченого злочину та його теоретичного співвідношення зі стадіями злочину, сучасний закон про кримінальну відповідальність визначає фактично призупинення злочинної діяльності на стадії готування та замаху таким, що викликає необхідність встановлення спеціальної засади призначення покарання.

3. Недоведення злочину до кінця (припинення його на стадії готування та замаху) значно знижує суспільну небезпечність діяння й особи винного і зумовлює встановлення спеціальної засади призначення покарання.

4. Вчинення незакінченого злочину є передумовою для застосування спеціальних правил (спеціальної засади) призначення покарання, що тягне за собою його кратне зменшення порівняно із закінченим злочиним.

5. У сучасній літературі не простежено моделі залежності розміру покарання залежно від стадії вчиненого злочину.

Список використаної літератури:

- Дякур М.Д. Стадії вчинення злочину і незакінчений злочин: проблеми розмежування. Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2011. Вип. 578. С. 100–103.
- Козлов А.П. Стадии и неоконченное преступление. Вып. 1. Стадии совершения преступления: учеб. пособ. Красноярск, 1993. 182 с.
- Комаров А.А. Оконченное и неоконченное преступление: соотношение понятий, стадии преступления и их значение для квалификации преступлений. Политика, государство и право. 2015. № 1. URL: <http://politika.snauka.ru/2015/01/2234>.
- Кузнецова Н.Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву. М., 1958. 203 с.
- Мильков С.Ф., Дронова Т.Н. Неоконченное преступление: определение понятия и его толкование. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». 2008. № 1. С. 102–114.
- Назаренко Г.В. Русское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. М., 2000. 256 с.
- Полтавец В.В. До питання про поняття та види спеціальних засад призначення покарання. Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 7–8 квіт. 2006 р. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 243–245.
- Полтавец В.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України: монографія. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.
- Полтавец В.В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 21 с.
- Редин М.П. Преступления по степени их завершенности. М.: Юрлитинформ, 2006. 200с.
- Редин М.П. Проблема стадий совершения преступления в научном творчестве Н.Ф. Кузнецовой и её дальнейшее разрешение. Право и политика. № 3 (159). 2013. С. 427–435.
- Современное уголовное право. Общая и Особенная части: учебник / под ред. А.В. Наумова. М., 2007. 1040 с.
- Тадевосян Л.З. Проблемы ответственности за неоконченную преступную деятельность по уголовному законодательству Республики Армения: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.08. М., 2010. 58 с.
- Тихий В.П. Відповідальність за незакінчений злочин. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 6. С. 128–137.
- Тишкевич И.С. Приготовление и покушение по уголовному праву. М., 1958. 260 с.

16. Шинкарьов Ю.В. Проблеми правового регулювання призначення покарання за наявності угоди про примирення або визнання вини. Збірник наукових праць Харківського педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». С. 112–118.

17. Щутяк Л.С. Поняття та ознаки замаху на злочин за кримінальним правом України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 1 (2). С. 357–366.

18. Ященко А.М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія. Х.: ХНУВС, 2014. 349 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Попій Дмитро Сергійович – аспірант третього року навчання кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Popii Dmytro Serhiiiovych – Postgraduate Student of the third year of teaching at the Department of Criminal-Law Disciplines of the Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda

zvezdny_les@ukr.net

УДК 343.241

ГЕНЕЗИС СМЕРТНОЇ КАРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Микола ТАРАНЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тетяна КОЛОМІСЦЬ,

студентка юридичного відділення факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається ретроспектива застосування смертної кари як виду покарань, що діяв на території сучасної України. Автори детально аналізують положення законодавства, що стосуються зазначеної проблематики, починаючи від «Руської правди» та закінчуючи чинним Кримінальним кодексом України. У ході дослідження висвітлені положення таких нормативно-правових актів: «Руська правда», Статути Великого Князівства Литовського (1529, 1566, 1588 pp.), «Права, за якими судиться малоросійський народ», Військовий артикул Петра I, «Уложення про покарання кримінальні та виправні», Кримінальні кодекси УСРР 1922 р., 1927 р., 1960 р. та ін.

Ключові слова: смертна кара, кримінальна відповідальність, покарання, генезис.

GENESIS OF THE DEATH PENALTY ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Mykola TARANENKO,

PhD. in Law, Associate Professor at the Department of Public Law,
Faculty of Sociology and Law
of the National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

Tetyana KOLOMIETS,

Student of the Legal Department of the Faculty of Sociology and Law
of the National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

SUMMARY

The article examines the retrospective application of the death penalty, as a form of punishment, in accordance with the criminal law that was in force in the territory of modern Ukraine. The authors analyze in detail the provisions of the legislation relating to this issue starting from the “Russian Pravda”, ending with the current Criminal Code of Ukraine. In the course of the study the provisions of the following legal acts are covered: “Russian Pravda”, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (1529, 1566, 1588 years), “The rights of which are handled by the Malorosian people”, the Military article of Peter I, the Code of Penalties, Criminal Code, and the Criminal Codes USSR 1922, 1927, 1960 and others.

Key words: death penalty, criminal liability, punishment, genesis.

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення людство все ще перебуває у процесі гуманізації, а людина, її життя, неповторність та унікальність визнаються основною цінністю. Дискусії навколо введення смертної кари супроводжують суспільство протягом багатьох років. Більш того, проблема смертної кари підіймалася і на законодавчому рівні шляхом внесення до Верховної Ради законопроектів про відновлення такого покарання.

Стан дослідження. Дослідження у сфері смертної кари провели такі науковці, як О.О. Піонтковський, М.С. Таганцев, З.М. Черніловський, В.Н. Кудрявцев, І.М. Луцький, Ю.М. Антонін, Т.В. Демченко, М.О. Стручков, Е.О. Ануфрієв, М.С. Грушевський, С.С. Алексєєв, Б.М. Бабій, С.Б. Баршев, М.Н. Гернет, С.В. Бородин, І.А. Греков, К.П. Гельвецький, В. Жуковський, В.Є. Квашис, Н.М. Коркунов, Ю.В. Александров, В.П. Бахін та ін.

Метою статті є дослідження основних етапів та особливостей нормативного регулювання присудження і за-

стосування смертної кари як виду кримінального покарання протягом українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Порівняно з іншими державами, які перебували на такому ж рівні розвитку, що й Київська Русь в епоху феодалізму, смертна кара на території України з'явилася відносно пізно. Пояснюється така особливість певною гуманністю, що була притаманна законодавству Київської Русі. У суспільстві того часу життя людини мало цінність, тому більшість покарань мали вигляд грошових стягнень. Незважаючи на наявність вживання у нормативних актах терміну «казнь», слід констатувати, що означав він лише тілесні покарання, а не позбавлення життя.

Незважаючи на це, літописи зберегли деякі відомості про застосування смертної кари за часів правління Володимира Великого. У той час Київська Русь була чи не єдиною державою, законодавство якої не передбачало смертної кари. Однак, за порадою єпископів, задля зменшення кількості розбоїв, Володимир Великий запровадив таку

міру покарання для розбійників, але тільки після судового розгляду справи. Спроба поширення смертної кари зазнала поразки та згодом була скасована князем [7, с. 72].

У найдавнішій пам'ятці права Київської Русі – «Руській Правді» – йдеться про існування кровної помсти, заснованої на принципі таліону, а саме: «Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина [чи двоюрідний брат], або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому [не бажатиме хто] метатись, то [слід призначити] за вбитого 40 гривень, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин; коли ж це буде князівський муж або тіун треба заплатити 80 гривень» [15, с. 24]. Однак важливо зазначити, що стаття не спонукала до помсти, а передбачала можливість викупу. Сама помста була можлива лише у разі, коли вина підсудного доказана. Звичайно, причиною для викупу були і меркантильні бажання держави, оскільки штраф ділився на дві частини: перша віддавалася родичам потерпілого, а друга – державі. Більш того, за відсутності родичів убитого всю суму викупу отримувала держава.

Невдовзі кровна помста було скасована Ярославовичами. Її місце посіли грошові штрафи, що були більш вигідними для держави. Деякі дослідники у скасуванні кровної помсти вбачають акт людяності та милосердя, адже це було не властиво державам Середньовіччя. Дивним для держав того часу був і захист життя кожної людини, незалежно від її стану. Так, відповідне покарання було передбачене і за вбивство ізгой, хоч грошове стягнення було і менше. Пізніше у «Повчанні дітям» Володимир Мономах писав: «Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» [9, с. 49]. Отже, ні смертна кара, ні кровна помста не були основними видами покарання у ті часи.

У період феодалної роздробленості право на території України розвивалося у досить складних умовах. У XIV ст. землі потрапили під протекторат Литви та Польщі. Нормативні акти польсько-литовського походження почали врегульовувати певну частину суспільних відносин. Крім того, було укладено три Литовські статuti, які зараз вважаються одними з найважливіших здобутків того часу.

Польсько-литовськими нормативно-правовими актами була знову передбачена страта, але її причини і суб'єкти були більш конкретизовані. Так, у Судебнику Казимира, у ст. 13 йшлося: «хто вкраде майно на суму більше півкопи грошей чи корову, того повісити», а у ст. 15 зазначалося: «хто хоча б і вперше крав, але то була крадіжка коня, то, коли буде спійманий на гарячому, повісити» [15, с. 48]. Згідно із Литовськими статутами, якщо проста людина поранила або побила шляхтича, то каралася відсіканням руки, а у разі завдання каліцтва підлягала страті. Слуга, який поранив пана, підлягав страті, а той, що підняв руку на пана, карався відсіканням руки. Питання про покарання осіб, котрі були винні у вбивстві шляхтича або простої людини, залежно від класової й станової належності як потерпілого, так і злочинця, вирішувалося диференційовано. Якщо шляхтич вчиняв вбивство декількох шляхтичів і всі вони були визнані винними, то смертній карі підлягав лише один, на вибір обвинувача, а інші притягалися до тюремного ув'язнення. У разі вбивства шляхтича простими людьми страті підлягали усі; і тільки у разі вбивства шляхтича у бійці кількість простих людей, що підлягають смертній карі, обмежувалася трьома особами. Суб'єктом злочину могла бути як одна особа, так і група винних осіб. Колективна відповідальність найчастіше наступала за державні, антифеодалні та релігійні злочини. Звільнялися від кримінальної відповідальності діти до семи років, а також «шалені», тобто божевільні люди [13, с. 15].

Отже, смертна кара у період протекторату Литви та Польщі застосовувалася досить часто. Зокрема, в Статуті 1529 р. вона згадувалася близько 20 разів, в Статуті 1566 р. – приблизно 60 разів, а в Статуті 1588 р. – вже майже 100 разів. Смертна кара виконувалася публічно і здійснювалася шляхом спалення, колесування, саджання на кіл, утоплення. Вона передбачалася за злочини проти релігії (богохульство, відступництво), особистості (вбивства, каліцтва), майнових прав (крадіжки, грабежі), моральності та сім'ї (звалтування, звідництво, двоєженство), а також за політичні (втеча, бунт) і державні злочини (проти порядку управління і злочини по службі) [17].

У цей час набувало поширення «козацьке право», яке передбачало кримінальну відповідальність у вигляді смертної кари за порушення козацьких звичаїв, а також для ворогів і зрадників. Страта наступала миттєво на місці скоєння злочину через повішання або посадження на палю [1].

У період визвольної війни українського народу смертна кара поширилася на більше коло злочинів, таких як зрада українському народові, відмова в наданні допомоги в боях, нанесення збитку козацькій старшині чи духовенству.

На розвитку права позначилося також входження українських земель до Російської Імперії. Найвідоміша кодифікація права того часу була видана у 1743 р. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Однією з особливостей права XVIII ст. було те, що покарання суд призначав незалежно від волі потерпілого або його родичів. Пояснювалася така особливість тим, що злочин вважався відступом від Божих законів, а покарання – відплатою за гріхи [8].

У цей період смертна кара стала повсякденним суспільним явищем. Це покарання застосовували за майже будь-яку діяльність, що могла нашкодити державі чи підірвати її авторитет. У Військовому Статуті і Військових статутах Петра I смертна кара передбачалася за 123 складами злочинів, у т. ч. за злочини проти життя та честі, держави та віри, проти власності та за злочини політичного характеру [11]. Смертна кара була простою та кваліфікованою. До простої відносили відрубання голови та повішання, а кваліфікованою вважали четвертування, спалення живцем, закопування живцем по голову, заливання у горло розтопленого свинцю та смертну кару з невизначеним змістом, який залежав від фантазії ката. Злочинців страчували урочисто, тому що страту вважали «суспільною користю», а тіла вбитих вившували у людських місцях.

Однак застосовували таке покарання лише для осіб, яким виповнилося 16 років. Психічні захворювання вважались пом'якшувальною обставиною, а неповнолітні, вагітні жінки та літні люди звільнялися від смертної кари взагалі. Скоєння злочину у стані алкогольного сп'яніння обтяжувало провину.

Імператриці Російської Імперії негативно ставилися до смертної кари. Єлизавета I, що була відома своєю побожністю, указами 1744 і 1746 рр. тимчасово скасувала страту. Її наступниця Катерина II, у свою чергу, виразила своє ставлення до смертної кари через наказ 1767 р., у якому йшлося про заборону страти без докладного вивчення справи та про застосування її лише за загальнодержавні злочини [5].

У Зводі законів Російської Імперії 1832 р. вперше кримінальне право було відокремлене у галузь. Це законодавство передбачало застосування смертної кари як вищої міри покарання лише за найтяжчі злочини та тільки за вироком Верховного кримінального суду.

Початок XX ст. ознаменувався прийняттям у 1903 р. Кримінального уложення, яке поділяло злочини на три типи: проступки, злочини та тяжкі злочини. Останні каралися смертною карою, каторгою або засланням. Смертна кара у цей час також мала форму повішання та

застосовувалася публічно. Особи до 17 та після 70 років не могли бути засуджені до страти [16].

Очевидно, що для XIX ст. було характерне зменшення застосування смертної кари. Так у період з 1826 по 1906 рр. до смертної кари були засуджені 612 чоловік, але до багатьох вона не була виконана. Починаючи з 1891 р., російськими цивільними судами не було винесено жодного смертного вироку [4].

На початку XX ст. смертну кару застосовували у боротьбі проти революційного руху. Протягом 1905–1907 рр. влада активно знищувала бунтівників без детального розгляду справи. У цей період страту застосовували і для неповнолітніх осіб, незважаючи на діюче законодавство, яке передбачало заміну страти каторгою для неповнолітніх. Смертну кару часто застосовували і без судового розгляду. Зрозуміло, що багато людей було страчено помилково. Так, в Одесі в 1906 р. були повішені два збройний напад брати Трейгер, Офенбах і Зейгерман (через 3 тижні після виконання вироку ця страта була визнана судовою помилкою); у 1907 р. у Василькові публічно був розстріляний рядовий Ткачов за вбивство вахмістра (згодом з'ясувалося, що він був страчений помилково) [14, с. 30].

У таких тяжких умовах питання про скасування смертної кари почало хвилювати більшу частину населення. До Державної Думи надходило все більше вимог про скасування страти. Тож 24 червня 1906 р. було розглянуто законопроект про скасування смертної кари. Думки суспільства розділилися. Одна його частина підтримувала законопроект, а інша виступала категорично проти. Державна Дума схилилася до останніх, тож законопроект про скасування смертної кари не був затверджений.

Період 1917–1921 рр. ознаменувався утворенням української держави. Кримінальне законодавство УНР доби Української Центральної ради ґрунтувалося на законодавстві Тимчасового уряду (майже повністю діяло Кримінальне уложення 1903 р.) та на власних нормативних актах.

Важливу роль відіграв III Універсал Української Центральної ради, згідно з яким «на землі Української Республіки смертна кара скасовується. Всім ув'язненим та затриманим за політичні виступи, зроблени до сього дня, як уже засудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не притягнений, дається повна амністія» [15, с. 308].

У радянський період на українських територіях смертна кара знову почала застосовуватися. Більш того, такий вид покарання був одним із найпопулярніших. Злочинця часто розстрілювали на місці без попереднього судового розгляду. Цікаво, що у перші дні свого правління більшовики скасували смертну кару на другому Всеросійському з'їзді Рад, але вже 21 лютого 1918 р. РНК РРФСР приймає декрет «Соціалістическое отечество в опасности!», згідно з яким: «неприятельские агенты, спекулянты, громилы, хулиганы, контрреволюционные агитаторы, германские шпионы расстреливаются на месте преступления» [3].

У постановах РНК «Про заходи по боротьбі з бандитизмом» і «Про боротьбу з бандитизмом» клас «куркулів» почав вважатися ворогом та підлягав розстрілу [6].

У 1927 р. постановою ВЦВК і РНК УРСР «Про обмеження застосування виняткової міри покарання (розстрілу) та про зміну ст. 57 і 67 КК УРСР» застосування смертної кари значно зменшилося [12, с. 75]. Проте у 30-ті рр. XX ст. було страчено безліч осіб. У той час діяла Особлива нарада при НКВС СРСР, яка могла призначати розстріл без відповідного судового рішення, а в «м'ясний день» за одну ніч розстрілювали десятки людей, які іноді навіть чекали в черзі. Кількість страчених, починаючи з 1934 р., вважалася державною таємницею.

Лише 26 травня 1947 р. в Указі Верховної Ради СРСР зазначалося: «идя навстречу пожеланиям профессиональ-

ных союзов рабочих и служащих и других авторитетных организаций, выражающих мнение широких общественных кругов, Президиум Верховного Совета СССР считает, что применение смертной казни больше не вызывается необходимостью в условиях мирного времени» [2]. Однак смертна кара повернулася для державних зрадників 12 січня 1950 р. згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Вітчизни, шпигунів, підривників-деверсантів» та як покарання за умисне вбивство за обтяжуючих обставин 30 квітня 1954 р. згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про посилення кримінальної відповідальності за умисні вбивства». Смертна кара не застосовувалася для неповнолітніх та вагітних жінок.

Сфера застосування смертної кари розширилася з прийняттям указів Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами» від 05 травня 1961 р., «Про внесення доповнень і змін до Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини і в Основи кримінального законодавства» від 18 травня 1961 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил про валютні операції» від 01 липня 1961 р., «Про посилення відповідальності за посягання на життя, здоров'я і гідність працівників міліції і народних дружинників» і «Про посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування» від 15 лютого 1962 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» від 20 лютого 1962 р., «Про внесення змін і доповнень до ст. 22 та 44 Основ кримінального законодавства» від 04 квітня 1962 р., указами Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР» від 27 червня 1961 р., від 10 вересня 1962 р., від 23 липня 1973 р. і «Про зміну ст. 24 і 80 Кримінального кодексу Української РСР» від 21 липня 1961 р.

У період із 1971 по 1991 рр. рівень застосування смертної кари сягав у середньому 5%. До смертної кари було засуджено 0,09% (2 394 чоловік) від загального числа засуджених (2 653 976 чоловік) [4].

До скасування смертної кари положення про страту включалися і в проекти Конституції України. Таким чином, у проекті Конституції України від 01 липня 1992 р., у ст. 21 було зазначено: «Смертна кара до її скасування може застосовуватися відповідно до закону як виняткова міра покарання за найтяжчі злочини і лише за вироком суду» [10].

Вступ 09 листопада 1995 р. України до Ради Європи став приводом для введення мораторію на призупинення виконання смертних вироків у березні 1997 р. та скасування 22 квітня 2000 р. Верховною Радою смертної кари як виду кримінального покарання.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що смертна кара та способи її здійснення постійно змінювалися. Вперше на території України такий вид покарання було введено за часів входження України до Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Пізніше цей вид покарання застосовувався за часів входження території України до складу Російської імперії та Радянського союзу.

Протягом деяких етапів вітчизняного державотворення мали місце спроби скасування смертної кари. Так, призупинялося застосування цього виду покарання за часів правління Єлизавети I (у 1744 та 1746 рр.), Катерини II (1767 р.). Окрім цього, смертну кару було скасовано Тимчасовим урядом Росії у 1917 р. та III Універсалом Української Центральної Ради. За радянських часів застосування смертної кари тимчасово обмежувалося у періоди 1927–1934 рр., а також протягом 1947–1950 рр. Остаточно смертну кару в Україні було скасовано після проголошення незалежності. Вступ у 1995 р. України до Ради Європи став приводом для

введення мораторію на призупинення виконання смертних вироків у березні 1997 р. та остаточного скасування смертної кари як виду кримінального покарання 22 квітня 2000 р.

Введення смертної кари у XXI ст. стало б перешкодою до подальшої гуманізації та демократизації суспільства, а отже, смертна кара втратила свою актуальність та не є припустимою у сучасному цивілізованому світі.

Список використаної літератури:

1. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
2. Википедія – свободная библиотека: Указ Президии ВС СРСР от 26 мая 1947 г. об отмене смертной казни. URL: http://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.05.1947_об_отмене_смертной_казни.
3. Декреты Советской власти. Т. I. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1957.
4. Діденко Л.В. Інститут смертної кари в Україні (міжнародно-правовий та історико-соціальний аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13. О., 2001. 20 с.
5. Елисеєв Г.З. Наказ імператриці Катерини II о сочинении проекта нового Уложения. «Отечественные Записки», 1868.
6. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. 1921. Ч. 2. С. 41; ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 31 – 31 зв.
7. Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре, 2003. Т. 1.
8. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів, 1958. 409 с.
9. Кухта Б. З історії Української політичної думки. К.: Генеза 1994. 363 с.
10. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України» від 01 липня 1992 р. № 2525-ХІІ.
11. Російське законодавство X – XX ст. 1986.
12. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. К., 1993. 192 с.

13. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

14. Ушеревич С.С. Смертные казни в царской России: к истории казней по политическим процессам с 1824 по 1917 гг. Харьков: Изд-во Всеукраинского Совета общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. 504 с.

15. Чайковський А.С., Копиленко О.Л. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. К.: Юрінком інтер, 2003. 656 с.

16. Чехович В.А. Развитие рус. права у другой пол. XIX – поч. XX ст. 1997.

17. Яцишин М. Інститут смертної кари в Україні: міжнародно-правовий та історичний аспект (не) застосування. Блог професора Михайла Яцишина. URL: http://yatsyshyn.blogspot.com/2015/12/blog-post_6.html.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Тараненко Микола Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Коломієць Тетяна Вікторівна – студентка юридичного відділення факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Taranenko Mykola Mykolaiovych – PhD in Law, Associate Professor of the Department of Public Law, Faculty of Sociology and Law of the National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

Kolomiets Tetyana Viktorivna – Student of the Legal Department of the Faculty of Sociology and Law of the National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

taranenkonn@gmail.com

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.9

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЯВИЩУ ПЕРЕШКОДЖАННЯ СЛУЖБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Світлана ЄРМОЛАЄВА-ЗАДОРЖНЯ,
здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена загальносоціальному рівню запобігання злочинам, які пов'язані з перешкоджанням службовій діяльності працівників правоохоронних органів. У результаті аналізу наявних у кримінології підходів до розуміння вказаного рівня запобігання виділяється декілька його напрямів: економічний, політичний, організаційно-управлінський, соціально-виховний і нормативно-правовий. Обґрунтовується, що елементи кожного із зазначених напрямів здатні усунути наявні в суспільстві протиріччя, зокрема ті, які призводять до вчинення злочинів щодо перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів. Робиться висновок про важливість матеріального забезпечення правоохоронців, налагодження кадрової роботи в правоохоронній системі, створення позитивного образу правоохоронців і приведення до ладу законодавчих актів, які регулюють правоохоронну діяльність, задля запобігання вказаній групі злочинів.

Ключові слова: загальносоціальне запобігання, правоохоронні органи, перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів.

SOME ASPECTS OF THE GENERAL SOCIAL PREVENTION TO THE OBSTRUCTION OF THE PERFORMANCE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Svitlana YERMOLAIEVA-ZADOROZHNIYA,
Applicant at the Department of Criminology and Penitentiary Law
of Yaroslav Mudryi National Law University

SUMMARY

The article is devoted to the general social level of crime prevention, which is connected with the obstruction of official activity of law enforcement officers. As a result of the analysis of existing approaches to understanding this level of prevention in criminology, the author identifies several of its areas: economic, political, organizational, managerial, social and educational and regulatory. It is substantiated that the elements of each of these directions are capable of eliminating existing contradictions in the society, in particular those that lead to the commission of crimes related to the obstruction of the performance of law enforcement officers. In the end, the conclusion is made about the importance of material security for law enforcement officers, the establishment of personnel work in the law enforcement system, the creation of a positive image of law enforcement and the improvement of legislative acts that regulate law enforcement in order to prevent this group of crimes.

Key words: general social prevention, law enforcement agencies, obstruction of official activities of law enforcement officers.

Постановка проблеми. Важливим аспектом будь-якого кримінологічного дослідження є розроблення заходів запобігання. Такі заходи зазвичай спрямовані на мінімізацію в суспільстві злочинних проявів. Під запобіганням злочинності зазвичай розуміють сукупність різноманітних видів діяльності й заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин із метою усунення негативних явищ і процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення скоєння злочинів на різних стадіях злочинної поведінки [1, с. 142]. Запобігання злочинності проявляється у трьох взаємопов'язаних між собою напрямках: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному.

Стан дослідження. Аналіз останніх досліджень свідчить, що в загальному розумінні загальносоціальне запобігання злочинності – це комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямо-

ваних на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин та усунення причин та умов негативних явищ загалом і злочинності зокрема. Це основний, по суті, засіб зменшення інтенсивності злочинних проявів шляхом здійснення в державі таких довготривалих заходів, які поступово витискують чи обмежують криміногенний потенціал соціальних, політичних та економічних суперечностей різних верств населення [2, с. 211–212].

Метою й завданням статті є дослідження загальносоціального напрямку запобігання злочинам, пов'язаним із перешкоджанням службовій діяльності працівників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Узагальнюючи теоретичні надбання кримінологічної науки та використовуючи результати власних досліджень, ми можемо виділити основні напрями загальносоціального запобігання злочинам, які спрямовані на перешкоджання службовій діяльності

працівників правоохоронних органів: *економічний, політичний, організаційно-управлінський, соціально-виховний і нормативно-правовий*.

Економічний напрям характеризується поступовим покращенням цієї сфери суспільного життя. Економічна ситуація, у яку потрапила наша країна, жодним чином не сприяє зменшенню кількості вчинених правопорушень, у тому числі щодо перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів. Сьогодні ми можемо спостерігати ситуацію, коли відбувається різке зниження рівня життя, згорання соціальних та економічних проєктів через невиконання або лише часткове виконання вимог міжнародних установ, які надають Україні фінансову допомогу. Погіршення економічних умов суспільного життя тягне за собою й збільшення рівня криміногенності в цьому ж суспільстві. Одним із вагомих напрямів запобігання виникненню криміногенних ситуацій серед громадян є економічний і соціальний розвиток, облаштування нових робочих місць і налагодження матеріально-побутового забезпечення населення. Як показало дослідження, серед осіб, які вчинили досліджувані злочини, більшість була непрацюючою. Тому одним із першочергових кроків є боротьба з одним із негативних фонових явищ злочинності – безробіттям. Звичайно, в умовах постійного перебування економіки країни в кризі важко розраховувати на вирішення цієї проблеми. Проте наявність хоча б поступового плану дій із подолання безробіття покращила б ситуацію в цій сфері. Маємо відзначити, що в питанні безробіття в Україні намітилася позитивна динаміка, адже на кінець 2017 року рівень безробіття є значно меншим, аніж у попередні 5 років: за даними Держстату, щороку із січня до вересня кількість безробітних стабільно зменшується [3]. Вагомим фактором є й безробіття внутрішньо переміщених осіб. Нагадаємо, що згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII, такими особами вважаються громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах і має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [4]. Ми маємо на увазі осіб, які були змушені переїхати із зони проведення антитерористичної операції – Луганської й Донецької областей, і тимчасово окупованої території – Автономної Республіки Крим. Економічна, політична, соціальна та воєнна ситуація в державі є як ніколи складною. Внутрішньо переміщеним особам дуже важко адаптуватися до умов, що виникли в їхньому житті. Унаслідок відсутності суттєвої допомоги таким особам із боку держави більшість таких осіб залишаються віч-на-віч зі своїми проблемами. У той самий час офіційні статистичні дані свідчать про збільшення умисних убивств удвічі, зростання кількості побоїв і мордувань, збільшення кількості грабежів, незаконного обігу зброї на території України, процвітання тероризму. До того ж активно почали вчинятися злочини проти основ національної безпеки [5]. З огляду на це, особи, які змушені вдаватися до незаконних шляхів заробітку, частіше стикаються з представниками правоохоронних органів, що, як наслідок, може призвести до вчинення досліджуваної групи злочинів.

Наслідки економічної нестабільності в державі впливають і на саму правоохоронну систему. Незважаючи на щорічне збільшення фінансування правоохоронних відомств, рівень заробітної плати працівників таких відомств залишається невисоким. Такий стан справ не тільки не сприяє ефективному виконанню ними безпосередніх обов'язків,

а й призводить до зниження зацікавленості правоохоронців у результатах власної праці, до перегляду ставлення до служби, що, зокрема, проявляється або у звільненні з правоохоронних органів, або в пошуках і використанні незаконних шляхів для задоволення особистих матеріальних потреб. Це становить реальну небезпеку, адже сталість правоохоронних органів (як і будь-якої державної організації) є можливою лише в разі зацікавленості їхніх працівників у службі саме в цій складовій механізмі державного апарату [6]. Тому підвищення матеріальної забезпеченості працівників дає змогу істотно знизити масштаб корупційних проявів у правоохоронних органах. Загальновідомо, що ефективна превенція злочинів вимагає не тільки прогресивно-реформістського підходу, а й значної фінансової підтримки з боку держави. Необхідність соціально-економічного забезпечення працівників правоохоронних органів диктується й тим, що професійні, психологічні та матеріальні умови, в яких правоохоронці повинні виконувати власні службові обов'язки, у свою чергу, повинні сприяти захисту їхньої честі, гідності й неупередженості. Працівники правоохоронних органів мають право на підвищену заробітну плату з урахуванням особливих факторів несення служби, таких як підвищений професійний ризик, ненормований робочий графік. У зв'язку з цим як пріоритетний напрям пропонується реструктурування бюджету правоохоронної системи, який буде спрямований передусім на забезпечення соціального захисту працівників, створення належних умов праці.

Вагому роль відіграє соціальний захист працівників правоохоронних органів. Актуальність цього питання пояснюється взаємозв'язком якості соціального забезпечення правоохоронців та ефективністю виконання ними їхніх безпосередніх функцій. До того ж соціальний захист може стати одним із напрямів запобігання корупційним проявам у самій правоохоронній системі. Діяльність правоохоронних органів регламентується різними нормативними правовими актами загального характеру, які визначають принципи правоохоронної діяльності й мають значення для організації та функціонування всіх правоохоронних органів. Крім заходів забезпечення безпеки, спрямованих на перешкоджання заподіяння шкоди, законами гарантується соціальна підтримка правоохоронцям і членам їхніх сімей, а саме заходи соціальної підтримки працівників правоохоронних органів. Такі заходи передбачені низкою нормативно-правових актів, як-то: Закони України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу», «Про Національне антикорупційне бюро України» тощо. Низка науковців стверджує, що норми вказаних Законів мають здебільшого декларативний характер стосовно забезпечення соціальної захищеності правоохоронців. Так, К.Ю. Мельник на прикладі власного дослідження стверджує, що вивчення наявних матеріалів службових перевірок за фактами звільнень і бесіди зі звільненими з правоохоронних органів молодими фахівцями дали можливість установити найбільш характерні причини, які спонукують випускників відомчих навчальних закладів залишати службу в таких органах і шукати інші місця працевлаштування. За власним бажанням протягом останніх трьох років зі служби на першому році роботи звільнилося 325 чоловік, або 79% молодих фахівців, через негативні мотиви – понад 14%, із них – 9,3% за порушення дисципліни, а 4,7% через службу невідповідність; близько 4% – у зв'язку з переведенням до інших міністерств чи відомств; близько 3% – за іншими мотивами. Вивчення причин звільнення молодих фахівців за власним бажанням дає можливість зробити висновок, що в більшості випадків звільнення мотивується низьким рівнем заробітної платні (близько 59,1%), ненор-

мованим робочим часом – 11,6%, відсутністю можливості отримати власне житло – 6,1%, зміною місця проживання – 2,2% [7]. З огляду на це, питання соціально-економічного забезпечення працівників правоохоронних органів набуває великого значення, оскільки воно здатне сприяти сумлінному ставленню правоохоронців до їхніх безпосередніх обов'язків. Ефективна діяльність правоохоронної системи, як наслідок, дасть змогу підвищити рівень довіри до неї і знизити рівень злочинних посягань проти її працівників.

Політичний напрям загальносоціального запобігання характеризується зменшенням політичного впливу на діяльність правоохоронних органів. Хоча більшість нормативно-правових актів, які регулюють діяльність правоохоронних відомств, містить положення щодо аполітичності їхніх працівників, на практиці такі положення виявляються формальними. Ми можемо спостерігати, як ті чи інші працівники правоохоронних органів здебільшого приховано (а іноді й відкрито) зазнають впливу з боку окремих осіб-представників політичної влади. Останнім гучним прикладом цього є випадок із Керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, який надавав консультації з приводу уникнення кримінальної відповідальності представникам окремих політичних партій, посадовим особам органів державної влади й місцевого самоврядування [8].

На думку дослідників, деполітизація полягає в розмежуванні політичного й фахового керівництва. Політичне керівництво здійснюється міністром внутрішніх справ на рівні формування політики, розроблення стандартів, інструкцій тощо, а фахове – начальником національної поліції та керівниками відповідних підрозділів на рівні оперативного управління. Деполітизація означає також незалежність поліції від політичного та іншого впливу й підпорядкованості поліції лише закону [9].

Нав'язні міжнародні практики деполітизації правоохоронних органів свідчать про необхідність запровадження такого принципу вже на рівні законодавства й обов'язковість його дотримання. Досліджуючи тематику нормативного закріплення деполітизації правоохоронної діяльності, можемо констатувати, що цікавою видається пропозиція експертів українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. Вони пропонують оцінювати законодавчі ініціативи з питань реформування правоохоронних органів України за декількома критеріями, де, зокрема, міститься положення щодо забезпечення процесу деполітизації правоохоронних органів. Так, законопроекти щодо реформування діяльності правоохоронних органів мають передбачати заборону членства правоохоронців у політичних партіях; членство в політичних партіях і/або активну участь у роботі партійних виборних органів пропонується вважати обмежувальною обставиною для прийняття на службу до правоохоронних органів; розірвання трудової угоди з працівником правоохоронного органу в разі встановлення його членства в політичній партії; заборону діяльності політичних партій у правоохоронних органах, носіння їхніми працівниками партійних знаків і символів; чітке визначення повноважень міністра як політичної фігури; обмеження можливості втручання міністра в конкретну оперативну та професійну діяльність підпорядкованих поліцейських органів; участь представників громади й органів місцевого самоврядування в процесі відбору та призначення на посади керівного складу підрозділів правоохоронних органів; запровадження механізму співпраці й координації діяльності правоохоронних органів місцевого самоврядування [10]. На нашу думку, запровадження таких критеріїв до законопроектів у сфері діяльності правоохоронних органів сприятимуть їх звільненню з-під політичного впливу. Завдяки цьому процесу, правоохоронні органи будуть здатні забезпечувати захист прав, свобод і законних

інтересів громадян, громадський порядок і застосовувати заходи примусу виключно в рамках закону.

Не менш важливими є заходи *організаційно-управлінського характеру* запобігання злочинам щодо перешкоджання службовим обов'язкам працівників правоохоронних органів. Дослідники, які займалися проблемою дотримання законності у правоохоронних органах, серед превентивних заходів організаційно-управлінського характеру вказують на пріоритетне значення підбору, підготовки та розстановки кадрів, удосконалення виховної роботи з персоналом. Далі за вагомістю розміщуються питання організації контролю за діяльністю керівників і підлеглих, проведення постійного моніторингу поточного стану дисципліни, вдосконалення стилю управління підрозділами тощо [11]. На цей час у країні все ще триває реформа правоохоронної системи, яка супроводжується кадровими змінами: на місце старих працівників правоохоронних органів приходять нові, при цьому змінюється не тільки нижчий склад, а й керівний. На жаль, такі кадрові ротації не дають належного результату, натомість сприяють поширенню некомпетентності серед працівників правоохоронних органів.

Серед основних заходів організаційно-управлінського напрямку запобігання злочинам, пов'язаним із перешкоджанням службовій діяльності правоохоронних органів, варто виділити такі:

- призначення на керівні посади в правоохоронних органах компетентних осіб: без дійсно компетентного та досвідченого керівництва нижчі ланки правоохоронних відомств будуть не здатні належним чином організувати власну роботу. Керівники цих органів мають бути прикладом професіоналізму, старанності й високоефективності;

- зміна підходу до підбору й розстановки кадрів: стихійний набір громадян до окремих правоохоронних органів на початку сприймався позитивно, однак у перспективі не дав бажаних результатів. Під час виконання власних службових обов'язків такі працівники виявились не здатними оперативно вирішувати конфліктні ситуації, натомість самі вдавались до заходів незаконного характеру. Тому необхідним є закріплення таких вимог до правоохоронців, які б відповідали вимогам поставлених перед ними завдань, зокрема володіння необхідною професійною компетенцією;

- заміна старої системи оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів, яка ґрунтується на планових показниках: звісно, правоохоронна реформа передбачала відступ від норм старої системи оцінювання, однак, попри декларовані прогресивні цілі, реформа зберегла основи цієї системи. Офіційно головною функцією правоохоронців залишилася боротьба зі злочинністю, реагування на вже скоєні правопорушення, а головними критеріями ефективності діяльності – кількісні показники затримань, розкриття злочинів тощо [10]. Така система призвела до напрацювання необхідних показників за рахунок порушення прав і свобод людини – від штучної латентизації злочинів, відмовляння заявнику у відкритті кримінального провадження до фальсифікації доказової бази та незаконних затримань з метою напрацювання покращення статистики;

- налагодження системи збирання й розслідування скарг щодо правопорушень, учинених правоохоронцями: потребує зміни механізм контролю за дотриманням законності працівниками правоохоронних органів.

Серед *нормативних заходів запобігання* варто виділити норми законодавства про кримінальну відповідальність, які першочергово виступають гарантією правопорядку поведінки громадян у державі. Опитані нами працівники правоохоронних органів вважають, що одним із заходів подальшого зниження рівня злочинів, пов'язаних із перешкоджанням їхній службовій діяльності, є удосконалення законодавства в бік підвищення забезпечення

особистої безпеки правоохоронців (35% відповідей), посилення кримінальної відповідальності за вказані злочини (22%). Розв'язання проблем безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їхніх працівників передусім досягається шляхом поєднання організаційно-управлінських і нормативно-правових заходів і засобів [12]. Таку позицію можна пояснити тим, що закріплених у вітчизняному законодавстві прав і свобод працівників правоохоронних органів і навіть гарантій їх реалізації недостатньо без чітко діючого механізму реалізації, тобто процесу забезпечення безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їхніх співробітників. Саме тому, на думку вчених, найповніше розуміння підходів до забезпечення права правоохоронних органів і їхніх працівників на безпеку досягається в результаті дослідження єдиного й цілісного механізму його здійснення. Категорія «механізм забезпечення безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їхніх працівників» зосереджує увагу на динамічних взаємозв'язках між основними умовами, передумовами, практичними способами й засобами реалізації права на безпеку правоохоронних органів і їхніх працівників, а також на його похідні елементи [13].

Нагадаємо, що основним нормативно-правовим актом, який забезпечує державний захист працівників правоохоронних органів, є Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 № 3781-ХІІ. Цей Закон установлює систему особливих заходів державного захисту суддів Конституційного Суду України, суддів і працівників апаратів судів, працівників правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб і їхніх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю цих осіб. Стосовно тези про необхідність посилення кримінальної відповідальності за вказані злочини, то ми маємо відзначити, що такий напрям реформування вітчизняного законодавства можливий, однак цим питанням мають займатись учені-криміналісти. Ми лише зазначимо, що кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів є одним із факторів забезпечення їхньої ефективної діяльності.

Соціально-виховний напрям виражається в підході до злочинності проти службової діяльності працівників правоохоронних органів як до соціально-негативного явища, що передбачає відповідну стратегію дій щодо запобігання злочинній поведінці й удосконалення системи покарання за протиправну поведінку осіб. Система запобігання включає в себе діяльність спеціалістів з різних галузей знань: психології, педагогіки, правознавства, спрямовану на запобігання можливим психологічним, соціокультурним і поведінковим відхиленням осіб, які належать до «груп ризику», збереження, підтримку й захист нормального рівня життя і сприяння їм у досягненні поставлених цілей. Загальносоціальне запобігання покликане забезпечити нормальну, тобто правомірну, поведінку всіх членів суспільства, інакше кажучи, це стримувальний від правопорушень вплив на всіх осіб, який має своїм джерелом соціальні, в тому числі правові, норми, відповідну поведінку державних органів, громадських організацій та окремих осіб. Метою загальносоціального запобігання злочинам щодо перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів є доведення до всіх членів суспільства правил і норм поведінки, роз'яснення, тлумачення наслідків учинених правопорушень [14, с. 27].

Одним із найбільш бажаних результатів соціально-виховної роботи має стати покращення ставлення як до пра-

воохоронних органів, так і до їхньої діяльності. У цьому контексті перспективними вбачаються такі заходи: висвітлення позитивного іміджу правоохоронців у ЗМІ та, як наслідок, подолання усталених у суспільстві стереотипів про їхню діяльність; налагодження співпраці з громадськістю; зниження рівня корупції в правоохоронних органах. Авторитет правоохоронних органів внутрішніх справ України певною мірою підвищується завдяки зростанню професіоналізму й удосконаленню професійно значущих якостей (професійної компетентності, зрілості, бажання відповідати вимогам, які висуває діяльність до особи). На думку фахівців, які досліджують сутність феномена професіоналізму правоохоронця, успіх передбачає відповідний набір ознак і стан розвитку системи ціннісних, професійно-ділових, комунікативних та особистісних якостей людини, які забезпечують успішну професійну діяльність і впливають на формування якісно нового іміджу правоохоронної системи в загалом [15].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можемо резюмувати про необхідність поєднання соціально-економічного, політичного, організаційно-управлінського, соціально-виховного й нормативно-правового напрямів для усунення факторів, які сприяють учиненню злочинів щодо перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів. Загальносоціальне запобігання вказаним злочинам має будуватись на матеріальному забезпеченні правоохоронців, налагодженні кадрової роботи в правоохоронній системі, створенні позитивного образу правоохоронців і приведенні до ладу законодавчих актів, які регулюють правоохоронну діяльність.

Список використаної літератури:

1. Кримінологія: підручник / Мін-во освіти і науки України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 142.
2. Голіна В. Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності. Вісник Академії правових наук України. Харків, 2006. № 3. С. 206–214. С. 211–212.
3. Безробіття в Україні: динаміка та демографія за останні п'ять років. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/10/24/infografika/suspilstvo/yak-2013-roku-zminyuvavsvya-riven-bezrobittya>.
4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
5. Тарасенко Ю.М. Щодо впливу внутрішньо переміщених осіб на стан злочинності в Україні. URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/viewFile/77384/73111>.
6. Загальний аналіз соціального захисту працівників правоохоронних органів. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2892/>.
7. Мельник К.Ю. Проблеми соціального захисту працівників органів внутрішніх справ України. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1642>.
8. «Жучки в акваріумі»: 5 розмов у кабінеті Холодницького, які записали детективи НАБУ. URL: <https://hromadske.ua/posts/zhuchky-v-akvariumi-5-rozmov-u-kabineti-kholodnytskoho-iaki-zapysaly-detektyvy-nabu>.
9. Реформування органів внутрішніх справ у відповідності до європейських стандартів: збірник матеріалів. Київ, 2012. 150 с. С. 52–54.
10. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/przh_Melnyk_militsiya_2015_8_5.pdf.
11. Рясов Д.А. «Профессиональная» преступность сотрудников органов внутренних дел. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/professionalnaya-prestupnost-sotrudnikov-organov-vnutrennih-del>.

12. Вітик І., Костюк В. Діяльність служби безпеки України та соціальні права: науково-теоретичний аспект. Віче. 2011. № 21. С. 23–26.

13. Сучасні підходи до формування безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їхніх співробітників. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3129/>.

14. Запобігання злочинам проти працівників органів внутрішніх справ України під час несення служби: науково-методичні рекомендації / укл. С.О. Андренко, Є.О. Гладкова. Харків: ХНУВС, 2014. 72 с. С. 27.

15. Імідж як складова успіху правоохоронця: до постановки проблеми. URL: <https://www.lisportal.org.ua/12985/>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Єрмолаєва-Задорожня Світлана Вікторівна – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Yermolaieva-Zadorozhnia Svitlana Viktorivna – Applicant at the Department of Criminology and Penitentiary Law of Yaroslav Mudryi National Law University

sv6070072@gmail.com

УДК 343.97

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ В КРИМИНОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Станислав МОЗОЛЬ,
кандидат юридических наук, старший научный сотрудник,
доцент кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права
Национальной академии внутренних дел

АННОТАЦИЯ

Автор статьи подчеркивает, что совокупность факторов позволяет рассматривать безопасность в современных условиях как одну из главных целей и неотъемлемую составляющую деятельности людей, социальных групп, обществ, государств и мирового сообщества, как одну из важнейших характеристик, показывающую степень устойчивости социальных взаимосвязей, а также определяющую общечеловеческую ценность и значимость общественных отношений. Статья посвящена исследованию особенностей генезиса понятия и содержания безопасности в криминологическом контексте. Определяются основные подходы к пониманию и классификации безопасности.

Ключевые слова: безопасность, понятие безопасности, содержание безопасности, состояние защищенности, преступность, криминологическая безопасность.

GENESIS CONCEPT OF SECURITY IN THE CRIMINOLOGICAL CONTEXT

Stanislav MOZOL,
PhD in Law, Senior Scientific Employee,
Assistant Professor at the Department Criminology and Penal Law
of the National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

The author of the article has emphasized that the set of factors allows us to consider security in modern conditions as one of the main goals and an integral part of the activities of people, social groups, societies, states and the world community, as one of the most important characteristics indicating the degree of stability of social interrelations, and also determining the universal value and significance of social relations. The article is focused on studying the peculiarities of the genesis of the concept and content of security in the criminological context. The basic approaches to understanding and classification of security have been determined.

Key words: security, concept of security, content of security, state of security, criminality, criminological security.

Постановка проблемы. В результате «быстрых и революционных по своему характеру перемен, произошедших с человеческой цивилизацией» [1, с. 62], постоянно увеличивается риск возникновения катастроф экологического и техногенного характера, аварий, эпидемий и эпизоотий, войн и других социальных конфликтов, подтверждением данных слов служит военный конфликт на Востоке Украины в зоне Антитеррористической Операции, а с апреля 2018 г. – Операции объединенных сил. Следовательно, по-прежнему представляют опасность и наносят вред обществу преступность и стихийные бедствия. Совокупность такого рода факторов позволяет рассматривать безопасность в современных условиях как одну из главных целей и неотъемлемую составляющую деятельности людей, социальных групп, обществ, государств и мирового сообщества, как одну из важнейших характеристик, показывающую степень устойчивости социальных взаимосвязей, а также определяющую общечеловеческую ценность и значимость общественных отношений.

Состояние исследования. Среди исследований украинских ученых, освещающих различные аспекты обеспечения безопасности государства, включая и криминологические, прежде всего необходимо отметить труды А.Л. Баланды, В.Г. Белоруса, С. Варналия, В.М. Заплатинского, Н.П. Карачина, Е.И. Крыхтиной, А.М. Костенко, А.Н. Литвинова, В.А. Липкана, А.В. Мороз, Н.Г. Нижник, В.П. Цыганова, С.Г. Шабанова, А.А. Шиян, С.М. Шкарлета и др. В российских научных источниках проблемам безо-

пасности посвящены труды Г.А. Аванесова, Н.М. Бабаева, Е.А. Белькова, В.К. Белозерова, С.Я. Лебедева, Н.Д. Казакова, Г.С. Катанджян, И.А. Николайчука, О.Н. Новикова, С.З. Павленко, С.В. Степашина и других исследователей.

Цель этой статьи состоит в исследовании генезиса понятия и содержания безопасности в криминологическом контексте.

Изложение основного материала. Безопасность является необходимым условием жизнедеятельности личности, стабильного функционирования и прогрессивного развития общества и государства, самого существования человеческой цивилизации и представляет собой сложное социально-политическое явление, смысл которого кажется доступным на интуитивном уровне. Однако, несмотря на широкое употребление этого понятия, его сущность и содержание остаются теоретически неисследованными [2, с. 66]. Отметим три важных с точки зрения нашего исследования обстоятельства.

Во-первых, на уровне общественного сознания безопасность выступает как отсутствие опасности, сохранность, надежность. Это понятие применяется к самым различным процессам, как природным, так и социальным. Оно отражает не только специфические признаки феномена безопасности в конкретной, специфической сфере деятельности, но и включает в себя то общее, типическое, устойчивое, что характерно для всех областей жизнедеятельности человека и общества. Это общее заключается в том, что безопасность как цель, условие и стратегия защи-

ты от опасности нацелена, в конечном счете, на выживание социальной системы, личности, общества и государства.

Во-вторых, безопасность может рассматриваться под углом зрения различных наук. В психологии – как ощущение, восприятие и переживание необходимости в защите жизненных (духовных и материальных) потребностей и интересов людей. В юриспруденции – как система установления правовых гарантий защищенности личности и общества, обеспечения их нормальной жизнедеятельности, прав и свобод [3]. В философии и социологии – как состояние, тенденции развития и условия жизнедеятельности общества, его структур, институтов и порядков, при которых обеспечивается сохранение оптимального соотношения свободы и необходимости.

С точки зрения философского и прагматично-прикладного аспектов рассматривает структуру научной категории «безопасность» С.М. Шкарлет. В философском аспекте безопасность – это «философия состояния», «парадигма деятельности», «сфера обитания», «философское стремление», «целостность и гармония». Прагматично-прикладный аспект сочетает в себе такие элементы, как: «отсутствие риска, угроз и опасностей», «свойство объекта», «состояние защищенности», «соответствие определенным критериям и параметрам», «комплекс мер или комплексная действие», «синергия динамики определенных мер и воздействий», «функция объекта», «детерминант состояния» и «код области» [4, с. 12].

Несмотря на многообразие трактовок феномена безопасности, в каждом из них явно или неявно высвечивается общая мысль, что безопасность (как ощущение, гарантии, состояние личности, общества и государства и т. п.) автоматически возникает в ответ на различного рода опасности или угрозы, как антитезис последним. Опасность как потенциальная или реальная сила, фактор, угроза нормальному функционированию общества всегда сопровождала развитие государств и народов. При этом наиболее острая форма проявления опасностей и угроз – природные и социальные катаклизмы, потрясения, революции, кризисы, войны, вооруженные конфликты.

В-третьих, безопасность – это культурно-исторический феномен, то есть самостоятельное явление, имеющее историческую форму, содержание, механизм возникновения, развития и поддержки. Так, упоминания о безопасности встречаются в книгах Ветхого и Нового заветов Библии [5], в частности в книге Псалмов (4 глава, стих 9) [там же, с. 620], книге пророка Исайи (32 глава, стих 17) [там же, с. 839] и в книге пророка Иезекииля (раздел 34 стих 27) [там же, с. 981].

Согласно словарю Роббера, термин «безопасность» начал употребляться с 1190 г. и означал спокойное состояние духа человека, считавшего себя защищенным от любой опасности [6, с. 15], однако почти не использовался в повседневной жизни. В середине XII в. безопасность отождествлялся с полицией. Таким образом, понятие безопасности получило широкий диапазон значений, ведь под ним понимали «государственный строй, государственное управление», главной целью которого было обеспечение общественной безопасности [там же].

Очевидно, первым исследователем, который осмыслил феномен национальной безопасности в систематическом виде, был английский философ Т. Гоббс еще в XVII в. Он выдвинул идею о том, что для прекращения «войны всех против всех» и обеспечения внутреннего мира граждане подчиняются могущественному суверену, который, в свою очередь, берет обязательство прекратить внутреннюю религиозную и гражданскую войну. Но на международной арене, по мнению Гоббса, одна страна с неизбежностью должна бороться против остальных; и суверен, будь то

государь при монархии или сообщество граждан при демократии, уполномоченный сохранять внутренний мир, защищать жизнь и собственность людей от любой внешней опасности.

Выступая против такой постановки вопроса, И. Кант предлагал схему «постоянного мира» как моральных норм, которым должны следовать все здравомыслящие люди. Его схема основана на убеждении, что систему наций-государств и ведущие национальные интересы отдельного государства можно перестроить с помощью «просвещенного политического порядка» (республиканской конституции, федеративной государственной системы, мирового гражданства) с целью создать человеческое сообщество. Для Канта причина, которая заставляет нации-государства подчинить свои национальные интересы правилам международного права, – это рациональное и моральное побуждение обязательства каждого гражданина относительно человеческого общества.

Третье направление мысли было представлено нидерландским юристом, историком и государственным деятелем Гуго Гроцием, который, как впоследствии и Кант, описывает международную политику в терминах взаимно координируемого сообщества государств. В противовес традиции Гоббса он в своем труде «О праве войны и мира» заявил, что государства не задействованы в простой борьбе, как «гладиаторы на арене», а заведомо ограничены в своих конфликтах друг с другом общими правилами и институтами. Но, в отличие от Канта, Гроций согласен с тезисом Гоббса, что не отдельные индивиды, а суверенные государства выступают главными действующими лицами международной политики. При этом международная политика не отражает ни всеобъемлющих противоречий между государствами, ни полного совпадения их интересов [7, с. 79].

По Гроцию, правила международного поведения заключаются в том, что все государства в своих взаимоотношениях связаны нормами общества, которое они собой представляют. Но эти императивы предписывали бы не отмену системы государств и ее замену универсальным человеческим сообществом, а признание постулатов сосуществования и сотрудничества в сообществе государств. При отсутствии наднациональной власти для регулирования взаимоотношений государств одних законов международного права недостаточно. Необходимо еще создание и добровольное подчинение многосторонним международным органам и институтам. Историческим примером развития институционализма стал Священный союз, созданный Венским конгрессом (1814–1815 гг.). А значит, в XVII – XVIII вв., с развитием общества и государственности, меняются функции государства, и это влияет на понимание безопасности, которая становится гарантом обеспечения благосостояния и безопасности населения. При таких условиях термин «безопасность» приобретает другое значение: «состояние, ситуация спокойствия, когда нет реальной опасности, а также материальные, экономические, политические условия, соответствующие органы и организации, способствующие образованию такой ситуации» [6, с. 16].

В нынешнюю эпоху не теряют своей актуальности все три подхода. В практике разработки концепций национальной безопасности различных стран Запада можно выделить элементы гоббсовского реалистичного подхода и гроцианского рационалистического подхода, сторонники которого подчеркивают роль международного права, международных институтов и идею о том, что государства мира уже образуют в каком-то смысле международное сообщество. Встречается и несколько преобразованная кантовская мысль о том, что внутренняя структура государства, признана «идеальной», единственно возможной,

считается определяющим фактором трансформации системы международных отношений [8, с. 321–322]. Отнюдь не все государства Запада имеют в своем арсенале такие базовые внешнеполитические документы, как «Стратегия национальной безопасности» в США. Вопросы национальной безопасности напрямую связаны у них с оборонной политикой. Так, под обеспечением национальной безопасности в Англии обычно понимают исполнение благодаря целенаправленному использованию политического влияния и военного потенциала трех главных задач. Это, во-первых, сохранение неприкосновенности территории Соединенного Королевства. Во-вторых, поддержание совместно с союзниками по НАТО необходимого уровня вооруженных сил. И, в-третьих, защита граждан британских зависимых территорий в случае необходимости с помощью силы.

Своеобразные подходы к понятию безопасности характерны для современной Украины. Возобновленные в 60-е гг. исследования этой проблематики были обращены к понятию «общественная безопасность» и связанным с ней категориям «источник повышенной опасности», «причинение вреда источником повышенной опасности», «угрозы жизни и здоровью людей, материальным ценностям и окружающей среде». Эти основные положения с определенной степенью модификации и легли в основу Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины», однако отдельного определения понятия «безопасности» Закон не имеет. Сопоставляя понятия «безопасность» и «национальная безопасность», многие исследователи приходят к выводу о том, что оба термина выражают единую сущность – состояние страны, при котором обеспечивается развитие личности, общества и государства и защита национальных интересов от внутренних и внешних угроз. Следовательно, считают они, эти понятия можно рассматривать как идентичные, но категория национальной безопасности более точно и наглядно отражает сущность данного явления. Именно поэтому многие ученые вынуждены предлагать собственные дефиниции различных видов безопасности, в т. ч. и национальной.

Первая, наиболее полная классификация понятийного аппарата безопасности была проведена российским исследователем С.З. Павленко. Так, в частности, к первой группе автор относит определения, которые характеризуют безопасность как состояние защищенности интересов личности, общества и государства. Ко второй – те, которые определяют безопасность через отсутствие опасности. К третьей – определения, где безопасность является свойством системы. К четвертой – понятия, характеризующие безопасность как специфическую деятельность государственных органов. К пятой группе отнесены дефиниции, которые определяют безопасность как определенное состояние [9, с. 34–39].

Так, ряд ученых, таких как А. Бойко, А. Качинский, Е. Крыхтина, определяют безопасность как «состояние защищенности жизненно важных интересов человека и общества от внутренних и внешних угроз» [10, с. 26; 11, с. 124]. С их мнением соглашается и А. Бодрук, однако к интересам человека и общества он еще добавляет интересы государства [12]. Е. Олейников и А. Емельянович определяют безопасность не только как состояние, но и как защищенность от опасности важнейших тенденций развития интересов общества и его основных образующих элементов от влияния внутренних и внешних факторов [13, с. 7; 14, с. 10; 15, с. 8].

С точки зрения С.В. Степашина, «под безопасностью страны можно понимать защищенность качественного состояния общественных отношений, обеспечивающих прогрессивное развитие человека и общества в конкретных

исторических и природных условиях, от опасностей, источником возникновения которых являются внутренние и внешние противоречия, которые меняют свое содержание и направленность под влиянием различных факторов» [16, с. 15–17].

В. Ярочкин предлагает более широкое понятие безопасности: «Состояние защищенности личности, общества, государства от внешних и внутренних опасностей и угроз, базирующееся на деятельности людей, общества, государства, мирового сообщества народов по выявлению (изучению), предупреждению, ослаблению в преодолении опасностей и угроз, способных погубить их, лишить фундаментальных материальных и духовных ценностей, нанести неприемлемый (недопустимый объективно и субъективно) ущерб, закрыть путь для выживания и развития» [17, с. 79].

Научно обобщенное определение понятия «безопасности» дает В. Сенчагов, универсальное с точки зрения выбора ее объекта. По его мнению, «безопасность – это состояние объекта в системе его связей с точки зрения способности к выживанию и развитию в условиях внутренних и внешних угроз, а также действия непредсказуемых и трудно прогнозируемых факторов» [4, с. 98].

Обращает на себя внимание понимание безопасности Б. Демидова, А. Величко и В. Волощука. По их мнению, безопасность – это отсутствие воздействия на объект каких-либо факторов опасности [18, с. 183]. Л. Коженювски уверен, что безопасность основана на отсутствии опасности, приводя ее понятие: «Состояние психическое или правовое, в котором лицо имеет чувство уверенности, опоры в другом лице или в урегулированной юридически системе; противоположность угрозы» [19, с. 147].

А. Баланда считает, что трактовка понятия «безопасность» исходит из представленного А. Уолферсом: «безопасность в объективном плане предполагает отсутствие угроз приобретенным ценностям, в субъективном – отсутствие страха в отношении того, что этим ценностям будет нанесен ущерб» [10, с. 25; 20, с. 105]. Свое понимание имеет В.М. Заплатинский, «безопасностью» он определяет такие условия, в которых находится сложная система, когда действие внешних факторов и внутренних факторов не приводит к процессам, считающимся отрицательными по отношению к данной сложной системе в соответствии с имеющимися на данном этапе потребностями, знаниями и представлениями [21, с. 92].

Г.С. Катанджян также отмечает, что понятие «безопасность» в отечественной литературе «чаще всего связано с деятельностью государства, армии, формирований внутренних дел, разведки, контрразведки и т. п.» [22, с. 15]. В свою очередь, А.Н. Новикова метко отметила, что «часть авторов ограничивается определением безопасности как отсутствием военной угрозы или защиты нации от уничтожения или нападения извне» [23, с. 4].

О.А. Бельков определяет безопасность как «состояние, тенденции развития (в т. ч. латентные) и условия жизнедеятельности нации как государственно-территориальной общности людей, гарантирующие, несмотря на наличие и действие неблагоприятных факторов, ее выживание, свободное, независимое функционирование при сохранении своих фундаментальных ценностей и основных институтов и процветание». По мнению указанного автора, различаются два типа безопасности: гипотетическое отсутствие опасности, самой возможности каких-либо потрясений, катаклизмов для социума, и его реальная защищенность от опасностей, способность надежно противостоять им [24, с. 91–94].

Выводы. Общее понимание безопасности государства как определенного состояния общественных отношений

позволяет выделить в теоретическом и практическом аспектах различные виды безопасности (политическую, экономическую, социальную, духовную, криминологическую, военную, научно-техническую, экологическую и т. п.), где зарождаются и развиваются противоречия, которые ведут к появлению соответствующих угроз – объектов целенаправленной деятельности по обеспечению безопасности. Отсюда вытекает необходимость классификации всей суммы отношений в сфере безопасности на ее определенные виды, их относительно самостоятельный анализ и своевременное диагностирование опасностей в их наиболее серьезных и агрессивных формах. Естественным следствием такого подхода является определение приоритетов в сфере обеспечения криминологической безопасности, позволяет оптимизировать распределение сил и средств, минимизировать социально-политические расходы и потери. Надо также иметь в виду, что перечень видов безопасности, который встречается в соответствующих научных исследованиях, неоправданно широкий. На волне кризиса сопутствующего проведения украинских реформ многие сферы жизни и материально-го производства оказались в критическом состоянии, что, естественно, сказалось и на состоянии людей и страны в целом. Однако логика подобного подхода, в принципе, предполагает вовлечение в сферу обеспечения криминологической безопасности широкого спектра общественных отношений. Потенциально это может привести к ситуации существенного ограничения демократических прав и свобод, чего допускать, конечно же, нельзя. Поэтому политики должны быть весьма осмотрительными, включая те или иные отношения в сферу обеспечения криминологической безопасности.

Как мы видим, понятие «безопасность» обнаруживает определенную универсальность, выражая собой правовую идею единства различных состояний видов безопасности, поскольку это единство служит правилом для организации всех национальных и межгосударственных правовых систем. Общество в идеале содержит внутри себя не только расширение всех присущих ему свойств безопасности вплоть до полного совпадения с идеей идеального общества, но и все условия для противодействия любым криминальным угрозам безопасности.

Список использованной литературы:

1. Казаков Н.Д. Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления). Безопасность: Информационный сборник. 1994. № 4 (20). С. 61–65.
2. Лесков М.А. Гомеостатические процессы и теория безопасности. Безопасность: Информационный сборник. 1994. № 4 (20). С. 66.
3. Юридична енциклопедія. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1. 672 с.
4. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: монографія. К.: НАУ, 2007. 436 с.
5. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета канонические. Т. 2. Библийские комиссии «Духовное просвещение», 1991. 617 с.
6. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З.С. Варналя. К.: Знання, 2009. 647 с.
7. Історія філософії: підручник / за ред. В.І. Ярошовця. К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 774 с.
8. Николайчук И.А. Концепция национальной безопасности США и положение России. Проблемы глобальной безо-

пасности. Материалы семинаров в рамках научно-исследовательской и информационной программы (ноябрь 1994 – февраль 1995 гг.). М.: ИНИОН РАН, 1995. С. 317–322.

9. Павленко С.З. Безопасность российского государства как политическая проблема: автореф. дисс. ... док. полит. наук: 23.00.02. М., 1998. 59 с.

10. Баланда А.Л. Безпека як соціальний феномен: дискурс людського розвитку. Україна: аспекти праці. 2007. № 1. С. 25–29.

11. Соціальна політика та економічна безпека / за заг. ред. Є.І. Крихтіна. Донецьк: Каштан, 2004. 335 с.

12. Бодрук О.С. Національна безпека України: історія і сучасність: монографія. К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1993. С. 38–40; 54–68; 73–77.

13. Омельянович Л.О., Долматова Г.С. Економічна безпека торговельного підприємства: монографія. Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. 195 с.

14. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность): учеб.-практ. пособ. / ред. Е.А. Олейников. М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. 288 с.

15. Мороз О.В., Карачина Н.П., Шиян А.А. Концепція економічної безпеки сучасного підприємства: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 241 с.

16. Степашин С.В. Теоретико-правовые аспекты обеспечения безопасности Российской Федерации: автореф. дисс. ... док. юрид. наук.: спец. 12.00.01. Санкт-Петербург, 1994. 41 с.

17. Ярочкин В. Секьюритология. М.: Ось, 2000. 89 с.

18. Демидов Б., Величко А., Волощук И. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. Кн. 1: Концептуальные основы и элементы национальной безопасности. К.: Технол. парк. 2004. 734 с.

19. Коженювські Л. Управління безпекою. Актуальні проблеми економіки. 2004. № 1 (31). С. 147–154.

20. Wolfers A. Diskort and Collaboration, Essays on International Politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press. P. 105.

21. Заплатинський В.М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини / редкол.: П.С. Атаманчук та ін. 2012. Вип. 5. С. 90–98.

22. Катанджян Г.С. Этнополитические проблемы национальной безопасности. Цивилизационный анализ «консенсуса-конфликта»: автореф. дисс. ... док. полит. наук: спец. 23.00.02. М., 1992. 35 с.

23. Новикова О.Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии: науч.-аналит. обзор. М.: ИНИОН, 1994. 71 с.

24. Бельков О.А. Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности. Информационный сборник «Безопасность». М., 1994. № 3 (19). С. 91–94.

ИНФОРМАЦИЯ ПРО АВТОРА

Мозоль Станислав Анатолієвич – кандидат юридических наук, старший научный сотрудник, доцент кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права Национальной академии внутренних дел

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Mozol Stanislav Anatoliiovych – PhD in Law, Senior Scientific Employee, Assistant Professor at the Department Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.125:341.44(477)

ЩОДО МІСЦЯ СПЕЦИФІЧНИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ЕКСТРАДИЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Іван БОЙКО,

аспірант кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується загальне питання кримінального процесуального примусу з визначенням обсягу заходів, за допомогою яких він реалізується. Визначається недоцільність запровадження та використання різного плану термінів, що можуть ускладнювати й перевантажувати кримінальне провадження. Підтримується існування поняття «кримінальний процесуальний примус», до якого повністю включаються заходи забезпечення кримінального провадження. Однак зазначається, що примус не обмежується вищевказаними заходами. Акцентується увага на недосконалості законодавчого визначення системи заходів забезпечення кримінального провадження, запобіжних заходів, не визначенні належної правової природи заходів кримінального процесуального примусу, що можуть застосовуватися в екстрадиційному провадженні. Автор пропонує виокремлювати екстрадиційний і тимчасовий арешти як специфічні запобіжні заходи, що мають дворівневу мету: специфічну – для Запитуваної держави, й основну – для Запитуючої держави. Акцентується увага на відсутності законних підстав для затримання осіб, які розшукуються компетентними органами іноземної держави, у ст. 208 КПК України, а також підстав для повторних затримань. Тому пропонується внести відповідні доповнення до вищевказаної статті.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, затримання розшукуваних осіб, екстрадиційний арешт, тимчасовий арешт.

THE LOCATION OF SPECIFIC EVENTS OF CRIMINAL PROCEDURAL COMPULSION IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE: EXTRADITION PROCEEDINGS

Ivan BOIKO,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Procedure
of National University "Odessa Law Academy"

SUMMARY

The article examines the general concept of criminal-procedural compulsion with the definition of the scope of measures by which it is implemented. It is considered inappropriate to introduce and use a different timetable that may complicate and overburden criminal proceedings. The position of the notion of "criminal procedural compulsion", which includes measures for ensuring criminal proceedings, is fully supported. However, it is noted that compulsion is not limited to the above measures. The emphasis is on the imperfection of the legislative definition of the system measures for ensuring criminal proceedings, preventive measures, and the lack of determination of the due legal nature of criminal procedural compulsion measures which may be applied in the extradition proceedings. The author suggest to distinguish extradition and temporary arrests as specific precautionary measures which have a two-tiered purpose : specific for the Requesting State and the main one – for the Requesting State. Attention is drawn to the lack of legal grounds for the detention of persons who are wanted by the competent authorities of a foreign state in Art. 208 CCP.

Key words: measures for the introduction of criminal proceedings, preventive measures, detention of wanted persons, extradition arrest, temporary arrest.

Постановка проблеми. Сучасний кримінальний процес України характеризується прогресивними змінами, а разом із тим і низкою суперечностей законодавчого характеру, що призводить до проблем у практичній діяльності й у науковій сфері, зокрема це стосується визначення системи заходів кримінального процесуального примусу.

Актуальність теми дослідження. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), визначивши завдання кримінального провадження у ст. 2 КПК України, в інших статтях закріпив можливості їх досягнен-

ня, зокрема, й за допомогою заходів, які за своєю сутністю є заходами процесуального примусу.

Проблема примусу в кримінальному процесі загалом, зазначає А.В. Мурзановська, постійно перебуває у сфері уваги вчених-юристів і практичних працівників правоохоронних і судових органів. Така увага до вказаної проблематики не є випадковою, вона визначається як можливість вирішення цих питань на законодавчому, науковому та практичних рівнях, а так і необхідністю переосмислення різних аспектів застосування примусу під час криміналь-

ного провадження в результаті реформування кримінального процесу [1, с. 338–344]. У практичній діяльності досягнення завдань кримінального провадження, зокрема, й за допомогою застосування заходів кримінального процесуального примусу має відбуватися за наявності підстав, умов, процедури та з дотриманням основних прав і свобод людини.

Стан дослідження. Питання застосування кримінального процесуального примусу, зокрема й того, що має місце в екстрадиційному провадженні, в науці кримінального процесу є досить вивченими, систематизованими та дослідженими. Авторами, що займаються чи займалися цією проблематикою, є Ю.П. Аленін, В.П. Бож'єв, А.А. Благодар, Є.Г. Васильєв, І.В. Гловюк, З.З. Зінатулін, А.В. Мурзановська, С.С. Нестеренко, В.В. Рожнова, А.В. Підгородинська, Л.Д. Удалова, Ю.М. Черноус, О.Г. Шило та ін. Однак деякі аспекти питання потребують подальшого поглибленого дослідження.

Мета й завдання статті – за допомогою розробок кримінального процесуальної науки, судової практики визначити систему заходів кримінального процесуального примусу з позицій повноти й точності, визначити роль і місце в цій системі заходів примусу, застосування яких є можливим в екстрадиційному провадженні; визначити мету й підстави їх застосування з дотриманням прав і свобод особи, яка розшукується компетентними органами іноземної держави.

Виклад основного матеріалу. КПК України сьогодні не містить терміна «кримінальний процесуальний примус» і не визначає його систему. На відміну від положень, що містились у КПК України 1960 р., КПК 2012 р. має розділ II «Заходи забезпечення кримінального провадження», де закріплено заходи, які за своєю метою та сутнісними характеристиками є заходами кримінального процесуального примусу. Останні перелічено в ч. 1 ст. 131 КПК України. Порівняно з КПК України 1960 р., новий КПК України розширив перелік таких заходів, а деякі з'явилися уперше, інші отримали оновлену процесуальну регламентацію, зокрема з огляду на необхідність дотримання розумного балансу між потребами й завданнями кримінального провадження та гарантованими правами й свободами людини.

У науці кримінального процесуального права існує дискусія, що стосується співвідношення понять «заходи забезпечення кримінального провадження» та «заходи кримінального процесуального примусу». Загалом існують декілька позицій щодо зазначеного питання. Першу з них можна окреслити як позицію ототожнення [2, с. 125; 3, с. 125], іншу – що заходи кримінального процесуального примусу не обмежуються заходами забезпечення кримінального провадження, останні є частиною цілого (примусу) [4, с. 226–231]. Відповідь на зазначене питання, вважаємо, знаходиться в науковій площині такого плану. Так, по-перше, необхідно визначитись із тим, що розуміти під примусом під час кримінального провадження загалом.

Примус у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як «зумовлена кимось або чимось необхідність діяти певним способом незалежно від бажання, натиск, зумовлений законом» [5, с. 1124]. Державний примус, зазначається в літературі з теорії держави і права, має характерні ознаки: 1) здійснюється від імені держави тільки уповноваженими компетентними органами та посадовими особами; 2) має юридичний характер: заснований на нормах права (їх санкціях), застосовується на законних підставах, тобто є легалізованим; 3) має персоналіфікований характер; 4) являє собою зовнішній, жорсткий захід дії права, що має на меті примусове виконання приписів закону; 5) виступає як засіб виправлення, перевиховання, тобто супроводжується використанням елементів

переконання; 6) здійснюється в особливій процесуальній формі, встановленій юридичними нормами й у їх межах, за допомогою спеціальних актів застосування права; 7) зумовлений конфліктом між державною волею, яка виражена в нормі права, та індивідуальною волею осіб, що її порушили; 8) застосовується до конкретних суб'єктів права, котрі порушили правові норми; 9) застосовуються на забезпечення виконання норм права й разом із тим на підставі норм права, зокрема передбачених у них санкцій [6, с. 36].

У літературі існує точка зору, відповідно до якої без державного примусу немає навіть сенсу говорити про право, тому що воно є нічим іншим, як забезпеченням життєвих умов у формі примусу системою соціальних цілей, гарантованих примусом [7, с. 53–54].

У науці кримінального процесуального права існують два поняття: родове – «примус у кримінальному процесі», та видове – «кримінально-процесуальний примус». Перше охоплює всі види впливу на суб'єкта процесу, в результаті чого він змушений виконувати процесуальний обов'язок проти власної волі, включаючи психічний вплив через загрозу можливого застосування санкцій, не лише процесуальних, а й кримінально-правових, цивільно-правових, громадських [8, с. 22].

Деякими вченими вищевказані поняття ототожнюються [9, с. 215]. А.А. Благодар зазначає, що кримінальний процесуальний примус охоплює всі випадки застосування примусових заходів у зв'язку з реалізацією норм кримінального процесуального права, і вважає вищевикладені поняття тотожними [10, с. 9, 14].

Варто зазначити, що переобтяження кримінального процесуального права різного плану конструкціями та поняттями не є доцільним, тому, вважаємо, що, з огляду на наявність нової термінології в КПК України, необхідним є залишення поняття «кримінального процесуального примусу», яким охоплюється застосування правового примусу в межах кримінального провадження та яке не обмежується заходами забезпечення кримінального провадження. Також варто мати на увазі, що, визначаючи систему заходів забезпечення кримінального провадження, законодавець не є послідовним і низку останніх залишає поза увагою ст. 131 КПК України, про що неодноразово звертається увага в літературі [11, с. 323].

Оскільки заходи забезпечення кримінального провадження мають певну мету, підстави та механізми застосування, системний аналіз норм КПК України дає змогу зробити висновок про існування й інших заходів такого плану, однак не включених законодавцем до ст. 131 КПК України (йдеться про тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, у затриманій особи; поміщення особи, яка після досягнення 11-річного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, учинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, у приймальник-розподільник для дітей; попередження про можливість видалення із зали судового засідання; попередження про відповідальність за неповагу до суду; покладення на спеціаліста витрат, пов'язаних із оголошенням перерви в судовому засіданні, в разі його неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття). Уважаємо, що ст. 131 КПК України має містити вичерпний перелік заходів забезпечення кримінального провадження, тому законодавчого структурного включення до ст. 131 КПК України потребують вищевказані заходи. Інший варіант пропонується А.В. Мурзановською у вигляді доповнення ч. 2 ст. 131 КПК України п. 10) інші заходи примусового характеру, передбачені цим Кодексом [12, с. 30]. Незважаючи на те що однією з ознак

кримінальної процесуальної форми є те, що вона головним чином регламентує процедуру здійснення кримінальної процесуальної діяльності також і в контексті досліджуваного питання, визначають ті заходи, які, відповідно до сутності, мети, підстав, порядку, здатні забезпечувати дієвість кримінального провадження і сприяти вирішенню загальних завдань кримінального провадження в тому числі й шляхом застосування примусу, пов'язаного з обмеженням особистих, майнових та інших прав особи; відображають динамічні характеристики процесуальних відносин, конструкція такого роду норм повинна бути конкретною, зрозумілою й вичерпною. Це, на наш погляд, має значення для ефективного здійснення правозастосовної діяльності, а також з метою недопущення будь-якого роду зловживань і дотримання прав та основних свобод людини, які в процесі реалізації кримінального процесуального примусу можуть обмежуватись.

Уважаємо, що спосіб конструювання й викладення правової норми прямо відображається на ефективності правозастосовної діяльності. Правильне застосування правил, прийомів юридичної техніки дасть змогу правозастосувачу, а також іншим суб'єктам кримінального провадження, інтересів яких можуть стосуватися відповідні положення, сприймати логічні, зрозумілі, повні правила поведінки, що забезпечить стислість, точність мовної форми нормативно-правового акта й ефективність у реалізації процесуальних прав та обов'язків.

Для правильного розуміння правової норми її необхідно правильно тлумачити. Правозастосовне тлумачення норм права, зазначає О.В. Капліна, – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів тлумачення, спрямована на з'ясування смислу (сутності, змісту) норми права з метою правильного її застосування, а також роз'яснення засвоєного, що об'єктивується в акті тлумачення [13, с. 22–25]. Необхідним тлумаченням норм права зумовлена можливим погіршенням законодавчої техніки. Так, законодавча техніка – умова функціонування законодавчої діяльності, її технології, що являє собою методики, прийоми та правила викладення правових норм [14, с. 10].

Правовий текст повинен однаковою мірою відповідати правилам граматики, пунктуації, синтаксису, а також відповідати додатковим вимогам, зумовленим специфікою нормативного характеру закону: нормативністю, повнотою регулювання, конкретністю та системністю [13, с. 29].

Уважаємо, що ст. 131 КПК України містить завершальну, закінчену конструкцію й не підлягає розширювальному тлумаченню, однак законодавець у ній не надає повну систему заходів забезпечення.

Та сама проблема існує й щодо визначення системи запобіжних заходів. Визначаючи в ст. 176 КПК України їх перелік, законодавець не є послідовним і точним, оскільки деякі з них не включає в перелік.

Так, запобіжні заходи – це різновид превентивних заходів кримінально-процесуального примусу (вид заходів забезпечення кримінального провадження, відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 131 КПК України) запобіжного характеру, пов'язаних із позбавленням або обмеженням свободи підозрюваного, обвинуваченого, які за наявності підстав і в порядку, передбаченому законом, застосовуються під час кримінального провадження слідчим суддею, судом з метою забезпечення їхньої належної процесуальної поведінки [15, с. 379]. Від інших заходів кримінального процесуального примусу запобіжні заходи відрізняються низкою специфічних особливостей, зокрема метою й особливими підставами та процедурою застосування; мають персональний характер, оскільки являють собою обмеження особистої свободи чи інших прав конкретного підозрюваного, обвинуваченого. Запобіжні заходи є різноманітними за змістом,

одні з них меншою мірою обмежують підозрюваного, обвинуваченого в правах, інші – більш суттєво [16, с. 329].

З-поміж інших заходів забезпечення кримінального провадження вони є особливими за тими ж критеріями, а також за суб'єктом, до якого можуть застосовуватися.

Законодавець чітко визначив мету й підстави застосування запобіжних заходів. Метою, згідно з ч. 1 ст. 177 КПК України, є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків. Як зазначає О.В. Попелюшко, без запобіжних заходів не обходиться жоден кримінальний процес сучасних держав світу, бо за їх допомогою забезпечується належний, заданий законом перебіг досудового розслідування й судового провадження, а в кінцевому підсумку – захист особи, суспільства, держави від кримінальних правопорушень і виконання інших завдань кримінального судочинства. Залежно від того, як законодавець за допомогою кримінального процесуального закону визначив баланс інтересів держави та інтересів особи через урегулювання мети, підстав, порядку та суб'єктів застосування цих заходів процесуального примусу, можна судити про ступінь свободи в державі й турботу про права людини в ній [17, с. 4–6].

З.З. Зінатулін розглядав запобіжні заходи як примусові засоби кримінально-процесуального характеру, що застосовуються вказаних у законі випадках органами дізнання, слідства, прокуратури до обвинуваченого (підозрюваного), а судом до підсудного (до набрання вироком законної сили) та мають на меті не дати таким особам можливості ухилитися від слідства й суду, перешкодити встановленню в справі об'єктивної істини або продовжити злочинну діяльність, а також забезпечити виконання вироку в частині кримінального покарання [18, с. 23].

КПК України закріпив систему запобіжних заходів у ст. 176, до них зарахував особисте зобов'язання, особисту поруку, заставу, домашній арешт, тримання під вартою. Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи. Варто зазначити, що цей перелік не є вичерпним, оскільки в межах інших проваджень, які за процедурою реалізації відрізняються від загального процесуального провадження, також можуть застосовуватись кримінальний процесуальний примус і виражатись саме в заходах, які за своєю правовою природою є запобіжними заходами. З огляду на специфіку цих проваджень, пов'язану із суб'єктом (кримінальне провадження щодо неповнолітніх, а також провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, а також пов'язане з міжнародним співробітництвом у кримінальному провадженні), можуть набувати специфічних рис у межах загальних завдань і підстав.

Не торкаючись проваджень щодо неповнолітніх і щодо застосування примусових заходів медичного характеру, свою увагу звернемо на екстрадиції неprovedження. Варто одразу зазначити, що процесуальна регламентація останнього відбувається міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також відповідними нормами КПК України.

Відповідні положення зазначених нормативно-правових актів передбачають можливість застосування кримінального процесуального примусу за необхідності. Так, ст. 16 Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 р. передбачено, що в термінових випадках компетентні органи запитуючої Сторони можуть звертатися із запитом про тимчасовий арешт розшукуваної особи. Компетентні органи запитуваної Сторони вирішують це питання відповідно до свого законодавства. КПК України в низці статей визнав можливим застосування таких видів кримінального процесуального примусу: затримання, тимчасовий та екстрадиційний арешт, а також запобіжні заходи, не пов'язані з триманням під вартою.

Як уже зазначалось вище, провадження, пов'язані з міжнародним співробітництвом під час кримінального провадження, також мають специфічну мету, завдання, процедуру реалізації, різні процесуальні можливості здійснення, набувають специфічних характеристик щодо мети, підстав застосування.

В екстрадиційному провадженні мета застосування вищевказаних заходів поряд із загальною метою для запобіжних заходів пов'язана з необхідністю реалізації специфічної мети – можливості здійснення або забезпечення видачі (екстрадиції). Так, якщо особа з метою ухилення від кримінальної відповідальності чи виконання вироку покидає державу, компетентні органи якої здійснюють кримінальне провадження щодо неї, то вона перестає виконувати покладені на неї процесуальні обов'язки й унеможливає досягнення дієвості кримінального провадження, як результат, загальних завдань кримінального провадження. Запитуюча держава здійснює в межах своїх повноважень необхідні процесуальні дії, спрямовані на набуття особою відповідного процесуального статусу (підозрюваного, обвинуваченого), отримання дозволу суду на застосування тримання під вартою, після чого ця особа оголошується в міжнародний розшук, що є підставою для затримання особи на території іноземної держави.

КПК України передбачає можливість застосування кримінального процесуального примусу ще до моменту отримання запиту про видачу. Затримання, відповідно до ч. 2 ст. 176 КПК України, є тимчасовим запобіжним заходом і, як зазначалось вище, застосовується до особи, оголошеної в міжнародний розшук. Затримання в межах екстрадиційного провадження має низку особливостей, визначених ст. 582 КПК України. Однак у його реалізації є суттєві недоліки. Частина 7 ст. 582 КПК України визначає, що порядок затримання таких осіб і розгляд скарг про їх затримання здійснюється відповідно до ст. ст. 206, 208 КПК України. При цьому ст. 208 КПК України, визначаючи підстави для здійснення затримання уповноваженою службовою особою, не містить будь-якої законної підстави для затримання особи, розшукуваної компетентними органами іноземної держави. Тому законність затримання таких осіб узагалі під великим питанням. Єдиною підставою для затримання в такому випадку є оголошення особи в міжнародний розшук компетентними органами іноземної держави та поява останньої на території України. Уважаємо, що необхідним є внесення доповнень у ст. 208 КПК України для усунення зазначеного недоліку. Ще один момент, на який необхідно звернути увагу, – це практика неодноразових, повторних затримань осіб, щодо яких, наприклад, слідчим суддею не було задоволено клопотання прокурора про тимчасовий арешт, а пізніше ініційовано питання про застосування екстрадиційного арешту чи іншого запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою. Уважаємо, що в таких випадках кримінальний процесуальний закон також не містить законної підстави для повторного затримання особи.

Кримінальний процесуальний закон, регламентуючи процедуру екстрадиційного провадження, дозволяє за наявності мети й відповідних підстав застосування кримінального процесуального примусу ще до отримання запиту про видачу. Так, специфічними за своєю сутністю і правовою природою запобіжними заходами, що передбачені ст. ст. 583, 584 КПК України, є тимчасовий та екстрадиційний арешти.

Тимчасовий арешт являє собою взяття під варту особи, розшукуваної за вчинення злочину за межами України, на строк, визначений КПК України або міжнародно-правовим договором України, до отримання запиту про видачу. Оскільки його застосування допускається ще до отримання запиту, то специфічну мету можна окреслити так – для забезпечення можливої видачі.

Екстрадиційний арешт – це застосування запобіжного заходу у вигляді тримання особи під вартою з метою забез-

печення її видачі. Застосовується після надходження запиту компетентного органу іноземної держави, тому специфічна мета цього запобіжного заходу – забезпечення видачі особи, щодо якої надійшов відповідний запит.

Варто зазначити, що за своєю юридичною природою обидва заходи кримінального процесуального примусу є запобіжними заходами, однак прямо так названо тільки екстрадиційний арешт. Останні мають специфічну мету для Запитуючої держави й основну мету для Запитуючої – забезпечення дієвості кримінального провадження, виконання процесуальних обов'язків особою, яка розшукується або видача якої запитується, що неможливо реалізувати на території іноземної держави без здійснення міжнародного співробітництва. Це пов'язано з тим, що юрисдикція Запитуючої держави не може бути в повному обсязі реалізована на території Запитуючої держави, тобто Запитуюча держава делегує частину повноважень, зокрема тих, що пов'язані з можливістю застосування кримінального процесуального примусу, однак у порядку й обсязі, передбачених чинними для обох співпрацюючих держав міжнародними договорами. Також можна вести мову й про визнання та виконання процесуального рішення Запитуючої держави на території Запитуючої держави, можливість виконання загальних завдань кримінального провадження [19, с. 108–109].

Щодо підстав застосування вищевказаних запобіжних заходів, то вони також у загальному вигляді не можуть бути реалізовані, оскільки, згідно з ч. 2 ст. 177 КПК України, підставою застосування запобіжних заходів є наявність обґрунтованої підозри в учиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність процесуальних ризиків, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України. Зважаючи на особливості екстрадиційного провадження, зокрема й на неможливість збирання доказів для обґрунтування підозри щодо особи, оскільки провадження здійснюється компетентним органом іноземної держави, законодавець вимагає наявності інших даних («пакета документів»), які необхідно в змагальному процесі надати прокурором слідчому судді, який здійснює судовий контроль, повинен ухвалити відповідне процесуальне рішення. Так, згідно з ч. 3 ст. 583 КПК України, для обрання тимчасового арешту це протокол затримання особи, документи, що містять дані про вчинення особою злочину на території іноземної держави та обрання щодо неї запобіжного заходу компетентним органом іноземної держави; документи, що підтверджують особу затриманого. Для екстрадиційного арешту – копію запиту компетентного органу іноземної держави про видачу особи (екстрадицію), засвідчену Центральним органом України, документи про громадянство особи; наявні матеріали екстрадиційної перевірки. Матеріали, що подаються слідчому судді, мають бути перекладені державною або іншою мовами, передбаченими міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Для забезпечення майбутньої видачі слідчий суддя може обрати щодо особи, видача якої запитується, запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою, за наявності обставин, які гарантують запобігання втечі особи та забезпечення в подальшому її видачі (з урахуванням відомостей про ухилення особи від правосуддя в Запитуючій державі та дотримання нею умов, на яких відбулося звільнення її з-під варту під час цього або інших кримінальних проваджень; тяжкість покарання, що загрожує особі в разі засудження, виходячи з обставин, установлених під час заявленого кримінального правопорушення; положень закону України про кримінальну відповідальність та усталеної судової практики; віку і стану здоров'я особи, видача якої запитується, міцності соціальних зв'язків особи, у тому числі наявності в неї родини й утриманців). Так, ухвалою Печерського районного суду м. Києва міра запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту щодо

особи, видача якої запитувалась, була змінена з домашнього арешту на особисте зобов'язання у зв'язку із закінченням строків домашнього арешту, передбачених ч. 6 ст. 181 КПК України [20]. У разі необхідності строки таких запобіжних заходів або обов'язків, покладених у зв'язку з їх застосуванням, можуть бути продовжені в загальному порядку.

Що стосується тимчасового арешту, то законодавцем визначено граничний строк його застосування – до сорока діб або інший установлений відповідним міжнародним договором строк до надходження запиту про видачу. Продовження строку тимчасового арешту КПК України не передбачено, граничний строк – до сорока діб або в інший строк, передбачений міжнародним договором України. Звільнення з-під тимчасового арешту у зв'язку з несвоєчасним надходженням запиту про видачу не перешкоджає застосуванню до такої особи екстрадиційного арешту. Строк застосування екстрадиційного арешту – не більше ніж дванадцять місяців. Самі строки тримання під вартою та порядок їх продовження визначаються відповідно до КПК України. Звільнення особи з-під екстрадиційного арешту слідчим суддею не перешкоджає повторному його застосуванню з метою фактичної передачі особи іноземній державі на виконання рішення про видачу, якщо інше не передбачено міжнародним договором України.

Висновки. Кримінальне процесуальне законодавство, визначаючи систему заходів забезпечення кримінального провадження, а також запобіжних заходів, допускає невичерпність останньої, що потребує корегування. Доцільним, на наш погляд, є визначення загальних і специфічних заходів забезпечення кримінального провадження та запобіжних заходів. Екстрадиційне провадження, яке складається з певних етапів, відповідно до чинних міжнародних договорів України, положень чинного КПК України, допускає можливість застосування кримінального процесуального примусу ще до отримання запиту про видачу, прийняття відповідного рішення щодо цього. Мова йде про такі заходи кримінального процесуального примусу: затримання особи, яка знаходиться в міжнародному розшуку, застосування тимчасового та екстрадиційного арештів або запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою. При цьому звертаємо увагу на дворівневості мети: спеціальної – для Запитуваної сторони, спрямованої на виконання зобов'язань щодо здійснення міжнародного співробітництва у формі екстрадиції, необхідність виконання процесуального рішення Запитуючої держави; та основної – для Запитуючої сторони – досягнення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього компетентним органом іноземної держави процесуальних обов'язків і можливості досягнення загальних завдань кримінального провадження. Специфічних ознак також набувають підстави, оскільки дотримання виконання загальних положень щодо обґрунтованості підозри і процесуальних ризиків у провадженні, яке здійснюється компетентним органом іноземної держави, не є можливим. Повне й точне дотримання положень щодо «пакета документів», які є достатніми саме для досягнення специфічної мети, певним чином й обґрунтовують підозру та містять відомості для прийняття слідчим суддею законного й обґрунтованого рішення, є необхідним та обов'язковим для забезпечення справедливості розгляду й дотримання прав особи, видача якої запитується.

Список використаної літератури:

1. Мурзановська А. Проблемні аспекти теоретичного значення видів примусу в кримінальному провадженні України. *European political and discourse*. 2015. № 4. С. 338–344.
2. Кримінальний процес: навчальний посібник в питаннях та відповідях / Л.Д. Удалова та ін. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Видавець, 2012. С. 118–119.

3. Фаринник В.І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві: сутність та класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 125–134.

4. Гумін О.М. Система заходів забезпечення кримінального провадження за новим кримінальним процесуальним кодексом України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 226–231.

5. Великий тлумачний словник української мови з додат. та доповн. / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпін: ВТФ «Петрун», 2009. 1736 с.

6. Ровинський В.О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право*. Вип. 49. С. 36

7. Марченко М.Н. *Теория государства и права: учебник*. Москва: Юрид. л-ра, 1996.

8. Янченко І.М. Кримінально-процесуальний примус при провадженні слідчих дій: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2010. 223 с.

9. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2003. 190 с.

10. Благодир А.А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ: Київський Національний університет внутрішніх справ, 2009. 19 с.

11. Гловко І.В. Науково-практичний коментар до Глави 10 «Заходи забезпечення кримінального провадження і підстави їх застосування» КПК України. *Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко*. Харків: Одісей, 2013. 1104 с.

12. Мурзановська А.В. Кримінально-процесуальна відповідальність за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 192 с.

13. Капліна О.В. *Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія*. Харків: Право, 2008. 296 с.

14. Власенко Н.А. *Законодательная технология (Теория. Опыт. Правила): учебное пособие*. Иркутск: Восточносибирская издательская компания, 2001. 262 с.

15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків: Одісей, 2013. 1104с.

16. Кримінально-процесуальне право України: підручник. Одеса: Одісей, 2009. 815 с.

17. Попелюшко О.В. Запобіжні заходи в новому КПК України: поняття, мета, підстави, порядок та суб'єкти застосування. *Адвокат*. 2012. № 9. С. 4–6.

18. Зинатуллин З.З. *Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (вопросы теории и практики)*. Казань: Казан. ун-т, 1981. 134 с.

19. Підгородинська А.В. Використання рішень іноземних судів та міжнародних судових органів у кримінальному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2013. 184 с.

20. Ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі № 757/65798/17-к. URL: www.Verdictum.ligazakon.net/document/70274368.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Бойко Іван Іванович – аспірант кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Boiko Ivan Ivanovych – Postgraduate Student at the Department of Criminal Procedure of National University “Odesa Law Academy”

УДК 343.115

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ: ЗМІНА МОДЕЛІ (У СВІТЛІ ЗАКОНОПРОЕКТІВ № 7022 ТА № 7022-1)?

Роман ГРИЦАЄНКО,
аспірант
Львівського університету бізнесу та права

АНОТАЦІЯ

У статті автор аналізує положення проектів законів, спрямованих на вдосконалення інституту суду присяжних у кримінальному процесі в Україні. Дослідження низки пропонованих нововведень, серед яких – збільшення кількості присяжних, розмежування колегії професійних суддів і непрофесійних з виокремленням окремих повноважень для кожної, дали змогу сформулювати висновки про можливу зміну моделі суду присяжних з континентальної на класичну – англосаксонську.

Ключові слова: суд присяжних, присяжні, вирок, вердикт присяжних, невмотивований відвід присяжних.

IMPROVEMENT OF THE JURY TRIAL: CHANGE OF THE JUDICIAL MODEL (IN THE LIGHT OF THE BILLS № 7022 AND № 7022-1)?

Roman HRYTSAIENKO,
Postgraduate Student of
Lviv University of Business and Law

SUMMARY

In the framework of this article the author analyzes the provisions of the draft laws aimed at the improvement of the institute of the jury trial in the criminal process in Ukraine. The research of a number of the suggested legal developments, among which there are an increase in the number of jurors, the delineation of the panel of professional and lay judges, with the allocation of individual authorities to each of them, presented an opportunity to conclude about the possible change of the jury trial model from the Continental to the classical one – the Anglo-Saxon.

Key words: jury trial, jury, judgement, jury verdict, preemptory challenge.

Постановка проблеми. Інститут присяжних не є новим для вітчизняного законодавства, однак у практичній площині не отримав значного застосування. Так, упродовж 2016 року, відповідно до ст. 31 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, судом присяжних розглянуто 51 кримінальну справу [1]. Ще кілька років тому заступник Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ Станіслав Кравченко наголошував, що реальне функціонування інституту присяжних стало б важливим етапом у судовій реформі, демократичним важелем захисту прав і свобод людини, забезпечило б зміцнення народного контролю за процесом правосуддя, як наслідок, дало б змогу відновити довіру до суду [2].

Можливість здійснювати саме судову владу народом знайшла своє правове закріплення в ч. 4 ст. 124 Конституції України, відповідно до якої «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних», а також у ч. 1 ст. 127 Основного Закону, де передбачено, що «у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» [3]. Однак на практиці реалізувати своє конституційне право на участь у правосудді як присяжний виникла в громадян лише з ухваленням нового Кримінального процесуального кодексу України.

Водночас варто відмітити, що запроваджена континентальна модель суду присяжних у кримінальному судочинстві значно покритиковано в наукових колах. Так, наприклад, В. Шишкін наполягає на тому, що «судом присяжних за своєю суттю у відомих у світі правових системах є лише журі» [4, с. 689]. Аналізуючи суд присяжних, С. Прилуцький кваліфікує його як окрему форму організації суду, «коли розгляд і вирішення однієї справи здійснюється дво-

ма роздільними судовими складами: по-перше, журі, що складається із народних представників, і, по-друге, професійним суддею, причому перші вирішують питання про винність підсудного (питання факту), а другий – про застосування до даного випадку норм права на основі рішення присяжних (питання права)» [5, с. 199]. Тому впроваджена вітчизняним кримінально-процесуальним законодавством модель суду присяжних часто кваліфікується вітчизняними дослідниками цієї проблематики як підміна понять.

Актуальність теми дослідження. Стратегією реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженою Указом Президента України [7], визначається потреба в подальшому розвитку інституту суду присяжних і його застосуванні, що сприятиме вдосконаленню процесуального забезпечення справедливості й права на захист під час кримінального провадження. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р, також ставить завдання вдосконалити порядок розгляду кримінальних проваджень колегіально судом і судом присяжних.

Стан дослідження. Потребу реформувати чинну модель суду присяжних у кримінальному судочинстві України обґрунтувала низка вітчизняних науковців, серед яких – Р. Качур, Т. Нешик, С. Прилуцький, В. Тернавська. Однак у статті ми більше приділимо увагу поданим до Верховної Ради України Законопроектам, щоб краще зрозуміти, в якому напрямі розвиватиметься інститут присяжних у нашій державі.

Мета й завдання статті. У науковій літературі по-різному ставляться до цього інституту: від численних пропозицій

його реформування до обґрунтування недоцільності його існування взагалі. У рамках статті ми проаналізуємо основні пропозиції стосовно вдосконалення інституту суду присяжних у вітчизняному законодавстві, що висловлюються в науковій літературі, а також уносяться як законопроекти на розгляд українського парламенту, з виокремленням основних тенденцій його трансформації.

Виклад основного матеріалу. Нині до вищого законодавчого органу подано два Законопроекти: «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних» (реєстр. № 7022), поданий Кабінетом Міністрів України [8], і «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні» (реєстр. № 7022-1) [9], поданий народним депутатом України С. Власенком, які розглянуті відповідними комітетами й у квітні 2018 року обидва повернуті на доопрацювання. Водночас Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності ухвалив рішення рекомендувати Верховній Раді України за результатами розгляду в першому читанні Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні» (реєстр. № 7022-1) прийняти за основу й у разі доопрацювання його до другого читання врахувати слушні положення Проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних» (реєстр. № 7022).

Грунтовний правовий аналіз обох Законопроектів дає можливість виокремити спільні риси та з'ясувати ключові тенденції подальшої реформи інституту присяжних.

Передусім мова йде про розширення юрисдикції суду присяжних на ширше коло злочинів. Сьогодні, за чинним КПК України, передбачена можливість розгляду кримінального провадження судом присяжних стосовно особи, обвинуваченої в учиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, з огляду на що в науковій літературі робиться висновок про формальний характер законодавчої фіксації інституту присяжних [10, с. 13]. Проект Закону України, розробленого Мін'юстом, пропонує розширити юрисдикцію суду присяжних злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше ніж вісім років. У свою чергу, Законопроект № 7022-1 передбачає, що «судове провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого (одного із обвинувачених) – судом присяжних» [9]. У юридичній науковій літературі висловлюється також думка, щоб провадження в суді присяжних здійснювалося в обов'язковому порядку (а не лише за клопотанням обвинуваченого) стосовно всіх злочинів, за які передбачено довічне ув'язнення, так як це допоможе більш справедливо вирішувати такі резонансні справи [16, с. 85].

Обидва Законопроекти пропонують розмежування функцій колегії присяжних і професійних суддів. Відповідно, присяжні вирішуватимуть у своєму вердикті лише питання юридичного факту, а професійний суддя на основі вердикту присяжних і норм кримінального права постановляє вирок. У зв'язку з цим пропонується внести до КПК

України визначення нового поняття – «вердикт», під яким розуміють рішення суду присяжних за наслідками розгляду судового провадження щодо винуватості чи невинуватості підсудного в учиненні кримінального правопорушення. Відповідно, Законопроект № 7022-1 містить і нове визначення суду присяжних як форми колегіальної реалізації судової влади безпосередньо громадянами України з висенням вердикту підсудному за результатами розгляду кримінального провадження в порядку, визначеному КПК України. Такий підхід кардинально відрізняється від моделі функціонування суду присяжних за нормами чинного кримінально-процесуального законодавства. Згідно з ч. 3 ст. 383 КПК України, усі питання, пов'язані із судовим розглядом, крім питання, передбаченого ч. 3 ст. 331 цього Кодексу, судді і присяжні вирішують спільно. Це означає, що й питання факту, і питання права належать до компетенції спільної колегії професійних суддів і так званого народного елемента – присяжних.

Загалом у юридичній науковій літературі суд присяжних зі змішаною колегією (в такому вигляді він діє й в Україні) часто кваліфікують як окрему форму участі представників народу в здійсненні правосуддя [11, с. 28]. Спроба запровадити суд присяжних (як іноді зазначають, справжнє журі) в континентальній правовій системі призвела до певного викривлення правової природи цього інституту. Цей іноземний інститут у його чистому вигляді зазнав значних змін, що дає змогу кваліфікувати його як певну гібридну форму суду присяжних [12]. Пропонована в Законопроектах модель суду присяжних з окремими колегіями має риси класичної англо-американської моделі.

Висловлена в Проектах Законів України пропозиція стосовно збільшення кількості присяжних давно звучить у фаховій науковій літературі. За чинним кримінально-процесуальним законодавством України, до складу суду присяжних входять лише три присяжні, що, на думку багатьох дослідників цієї проблематики, занадто мало. З огляду на це, звучать ідеї про збільшення репрезентативності журі, що, у свою чергу, сприятиме їхній незалежності та зменшенню тиску або впливу з боку професійних суддів під час прийняття судового рішення в умовах функціонування єдиної колегії. У вищезгаданих Законопроектах стосовно вдосконалення інституту суду присяжних в Україні пропонується збільшити кількість присяжних до дванадцяти осіб, що знову ж таки властиво англо-американській моделі суду присяжних.

Законопроекти також пропонують змінити процедуру відбору присяжних. Сьогодні набуття статусу присяжного здійснюється на добровільній основі шляхом так званого «самовисування», однак «така процедура формування списку присяжних через особисте звернення громадян передбачає високий рівень самостійної ініціативи кандидатів» [13, с. 88]. У вітчизняному законодавстві передбачено отримання згоди особи на її включення до списку присяжних. На практиці місцеві ради, з метою формування й затвердження списку громадян, які надали згоду бути присяжними, подають оголошення (на своєму офіційному сайті, в місцевих засобах масової інформації) про формування списку присяжних з указівкою, що бажаючі можуть подати пакет документів, у разі відповідності цих осіб законодавчим вимогам до особи кандидата в присяжні таку особу включають до списку присяжних конкретного суду. Така процедура далека від досконалості, а це призводить до того, що суди мають проблему з неуккомплектованістю суду присяжних, з огляду на певну пасивність громадян, низький рівень довіри до судової влади, низьку правосвідомість. Крім того, беручи до уваги той факт, що на оголошення про формування списку присяжних не звертає уваги більшість населення, з огляду на короткі строки для

подачі документів і їх чималий перелік, можна підсумувати, що все це в комплексі негативно впливає на зацікавленість пересічного громадянина брати участь у здійсненні судочинства. На відміну від нашої держави, в багатьох європейських державах бути присяжним кваліфікується як обов'язок громадян такої держави. Та й процедура формування журі присяжних значно відрізняється. Так, до речі, у Франції як взірця континентальної моделі суду присяжних застосовується метод випадкового відбору, в основі якого покладено список виборців.

Законопроект № 7022-1 пропонує внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», визначивши, що присяжним є громадянин України, який досяг тридцятирічного віку, постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом, і включений до списку виборців, відповідає вимогам, що визначаються до присяжних цим і процесуальним законом, і якого залучають до здійснення правосуддя. Тобто пропонується змінити підхід до формування списку з використанням спеціальної електронної програми, що здійснюватиме вибірку зі списку виборців. Також у ч. 4 ст. 67 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» пропонується закріпити, що список присяжних затверджується щорічно на основі реєстру виборців у період з першого вересня й уважається оновленим з дати отримання відповідного списку судом, але не пізніше ніж першого січня наступного року. Загалом метод випадкового відбору громадян – присяжних засідателів – позитивно оцінюється в західноєвропейській доктрині. Як зазначається в юридичній доктрині, метод випадкового відбору залишається для багатьох синонімом єдиного демократичного вибору [14]. За формування списку присяжних шляхом автоматизованого випадкового вибору зі списку місцевих виборців, які відповідають вимогам закону, без участі місцевих рад і територіальних управлінь Державної судової адміністрації України виступають і вітчизняні дослідники інституту присяжних в Україні [15, с. 164].

З огляду на те, що пропонується відмежувати колегію присяжних і професійного суддю, автор Законопроекту № 7022-1 пропонує ввести до законодавства, яке регулює функціонування суду присяжних, нового суб'єкта – старшину присяжних. На нього покладається низка процесуальних обов'язків: він є своєрідним посередником між присяжними й головуючим та іншими учасниками судового процесу, він організовує голосування присяжних у нарадчій кімнаті, оголошує вердикт. Сьогодні в умовах змішаної колегії головуючий, він же професійний суддя, керує нарадою суду. З огляду на це, такий підхід зазнає значної критики в науковій літературі, порушуючи питання можливого тиску на думку присяжних, навіть непрямого, адже присяжні не обізнані з юридичною термінологією, не володіють тонкощами застосування кримінального закону тощо.

Іншим пропонованим нововведенням є можливість заявити невмотивований відвід. У юридичній літературі під інститутом відводу пропонують розуміти одну з гарантій законності, регламентованого кримінальним процесуальним законодавством України засобу забезпечення усунення від участі в кримінальному провадженні осіб, щодо яких є сумніви в їхній об'єктивності, неупередженості, шляхом з'ясування відповідних обставин, у разі їх підтвердження заміни іншими особами з дотриманням відповідного процесуального оформлення результатів. Нині КПК України передбачає лише можливість заявити невмотивований відвід. Уільям Бернем, який досліджував проблеми суду присяжних у США, вказує, що право на невмотивований відвід кандидата в присяжні засідателі є демократичним надбанням, гарантією забезпечення чесного й сумлінного розгляду справи та винесення справедливого рішення.

Ми підтримуємо пропозицію вітчизняних дослідників цієї проблематики, серед яких й А. Солодков, передбачити таку можливість у законодавстві України [11, с. 131].

Висновки. Аналіз Законопроектів стосовно вдосконалення інституту присяжних, один із яких навіть рекомендовано Верховній Раді України прийняти за основу, дає змогу виокремити кілька основних тенденцій реформування суду присяжних: збільшення кількості присяжних засідателів, виокремлення окремо колегії непрофесійних суддів (присяжних), які самостійно виносять вердикт про винуватість або невинуватість обвинуваченого в учиненні злочину. Перелічені пропоновані зміни свідчать про готовність перейти в Україні до класичної моделі суду присяжних, про що вже давно йде мова в наукових колах. Однак нині обидва Законопроекти направлені на доопрацювання, а тому, як складеться подальша доля інституту присяжних в Україні, прогнозувати ще зарано.

Список використаної літератури:

1. Аналіз стану здійснення судочинства в 2016 році (за даними судової статистики). URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576).
2. Попри невдоволення судовою системою, громадяни утримуються від участі в суді присяжних – заступник Голови ВССУ Станіслав Кравченко. URL: http://sc.gov.ua/ua/novini_zh_ii_pivrichchja_2015_roku/popri_nevdovolennja_sudovoju_sistemoju_gromadjani_utrimujutsja_vid_uchasti_v_sudi_prisjazhnih_zastu.html.
3. Конституція України.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. / за ред.: О.А. Банчук, Р.О. Куйбіда, М.І. Хавронюк. Харків: Фактор, 2013. 1072.
5. Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. 317 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.
7. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
8. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62400.
9. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62420.
10. Грубінко А.В., Ярчук Н.М. Проблеми і перспективи запровадження суду присяжних у системі судочинства України: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 1. С. 11–15.
11. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження в суді присяжних в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2015. 231 с.
12. Le jury populaire: véritable juge ou simple expression de la démocratie. URL: <http://www.philodroit.be/IMG/pdf/colloquieliegetexte.pdf>.
13. Нешик Т. Актуальні питання формування та затвердження списків присяжних в Україні. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2014. Май. С. 84–89.

14. d'Yves Sintomer. Le pouvoir au peuple. Jurys citoyens, tirage au sort et démocratie participative. La découverte, mars 2007. URL: http://dial.uclouvain.be/memoire/ucl/en/object/thesis%3A2450/datastream/PDF_01/view.

15. Шувальська Л.Р. Особливості правового статусу присяжного як суб'єкта кримінального судочинства України. Наше право. 2015. № 6. С. 162–169.

16. Совгиря О.В., Дещенко Ю.А. Реалізація конституційного права громадян на безпосередню участь в здійсненні правосуддя через суд присяжних. Молодий вчений. 2015. № 5 (20). Частина 3. С. 83–86.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Грицаєнко Роман Леонідович – аспірант Львівського університету бізнесу та права

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hrytsaienko Roman Leonidovych – Postgraduate Student of Lviv University of Business and Law

rgrytsayenko@gmail.com

УДК 343.98

ТАКТИЧНІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

Влада ГУСЄВА,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню тактично-організаційних завдань та особливостей проведення огляду місця події в кримінальних провадженнях, пов'язаних із посяганням на життя працівника правоохоронного органу. На підставі аналізу наукової літератури і практики органів досудового слідства розглянуто питання тактики провадження різних видів слідчих оглядів у зазначеній категорії злочинів. У ході дослідження матеріалів кримінальних проваджень визначено конкретні слідчі ситуації й алгоритм дій слідчого. На основі розглянутого матеріалу сформульовано висновки, спрямовані на вдосконалення роботи слідчих підрозділів під час розслідування злочинів, пов'язаних із посяганням на життя працівника правоохоронного органу.

Ключові слова: слідчий огляд, тактичні особливості, кримінальне провадження, посягання на життя працівника правоохоронного органу, алгоритм слідчих дій.

TACTICAL AND ORGANIZATIONAL FEATURES OF VIEWING THE SEAT OF THE EVENT AT THE TIME OF KNOWLEDGE OF THE ENCROACHMENT OF THE LEGAL ORGANIZER EMPLOYEE

Vlada HUSIEVA,
Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor
at the Department of Criminalistics and Forensic Experology
of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The article is devoted to the definition of tactical and organizational tasks and features of the review of the place of the event in criminal proceedings related to the encroachment on the life of the law enforcement officer. On the basis of the analysis of scientific literature and practices of the bodies of pre-trial investigation, the questions of tactics of production of various types of investigative reviews in the specified category of crimes were considered. In the course of studying the materials of criminal proceedings, the specific investigation situations and the algorithm of the investigator's actions were determined. Based on the material examined, the conclusions drawn are aimed at improving the work of investigating units in the investigation of criminal proceedings related to the encroachment on the life of the law enforcement officer.

Key words: investigator's review, tactical features, criminal proceedings, encroachment on the life of a law enforcement officer, algorithm of investigative actions.

Постановка проблеми. Уявлення про сутність слідчої дії як основного елемента доказової діяльності органів розслідування й суду в процесуальній науці та криміналістиці змінювалися в міру усвідомленні її ролі в отриманні доказів, від формального визначення слідчої дії як «способу збирання доказів» до змістовних визначень «слідчої дії як способу сприйняття доказової інформації й перетворення її в докази в кримінально-процесуальному сенсі» [2, с. 68].

Вивчені в ході дослідження матеріали кримінальних проваджень, пов'язані з посяганням на життя працівників правоохоронних органів, свідчать, що в 78% випадків на різних етапах розслідування через несвоєчасність, тобто тактично неправильно обраний час або послідовність проведення тих чи інших слідчих дій, у слідчого виникали різного роду труднощі в збиранні доказів.

Викладене підтверджує необхідність розгляду питань, пов'язаних із особливостями тактики окремих слідчих дій під час розслідування посягань на життя працівників правоохоронних органів.

Актуальність теми дослідження. Як свідчать матеріали вивчених кримінальних проваджень, найбільшими особли-

востями в ході розслідування зазначеної категорії злочинів відрізняється тактика проведення різних видів слідчих оглядів. У зв'язку з цим необхідно докладно розглянути особливості проведення слідчого огляду під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу та проблеми, які виникають у ході його здійснення.

Стан дослідження. Криміналістична література містить значну кількість досліджень з проблематики огляду місця події. Зокрема, цими питаннями займалися В.І. Алексейчук, Р.С. Белкін, О.Я. Баєв, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, С.А. Шейфер та інші. Проте тактичні особливості проведення огляду місця події під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу раніше не розглядалися, а ґрунтовно розробленість загальної тактики огляду місця не враховує специфіки проведення цієї слідчої дії під час розслідування зазначеної категорії кримінальних проваджень.

Мета й завдання статті полягають у визначенні тактично-організаційних завдань та особливостей проведення огляду місця події в кримінальних провадженнях, пов'язаних із

посяганням на життя працівника правоохоронного органу, що дасть змогу позитивно застосовувати їх у слідчій практиці та вплинути на якість та ефективність результатів розслідування зазначеної категорії злочинів.

Виклад основного матеріалу. Діяльність слідчого з розслідування злочинів на всіх його етапах визначається передусім слідчою тактикою.

У науці існують різні поняття слідчої тактики. На думку О.Я. Баєва, під тактикою слідчих дій розуміють систему наукових положень і розроблених на їх основі відповідних засобів (тактичних рекомендацій, тактичних прийомів, тактичних операцій) допустимого й раціонального збирання, використання та дослідження доказової інформації слідчим під час провадження окремих слідчих дій в умовах потенційної або реальної, безпосередньої або опосередкованої протидії з боку осіб, переважно незацікавлених у встановленні істини під час розслідування злочинів [5, с. 4].

У свою чергу, ми погоджуємось із визначенням, сформульованим Р.С. Белкіним, де під тактикою слідчої дії він розумів «систему тактичних прийомів щодо його підготовки, здійснення, фіксації та оцінювання результатів» [12, с. 13].

Свого часу І.М. Лузгін сформулював низку положень, які відіграли важливу роль у становленні сучасних уявлень про слідчі дії як способи формування доказів. Такі судження про те, що самі по собі предмети і явища, в яких відобразилися дії особи й використані нею об'єкти (іншими словами, сліди події), не є ще доказами, тому що їм належить бути пізнаними слідчим у процесі доведення [3, с. 61].

Найважливішою ознакою, що дає змогу відмежувати слідчі дії від інших процесуальних дій, є їх цілі. Загальноприйнятими варто вважати такі цілі, як збирання й перевірка доказів [4, с. 32–33]. Іншою ознакою слідчих дій є їх самостійна й детальна процедура виробництва, передбачена законом [4, с. 33–35], що підтверджена в складанні протоколів слідчих дій (ст. 104 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України) [1].

Зазначені ознаки дають можливість відмежувати слідчі дії від інших процесуальних дій, що мають спільну з ними пошуково-пізнавальну спрямованість (наприклад, від оперативно-розшукових заходів, від вилучення предметів і документів, від призначення експертиз та інших процесуальних способів збирання й перевірки доказів).

Визначаючи своєчасність (черговість) слідчих дій, необхідно мати на увазі, що з тактичних міркувань деякі слідчі дії доцільно чергувати залежно від слідчої ситуації та перспектив розслідування [6, с. 116].

Для досліджуваного виду злочину найбільш характерні такі різновиди слідчого огляду, як огляд місця події й огляд трупа. У вивчених кримінальних провадженнях був хоча б один із указаних видів слідчого огляду. Огляди місць подій і трупів під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу є найпоширенішими слідчими діями.

Р.С. Белкін дав таку характеристику огляду місця події. За його оцінкою, огляд місця події полягає в безпосередньому сприйнятті, спрямованому на встановлення, фіксацію й дослідження його обстановки, слідів злочину та злочинця й інших фактичних даних. За багатьма категоріями справ огляд місця події дає можливість у сукупності з іншими доказами зробити висновок про механізм та інші обставини розслідуваної події [12, с. 52].

Досліджуючи категорію «місце події» в кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з посяганням на життя співробітників правоохоронних органів, потрібно розрізняти два різні його складники – місце події й місце злочину.

Місце події – це приміщення, ділянка місцевості або інше місце, в межах якого виявлені сліди скоєного злочину (труп або частини трупа, захована злочинцем зброя тощо). Сам зло-

чин при цьому міг бути скоєний в іншому місці. Місце злочину – це приміщення, ділянка території або інше місце, де безпосередньо скоєно злочин, хоча сліди цього злочину можуть бути виявлені й в іншому місці або в декількох місцях. Матеріали вивчених кримінальних проваджень свідчать, що в результаті скоєного посягання стосовно працівника правоохоронного органу місце події й місце злочину, як правило, збігаються, лише у 27% випадків вони не збігаються між собою.

Під час розслідування зазначених кримінальних проваджень на практиці виникають певні складнощі, зумовлені встановленням місця злочину, у випадках, коли перевірка інформації про безвісно зниклого працівника завершується виявленням його трупу з ознаками насильницької смерті.

У разі виявлення тіла загиблого поза місцем можливого здійснення злочину слідчому необхідно з'ясувати маршрут руху потерпілого з роботи додому й доручити оперативним співробітникам установити, наприклад, шлях його руху з роботи додому. Також співробітникам оперативних підрозділів необхідно вжити заходів щодо встановлення різних житлових приміщень, що орендуються членами організованих груп, розташованих у безпосередній близькості до маршруту пересування потерпілого, для їх подальшої перевірки на виявлення проживання в них осіб, можливо, причетних до скоєного злочину.

Крім цього, встановлення можливого місця злочину, коли тіло потерпілого виявлено поза місцем учинення злочину, може сприяти проведенню огляду місцевості. У цьому випадку здійснюється «прочісування» місцевості, в ході якого оглядається значна територія. У разі виявлення тіла загиблого працівника правоохоронного органу безпосередньо на місці події проводиться детальний огляд ексцентричним методом (від центру по спіралі до периферії).

У цьому випадку алгоритм дій слідчого виглядає так. Після прибуття на місце події в кримінальних провадженнях зазначеної категорії слідчий повинен з'ясувати, що сталося насправді: було вчинено посягання на життя працівника правоохоронного органу, що здійснював обов'язки з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки; було скоєно вбивство за мотивами, що не пов'язані зі здійсненням ним таких обов'язків.

Як показують матеріали вивчених кримінальних проваджень, у більшості слідчих виникають труднощі з розмежуванням зазначених обставин. На те, що злочин скоєно з метою перешкоджання виконанню функцій з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, вказують такі ознаки:

– на місці події є ознаки (сліди) застосування вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, вибухових речовин, а також шматки матерії, характерні для форменого одягу працівника правоохоронного органу;

б) конкретна обстановка (вулиця, житловий будинок тощо), де сталося вбивство, дає змогу спостерігати особам з числа перехожих, жителів району скоєний злочин, тобто ці особи можуть бути очевидцями, що зуміли досить докладно розглянути, як відбувається подія (так, 16 липня 2012 року приблизно о 8 годині ранку оперуповноважений «А.», провівши дитину в дитячий садок, прямував на службу. До нього ззду підійшов «В.» і здійснив в упор кілька вистрілів з ПМ. З урахуванням обстановки місця злочину подію могла спостерігати велика кількість очевидців. У подальшому були встановлені очевидці, які при пред'явленні для впізнання по фотографіях впізнали громадянина «В.»);

в) на місці події залишені будь-які предмети, які свідчать про те, що потерпілий перебував у форменому одязі (відірвані погони, гудзики, шеврон, головний убір тощо) (наприклад, 17 січня 2012 року близько 9 години ранку від власниці комерційного намету надійшло повідомлення, що в бічній частині її ларька з тильного боку на землі є плями крові й гу-

дики від форменого одягу. Під час огляду місця події також було виявлено службове посвідчення співробітника патрульної служби. Пізніше в ході оперативно-розшукових заходів у тридцяти метрах від місця злочину в підвалі будинку був виявлений труп співробітника органів внутрішніх справ, автомат з боєприпасами був викрадений);

г) є об'єкти, які можуть указати на особу нападника або особу, яка зазнала нападу, в тому числі такі, які мають здатність зберегти потожирові нашарування, запах, мікрочастинки, слину, кров, інші нашарування, біологічні виділення [8, с. 705];

д) в районі місця події скоєно інший злочин, однак з незрозумілих причин посягання на життя працівника правоохоронного органу не доведено до кінця.

За наявності таких ознак слідчий висуває версію про здійснення посягання на життя працівника правоохоронного органу, який здійснював охорону громадського порядку або забезпечував громадську безпеку, і приступає до перевірки цієї версії, проводячи огляд місця події.

Труп потерпілого буде центральним об'єктом огляду. Огляд трупа складається з двох стадій: загальної та детальної (статичної й динамічної). Проводиться він за загальними правилами криміналістичної тактики з урахуванням таких факторів:

– особливу увагу потрібно приділяти огляду одягу трупа; якщо потерпілий знаходиться у форменому одязі, то в протоколі огляду місця події необхідно вказати відмінні елементи, наявні на форменому одязі: шеврони, погони, що свідчать про належність особи до того чи іншого підрозділу тощо; у разі виявлення службового посвідчення вказується його форма і зміст, ці дані заносяться в протокол огляду місця події; більш детальний огляд посвідчення проводиться за місцем провадження досудового слідства;

– відповідно до ст. 238 КПК України, огляд трупа здійснюється за участю судово-медичного експерта. Така вимога закону справедливо обґрунтовується Н.А. Селівановим, який вважає, що труп є специфічним об'єктом огляду. Застосування знань у галузі медицини в цьому випадку має бути гарантовано й не може залежати від слідчого [9, с. 53–54]. Якщо немає можливості забезпечити присутність судово-медичного експерта в процесі огляду трупа, то допускається присутність лікаря. До протоколу огляду трупа заноситься розташування ран і механізм утворення, різних пошкоджень на тілі. У процесі огляду слідчий повинен використовувати пояснення судово-медичного експерта або лікаря, який бере участь у слідчій дії. Варто враховувати їхні припущення про причини, час настання смерті, характер тілесних ушкоджень і знарядь, що їх спричинили. Ці дані дуже важливі для побудови слідчих версій, але в протокол огляду вони не вносяться. Як зазначає В.Д. Зеленський, у протоколі вказується тільки те, що можна характеризувати виразно [10, с. 29].

Виходячи з тактики виробництва слідчих дій, незважаючи на участь судово-медичного експерта або лікаря в огляді трупа, слідчий не повинен проявляти пасивність, покладаючись на їхні знання, і передоручати їм проведення цієї слідчої дії або її частини.

Безумовно, ми погоджуємось з думкою С.Ф. Скопенко, що слідчий повинен активно й цілеспрямовано проводити слідчі дії, керувати роботою всіх його учасників, вникаючи в усі деталі, в кожному випадку самостійно приймати певне та обов'язкове для всіх рішення [11, с. 11].

З матеріалів вивчених кримінальних проваджень убачається, що характерною ознакою того, що злочин скоєно стосовно працівника правоохоронного органу, є те, що на місці події є сліди, які свідчать про застосування потерпілим табельної зброї, а саму зброю викрадено. У цьому випадку об'єктом пошуку є безпосередньо табельна зброя (пістолет марки ПМ, автомат Калашникова тощо), що були в потерпі-

лого, а також стріляні гільзи. Пошук вищевказаних предметів здійснюється за допомогою металолукача, що знаходиться на озброєнні експертних підрозділів, або із залученням кінолога зі службовою собакою.

Доцільно так само оглянути дерева, будови, що стоять поблизу. Відшукання куль, відстріляних з табельної зброї, дасть змогу встановити напрямок стрільби й, отже, можливе місцезнаходження злочинця в момент посягання на життя працівника правоохоронного органу. Так, наведемо приклад, 11 січня 2015 року під час патрулювання околиць міста був обстріляний екіпаж патрульної служби поліції. У ході огляду місця події, виходячи зі свідчень потерпілих, слідів куль на автомобілі, слідчим визначено місце, звідки могли вести прицільну стрільбу. Під час проведених оперативно-розшукових заходів виявлено те місце, звідки велася стрілянина по екіпажу поліції. З місця події вилучено велику кількість стріляних гільз, лежаки, на пластмасовій пляшці з-під води виявлено та вилучено сліди пальців рук, що, можливо, належать злочинцям. Виявлені на місці події пістолет, автомат і гільзи були оглянуті й описані в протоколі слідчої дії.

У разі встановлення свідків (очевидців) узasadаної категорії злочинів виключно важливим є те, щоб під час огляду місця події, а потім і слідчого експерименту слідчий особисто переконався: чи могла конкретна особа бачити або чути злочинну подію, що відбувається, і з певним ступенем упевненості свідчити про її обставини. Більше того, з'ясування слідчим обстановки вчинення посягання та його безпосереднє сприйняття з урахуванням показань свідків (очевидців) злочину може допомогти під час оцінювання істинності показань як підозрюваного, так і потерпілого, тобто дасть змогу критично з урахуванням усіх обставин кримінального провадження оцінити показання зазначених учасників кримінального процесу.

Як раніше зазначалось, у кримінальних провадженнях, пов'язаних із посяганням на життя працівника правоохоронного органу, місце події й місце злочину збіглися в 73%, що зумовлює особливе значення огляду місця події. При цьому варто розуміти, що керівник огляду зобов'язаний забезпечити безпеку роботи слідчо-оперативної групи, організувати охорону місця події. Значна роль у цьому відводиться підрозділам особливого призначення, патрульної служби, оперативним підрозділам поліції.

Під час огляду місця злочину, де посягання на життя працівника правоохоронного органу скоєно одночасно з організацією засідки або з установленням саморобного вибухового пристрою, необхідно знати, що члени організованої групи використовують тактику подвійного вибуху. Отже, ця слідча дія повинна бути проведена за участю фахівців-вибухотехніків [16, с. 703].

Під час організації огляду місця події, коли стався вибух, потрібно виходити з того, що специфіка виробництва цієї слідчої дії в зазначених умовах виражається в тривалості і трудомісткості процесу огляду, великій кількості виявлених на місці фрагментів, які належать до різних об'єктів, що ускладнює виявлення залишків вибухового пристрою, які залишилися після вибуху. Так само труднощі полягають у значній відстані, на яку під час вибуху розлітаються фрагменти вибухового пристрою.

У разі отримання повідомлення про вчинення посягання на життя працівника правоохоронного органу з використанням саморобного вибухового пристрою слідчий уточнює відомості про подію, масштаби руйнування, наявність жертв і спільно з іншими членами слідчо-оперативної групи виїжджає на місце події. У розпорядженні слідчо-оперативної групи повинні бути відповідні технічні засоби й матеріали, а саме:

– засоби для огорожі території або приміщень, що підлягають огляду;

– освітлювальні засоби під час роботи на місці події у вечірній і нічний час доби;

– інструменти для забору проб і різних зразків, металошукачі, магнітні підйомники [16, с. 703].

В обов'язковому порядку поблизу місця огляду злочину потрібно встановити автомобіль, обладнаний блокуванням радіохвиль для виключення іншого радіокерованого вибуху.

Прибувши на місце події, слідчий як керівник слідчо-оперативної групи за участю фахівця-вибухотехніка здійснює загальний огляд місця події. Залежно від обстановки, це проводиться круговим способом пересування по території (по концентричних колах різного радіусу), або рухом по спіралі (від центру до периферії чи навпаки) зі збільшенням (зменшенням) радіусу руху, або фронтальним способом пересування (за певними напрямками). З урахуванням отриманих попередніх даних слідчий спільно з фахівцем-вибухотехніком, щоб уникнути знищення слідів, мікрооб'єктів, а також з урахуванням радіусу вибуху визначають межі огляду місця події, послідовність та обсяг дій, пов'язаних з виявленням слідів вибуху, визначають маршрути виходу до місця вибуху членів слідчо-оперативної групи й місцезнаходження спецтранспорту [16, с. 703].

Далі слідчий проводить інструктаж членів слідчо-оперативної групи, ставить перед кожним учасником огляду конкретне завдання, вказує, на що звертати увагу: зовнішній вигляд типових фрагментів саморобного вибухового пристрою, правила вилучення й упакування об'єктів, техніку безпеки під час проведення цих робіт. На якість огляду місця події – вибуху, як видно з матеріалів вивчених кримінальних проваджень, значний вплив має дотримання правил огляду.

Так, варто мати на увазі, що, наприклад, у разі підризу транспорту огляд треба починати з навколишньої місцевості, так як необхідність звільнення проїзної частини може призвести до втрати об'єктів, що утворилися в результаті вибуху. На відкритій місцевості краще застосовувати секторний спосіб огляду, а в разі розташування об'єктів на великій відстані – комбінований. Під час огляду з центру вибуху здійснюється виявлення, фіксація та вилучення слідів вибуху й залишків саморобного вибухового пристрою. У центрі вибуху наявна воронка або поглиблення. Їх форму та розміри необхідно чітко зафіксувати для подальшого встановлення потужності вибухового пристрою [16, с. 703].

Під час проведення огляду місця вибуху вагоме значення має правильний відбір зразків, урахуваючи, що найбільшу інформативність у процесі експертних досліджень мають залишки, які стосуються зовнішнього складника вибухового пристрою: джерела струму, уламки від корпусу вибухового пристрою й безпосередньо сам предмет, у який було захоплено цей вибуховий пристрій.

Важливе значення мають пошук і виявлення на місці події всіх складових частин саморобного вибухового пристрою, на яких можуть бути сліди особи, яка виготовила його. Однак у кримінальних провадженнях українською рідко з місця злочину вилучаються сліди взуття, протекторів шин, відбитків слідів рук, недопалків та інших предметів, кинутих злочинцем.

Як свідчить практика розслідування злочинів, пов'язаних з посяганням на життя працівника правоохоронних органів, слідчий повинен урахувати, що в разі посягання як із застосуванням вогнепальної зброї, так і з використанням саморобного вибухового пристрою злочинець повинен, як правило, наблизитися до об'єкта посягання на досить близьку відстань. Отже, поблизу місця події злочинцем повинні бути залишені будь-які сліди.

Висновки. Узагальнюючи зазначене, можемо резюмувати, що своєчасність, оперативність і правильно обрана тактика проведення слідчих дій під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу є основною умовою забезпечення успішного розслідування зазначеного виду злочинів і збирання необхідних доказів.

Отже, вирішення тактично-організаційних завдань і з'ясування особливостей проведення огляду місця події мають позитивно вплинути на якість та ефективність результатів розслідування в зазначеній категорії кримінальних проваджень.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88 (із поточними змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Шейфер С.А. Следственное действие: кто является субъектом его проведения. Теория и практика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений (к 90-летию со дня рождения профессора И.М. Лузгина и к 80-летию со дня рождения профессора Е.И. Зуева): сб. матер. 50-х Криминалистических чтений: в 2 ч. Москва: Академия управления МВД России, 2009. С. 68–74.
3. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. Москва, 1973. 216 с.
4. Чувилов А.А., Добровольская Т.Н. Особенности преподавания курса уголовного процесса в вузах МВД СССР. Вопросы методики чтения проблемных лекций по Общей части: учебное пособие. Москва: МВШМ МВД СССР, 1985. 91 с.
5. Баев О.Я. Тактика следственных действий: учебное пособие. 2-е изд., доп. и испр. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. 219 с.
6. Криминалистика: учебник / ред.: А.А. Закатов, Б.П. Смагоринский. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ГУК МВД России, 2003. 432 с.
7. Коновалова В.О. Следчий огляд. Криміналістика: підручник / за ред. В.Ю. Шепітька. Київ: Вид. дім ІнЮре, 2001. 377 с.
8. Селиванов Н.А. Руководство для следователей / под ред. Н.А. Селиванова и В.А. Снеткова. Москва: ИНФРА – М, 1997. 705 с.
9. Селиванов Н.А. Вещественные доказательства: монография. Москва: Юрид. лит., 1971. 200 с.
10. Зеленский В.Д. Расследование убийств. Краснодар, 1994. 291 с.
11. Практика привлечения специалистов к участию в расследовании преступлений / С.Ф. Скопенко и др. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1975. Вып. 11. С. 5–11.
12. Белкин Р.С., Лифшиц Е.М. Тактика следственного осмотра и освидетельствования. Москва, 1997. 176 с.
13. Закатов А.А., Оропай Ю.Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании. Киев: РИО МВД УССР, 1980. 104 с.
14. Алексейчук В.І. Криміналістичні засоби діагностики особи невідомого злочинця під час огляду місця події. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2013. Вип. 9. С. 132–138.
15. Колмаков В.П. Следственный осмотр. Москва: Юридическая литература, 1969. 196 с.
16. Мозяков В.В. Керівництво для слідчих / під заг. ред. В.В. Мозякова. Москва: Іспит, 2005. 912 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Гусева Влада Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Husieva Vlada Oleksandrivna – Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Criminalistics and Forensic Experology of Kharkiv National University of Internal Affairs

vaguseva2007@ukr.net

УДК 343.85

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Руслан КОМІСАРЧУК,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри криміналістики

Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті означені окремі складові частини епістемологічних засад криміналістики і вчення про криміналістичну технологію, на основі якого можливо виробити комплекс науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності забезпечення криміналістичної діяльності, ґрунтуючись на технологічній парадигмі. У криміналістиці проблеми загальної теорії не розкриваються, але без цього криміналістика ризикує зникнути як наука. Епістемологія може об'єднати сутність природних, гуманітарних і когнітивних комплексів, пов'язаних із різними криміналістичними практиками минулого і сьогодення саме в юридичній освіті. Тематика дослідження є актуальною для подальшого розвитку криміналістичного наукового знання і судово-слідчої, експертної практики.

Ключові слова: загальна теорія криміналістики, епістемологія криміналістики, вчення про криміналістичну технологію, технологічна парадигма, об'єкт, мета, завдання та функції криміналістики, юридична освіта.

CRIMINALISTIC TECHNOLOGY IN THE SYSTEM OF LEGAL EDUCATION

Ruslan KOMISARCHUK,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Criminalistics of National University "Odessa Academy of Law"

The article outlines separate components of the epistemological foundations of criminology and the doctrine of criminalistic technology, on the basis of which it is possible to develop a set of scientifically substantiated practical recommendations for improving the effectiveness of providing forensic activity based on a technological paradigm. In criminalistics, the problems of general theory are not disclosed, but without this, criminalistics risks disappearing as science. Epistemology will reveal the essence of the natural, humanitarian and cognitive complexes associated with various criminalistic practices of the past and present, and emerged within the framework of new areas of forensic science it is in legal education. The subject of the research is relevant for the further development of forensic scientific knowledge and forensic, expert practice.

Key words: general theory of forensics, epistemology of forensic science, the doctrine of forensic technology, technological paradigm, object, purpose, tasks and functions of criminalistics, legal education.

Постановка проблеми. У літературі відзначається падіння престижу професії криміналіста [1, с. 71], що свідчить про кризу взаємовідносин криміналістики з суспільством. За словами В.Я. Колдіна, «Збереження кафедр і підняття престижу криміналістичної підготовки зажадає від криміналістів перегляду ряду власних традиційних і звичних уявлень, зокрема уявлень про місце і функції криміналістичних знань у системі юридичних наук; про місце й функції криміналістичних та судово-експертних методів і технологій у структурі правозастосовної діяльності; про переосмислення та переоцінку об'єкта криміналістики» [1, с. 71–72]. Але такого перегляду уявлень у криміналістиці в Україні так і не сталося.

Тому **мета статті** – означити криміналістичну технологію в системі юридичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Як обґрунтовано стверджує М.П. Яблоков, «криміналістика за тривалий час свого існування й розвитку не тільки створила вельми серйозний універсальний арсенал засобів аналітико-пізнавального (технічного, тактико-технологічного та методичного) характеру й накопичила досвід його використання у розслідуванні злочинів і в роботі з різними доказами та іншими криміналістично-значущими фактами, але й щедро ділилася його можливостями з іншими спорідненими науками» [2, с. 69].

Однак йдеться не про колишні заслуги вітчизняної криміналістики, а про насущні проблеми пострадянської криміналістики в Україні, її нинішній стан, про те, що в криміналістиці знання фактично перестало накопичуватися емпірично і підкріплюватися теоретично.

На думку А.Ф. Лубіна, «саме теоретико-методологічна відсталість криміналістики не дозволяє їй вийти на сучасний рівень наукових кримінальних технологій» [3, с. 16]. О.А. Крестовніков заявляє про необхідність перегляду методологічного апарату криміналістики як науки, що безпосередньо обслуговує практичну діяльність із боротьби зі злочинністю [4, с. 50].

В останні десятиліття у вітчизняній криміналістиці чітко проявилася і зберігається така тенденція, як концентрація переважно на внутрішніх характеристиках свого розвитку, відокремлення від загальної проблематики кримінальних наук, традиційного кола наукових досліджень, розгляд проблем зсередини науки, що створює реальну загрозу її відриву від проблем практики, недооцінку взаємозв'язків з іншими науками.

Ще одна проблема криміналістики проявляється в тому, що вона в останні десятиліття недостатньо уваги приділяє дослідженню механізму інтеграції в неї досягнень інших наук. Саме завдяки союзу з природничими, технічними науками криміналістика в кінці XIX ст. опинилася в центрі суспільної уваги [5, с. 99–103; 6]. Однак сучасна криміналістика поступово втрачає колишню здатність асимілювати в своїх інтересах результати природничих і загально-гуманітарних, когнітивних наук, кількість і спеціалізація яких тільки збільшується.

Тому результати криміналістичної діяльності багато в чому залежать від виробленого криміналістами технологічного підходу до криміналістичної праці, до криміналістичної діяльності. Під технологічним підходом автором розуміється обрана і прийнята для себе з різним ступенем

усвідомленості криміналістом на основі соціального та професійного досвіду сукупність або система передумов, що визначають його ставлення до права, професії, своєї праці і способів її здійснення. До таких передумов належать, зокрема, змістовні, процедурні та знакові (мова, понятійний апарат) засоби, які криміналіст звично використовує в процесі праці. Також ними є сформовані установки, стереотипи, оцінки криміналістом соціальної та особистісної значущості об'єкта своєї праці і завдань, що стоять перед ним.

Саме правильний технологічний підхід забезпечує належну якість правозастосовчої діяльності, ефективність і оптимальну результативність діяльності криміналіста. У структурі технологічного підходу до криміналістичної праці виділяються елементи, що також входять до складу інструментальної частини правозастосовчої технології, а саме: використання робочої техніки юриста й орієнтація на застосування методик проведення окремих робочих операцій, систем (сукупностей) операцій і здійснення окремих напрямків професійної діяльності юриста [7, с. 14–23].

Природно, погана володіння таким інструментарієм і незнання його складових частин негативно позначається на результатах криміналістичної діяльності, оскільки криміналіст, який не володіє правовою методологією, методиками, приречений на постійні труднощі, які породжують практику приєднання до чужої думки, слухняність і т. п.

У зв'язку з викладеним особливо важливе значення має формування у криміналістів правильного технологічного підходу до криміналістичної праці, його відповідність рівню розвитку права і закладеним у нього законодавцем цільовим установкам.

Технологічний підхід формується, в першу чергу, у процесі навчання. Саме в ході отримання юридичної освіти в студента закладається своєрідна програма, що принципово визначає всю його подальшу практичну діяльність із реалізації права. З цієї причини дуже важливо організувати цей процес отримання криміналістичних знань таким чином, щоб студент (майбутній криміналіст-практик) мав запас практичних і теоретичних навичок, які дозволили б йому сформувати правильний технологічний підхід до виявлення, розслідування та попередження злочинів. Причому особливо важливим у цьому плані є саме навчання студентів практичним навичкам застосування, реалізації та особливостей криміналістичних технологій.

Нині досить часто критикується вітчизняна юридична освіта, висловлюються думки про необхідність її реформування. Однак пропозиції щодо способів оптимізації юридичної освіти часто зводяться тільки до організаційної сторони процесу: обговорюється питання про доцільність приватної освіти і про доцільність дворівневої системи навчання – бакалаврат і магістратура. Однак видається, що при всій важливості цих проблем якість юридичної освіти може бути підвищено, головним чином, шляхом зміни її змістовної сторони.

Справді, незважаючи на зовнішні організаційні зміни в організації процесу навчання, навчальні програми, підручники і навчальні посібники істотно відстають від реальних потреб у нових криміналістичних знаннях, у першу чергу, в сфері криміналістичних технологій, що є суттєвою перешкодою в подоланні серйозного відставання в розробці і використанні криміналістичної технології в соціальній практиці від інших різновидів соціальних, юридичних технологій, що отримали в останні роки особливо бурхливий розвиток.

Досить детально кризу пострадянської криміналістики як науки описав у своїй роботі В.Ю. Сокол [8]. Особливість української криміналістичної освіти така ж – нетворчий і некритичний опис та повторення класичної «марксист-

сько-ленінсько-белкінської теорії відображення» як загальної теорії, методології цієї науки і т. п.

Проблеми криміналістичної діяльності, такі як формування криміналістичних знань, юридичний процес, застосування криміналістичних засобів (методів, способів боротьби зі злочинністю), криміналістична практика, механізм злочину і механізм діяльності правоохоронних органів із виявлення, розслідування та попередження злочинів також розглядаються без аналізу технологій, без прив'язки до соціальних груп, без урахування статусних та інших суперечностей. Криміналістика та її реалізація парадоксальним чином у теорії і методиці криміналістичної науки характеризуються поза зв'язком із проблемами, що реально підлягають вирішенню.

Не усуває зазначених недоліків теоретичного курсу з криміналістики й інший компонент традиційної системи юридичної освіти – навчальна і виробнича практика студентів у правозастосовних і правоохоронних органах, оскільки ця практика переважно зводиться до виконання студентами-практикантами канцелярської та діловодної роботи: студенти часто обмежуються складанням опису справ, підшивають їх, заповнюють бланки сповіщення, розносять повістки, реєструють вхідну і вихідну кореспонденцію і т. п. Таким чином, студенти ніби існують в ідеальному правовому просторі, відірваному від реального життя, в якому живуть абстрактні ідеальні правові ідеї, що не піддаються деформації практикою їх втілення в матеріальне життя. Виходячи з цього «простору», після отримання диплома про вищу юридичну освіту, колишні студенти через таку організацію процесу їх юридичного навчання фактично не мають навичок практичної реалізації криміналістичних засобів, знань про те, яким чином дані їм ідеальні криміналістичні знання можуть бути застосовані в реальній правовій дійсності, що підтверджується і самими викладачами та керівниками юридичних вишів.

Випускники юридичних факультетів часто почувуються не готовими до практичної роботи. Вони не вміють складати процесуальні юридичні документи, не володіють навичками опитування, виступами в суді. Нерідко, наділені високим рівнем знання законів, вони не можуть проаналізувати, зіставити і застосувати їх. Існують у молодих юристів проблеми психологічного й етичного плану.

Також недоліком у цій сфері є те, що навчальні програми юридичних вишів усе ще страждають відірваністю від актуальних проблем практики і науки, перевантажені дублюючими матеріалами. Подібні висновки про недостатню практичну спрямованість юридичної освіти фактично підтвердили і самі студенти, які, в рамках дисертаційного дослідження автора цієї статті за темою: «Криміналістична технологія: теорія та практика», вказали, що у них немає досвіду застосування отриманих знань, немає навичок орієнтування у величезному потоці навчальної інформації.

Відповідно, технологічний підхід юристів, котрі отримали таку освіту, до правозастосування є відірваним від матеріальної правової дійсності і потребує додаткового практичного коригування, оскільки в його основі не лежать знання безпосередньо про технології реалізації, застосування криміналістичних знань. Ці знання добуваються вже в ході практичної роботи і цілком залежать від ступеня наполегливості та рівня інтелекту конкретної людини, яка отримала юридичну освіту.

У зв'язку з викладеним, змістовна сторона юридичної (криміналістичної) освіти в Україні повинна бути переглянута і доповнена дисциплінами, що дають студентам поглиблені знання про засоби, правила, прийоми, способи, методи й окремі методики здійснення практичної криміналістичної діяльності, тобто навчальними курсами з різних видів криміналістичної технології: слідча технологія;

оперативно-розшукова; експертологія; технологія підтримання обвинувачення в суді; технологія захисту (криміналістична адвокатологія); технологія судового розгляду кримінальних справ і т. п., закінчуючи криміналістичною стратегією та криміналістичною політикою боротьби зі злочинністю. Це дозволить наблизити юридичну освіту до вимог реального життя і підвищити якість не тільки юридичної освіти, але й криміналістичної діяльності в цілому за рахунок підвищення кваліфікації її суб'єктів.

Не заперечуючи важливість і необхідність традиційних лекцій і практичних занять, слід визнати за доцільне проведення перерозподілу значної частини навчального часу для практичного навчання з метою вироблення основних професійних навичок, необхідних юристам (наприклад, формування юридичних документів; аналіз правових ситуацій; ораторські навички, вміння постановки запитань, переконання і т. п.). Означене передбачає введення в межах основних курсів спеціальних розділів або спецкурсів.

Слід зазначити, що нині деякі кроки в напрямку навчання студентів навичкам практичної реалізації одержуваних ними правових знань проводяться деякими вишами. Переважно це робиться шляхом створення т. зв. «юридичних клінік», під якими розуміються безкоштовні студентські консультації, що функціонують при вишах. Безсумнівно, участь у роботі юридичних клінік дозволяє отримати студентам певні практичні навички реалізації права, однак ці навички є односторонніми, оскільки фактично вони є безкоштовними юридичними консультаціями зі специфічними суб'єктами – студентами. Мета навчання – формування у студентів навичок адвокатської діяльності: студентів навчають техніці і тактиці проведення інтерв'ювання, консультування відвідувачів із правових питань, а також представництва їх інтересів у цивільному, адміністративному і господарських судах.

Практичні ж питання здійснення інших видів правореалізаційної діяльності і діяльності правозастосовчої, діяльності судді, слідчого, прокурора, експерта тощо у зазначеній юридичній клініці й інших подібних клініках не досліджуються.

Такі переваги у виборі спрямованості методик практичної адаптації певною мірою пояснюються тим, що ідея юридичних клінік запозичена у країн прецедентної правової системи, в яких еталонною є професійна роль адвоката, і, відповідно, юридичну освіту в таких країнах орієнтовано на навчання студентів юридичних вишів практичним особливостям здійснення саме адвокатської діяльності. Тим часом, у силу властивості Україні континентальної правової традиції, в ній еталонною є професійна діяльність судді, у зв'язку з чим студентів необхідно навчати технології здійснення правозастосовчої юрисдикційної юридичної діяльності.

Слід враховувати, що, навіть незважаючи на наявні відмінності в адвокатській діяльності у континентальній і прецедентній доктринах, методики та прийоми цієї діяльності, розроблені в рамках юридичних клінік, все ж не застосовуються в діяльності суддів і тому не можуть включатися в рамки курсу юрисдикційної правозастосовчої технології.

У якості ілюстрації цього аргументу можна послатися на позицію професора М. Реймана, який займається питаннями співвідношення діяльності адвокатів і суддів у континентальній та прецедентній правових системах. Він зазначає: «Орієнтація на професійний образ адвоката визначає американську освіту так само, як професійний образ судді – німецьку, тільки в зовсім іншому роді. Американські студенти повинні навчатися тому, що повинен вміти американський адвокат. Інакше, ніж суддя, адвокат повинен так опрацювати фактичний і правовий стан, щоб домогтися результату на користь свого клієнта. Метою його

діяльності є проведення, відстоювання інтересів клієнта, які він реалізує усіма легітимними засобами. Легітимною вважається як одностороння інтерпретація фактичних обставин справи, так і аргументи, за якими позитивне право є недоречним і тому підлягає зміні. Американський студент тому навчається тенденційним (заангажованим) й орієнтованим на інтереси клієнта способам покращувати його фактичне і правове становище. Він повинен, посилаючись на роботи інших американських юристів, наважуватися на обгрунтовані прогнози, хоча і не висловлювати суджень у вигляді проекту остаточного вироку. <...> Етос у такому дусі освіченого юриста – це етос вільного професіонала, який, хоча і поважає надані йому норми, але не сам їх застосовує. Його поведіння з правом полягає не у дотриманні правил, а у впливі на завжди невизначений процес знаходження правового рішення за допомогою розуміння фактів і правової майстерності, аргументів і раптових багатих ідей (знахідок)» [9, с. 284–285]. Відповідно, технологію юридичної діяльності такої спрямованості можна назвати принципово несумісною з технологією судової діяльності.

Означене пояснюється тим, що інструментарій юрисдикційної правозастосовчої діяльності повинен містити в собі такі засоби, прийоми і методи, за допомогою яких суддя може встановити дійсні фактичні обставини у справі (істину), провести справжню кваліфікацію спірних правовідносин і прийняти у справі єдино правильне рішення. На відміну від цього, інструментарій технології адвокатської діяльності формується таким чином, щоб будь-якими доступними правовими способами захистити інтереси клієнта, незалежно від того, правий він чи ні.

Аналіз стану юридичної освіти в сучасній Україні свідчить про явно незадовільну практично-прикладну підготовку і перепідготовку юридичних кадрів. Цей недолік української юридичної освіти зумовлений не тільки і не стільки недоліками в роботі окремих вишів, які готують юридичні кадри. Вважаємо, що першопричина незадовільної підготовки студентів-юристів більш глобальна і полягає в самих підвалинах, принципах побудови всієї системи юридичної освіти.

Зокрема, в системі освіти існує імперативна вимога, згідно з якою основна освітня програма підготовки студентів із різних спеціальностей, а також обов'язковий мінімум змісту цієї програми розробляються вищими навчальними закладами на підставі «Державного освітнього стандарту». Наприклад, в криміналістиці прямо не говориться про юридичну технологію, але розкривається ряд практичних аспектів здійснення юридичної діяльності в реальній дійсності, описуються деякі юридичні технічні засоби, а також юридично-технологічні стратегія, тактика, правила, прийоми, способи та методи застосування права.

Деякі виші намагаються подолати виявлені «мінуси» стандартної юридичної освіти шляхом включення до складу дисциплін, що викладаються студентам, спеціальних курсів, які ознайомлюють студентів із прикладними аспектами криміналістичної діяльності. Наприклад, останнім часом великого поширення набули різні спецкурси з проблем криміналістичної тактики і методики, психології. Однак ці спецкурси не можуть повною мірою усунути проблему у юридичній освіті України. Вважаємо, що цей недолік може бути подолано двома способами.

Перший полягає в обов'язковому введенні в державний освітній стандарт за спеціальностями «Юриспруденція» і «Правознавство» розділу «Юридична технологія», що включає обов'язковий для всіх спеціальностей загальний курс «Юридична технологія» з системою спеціальних курсів, що конкретизуватимуть його, в рамках яких повинні вивчатися особливості конкретних юридичних технологій, що застосовуються або підлягають застосуванню

у відповідних видах юридичної діяльності, за якими ведеться поглиблена підготовка юристів. Прикладом відображення такого підходу може бути запропонована автором «Криміналістична технологія», зміст якої може бути розрахований не тільки на студентів юридичних вишів, а й на правозастосувачів, що підвищують кваліфікацію за спеціальними професійними програмами.

Другий спосіб подолання зазначеного вище недоліку полягає в докорінній зміні змісту виробничої практики студентів, що має складатися з безперечно-пріоритетної технологічної підготовки студентів, достатньої за часом, що завершується письмовим об'ємним іспитом, як це прийнято в окремих зарубіжних країнах. У нашому випадку на 4–5 курсах потрібно 1 семестр присвятити теорії, а 2 – практиці.

Висновки. Вирішення проблеми формування і трансляції криміналістичного знання є вкрай актуальним через оновлення способів роботи зі знанням, у т. ч. з теоретичним знанням, яке повинно бути «вирощене» в різних сферах практики і, перш за все – у сфері освіти (юридичної освіти), що є основою розвитку будь-якого суспільства та будь-яких інших сфер практики, в т. ч. криміналістичної.

Без зміни принципів роботи зі знанням у вітчизняній освітній практиці проблема відтворення в суспільстві цінностей криміналістичного знання і криміналістичного мислення не може бути вирішена. Тому саме епістемологія криміналістики [10, с. 164–167] повинна займатися вивченням формування криміналістичного знання як однієї з форм існування теоретичного, повинна виявити і проаналізувати ті новаторські способи епістемічної роботи, які складаються сьогодні в експериментальному секторі сфери освіти щодо криміналістики. Проривні освітні розробки, посилені уважною філософською рефлексією, можуть скласти надійний інтелектуальний базис для вирішення цієї проблеми.

Список використаної літератури:

1. Колдин В.Я. Криміналістика в университетском образовании России. Современная криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы: материалы Межд. научн.-практ. конф., посвященной 90-летию со дня рождения Заслуженного деятеля науки РФ, Заслуженного юриста РСФСР, доктора

юрид. наук, профессора Н.П. Яблокова. Москва, 22 декабря 2015 г. / Ред.-сост. М.А. Лушечкина. М.: МАКС Пресс, 2015. 511 с.

2. Яблоков Н.П. Некоторые взгляды на криминалистику как науку и учебную дисциплину XXI века. Криміналістика XXI століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2010 р. Х.: Право, 2010. 832 с.

3. Лубин А.Ф. Механизм преступной деятельности: Методология криминалистического исследования. Н. Новгород: НИИ МВД РФ, 1997. 338 с.

4. Крестовников О.А. Система методологии криминалистики. Государство и право. 2007. № 9. С. 50–57.

5. Комісарчук Р.В. Предпосылки формирования учения о криминалистической технологии. *Legea si Viata*. 2018. № 5/2. С. 99–103.

6. Комісарчук Р.В. Идея техники, как предпосылка формирования технологической парадигмы криминалистики. *Legea si Viata*. 2018. № 6.

7. Жалинский А.Э. Правовая мысль и профессиональная деятельность юристов. *Право и политика*. 2005. № 8. С. 14–23.

8. Сокол В.Ю. Кризис отечественной криминалистики: монография. Краснодар, 2017. 332 с.

9. Рейман М. От немецкого служителя государства к американскому адвокату. Понимание ролей как средства против «культурно-правового шока» при обучении в США. *Юридическое образование*. 1994. № 4. С. 284–285.

10. Комісарчук Р.В. Епістемологічні основи криміналістики. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2(30). С. 164–167.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Комісарчук Руслан Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Komisarchuk Ruslan Vasylovych – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Criminalistics of National University “Odessa Academy of Law”

komisarrr@ukr.net

УДК 343.146

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Дмитро ЛІСНІЧЕНКО,
старший викладач кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню історії виникнення та розвитку такого інституту кримінального процесу України, як вилучення майна. Виявлені та проаналізовані закономірності формування інституту вилучення майна залежно від вимог часу та політичних систем. Досліджено правову природу деяких способів вилучення майна.

Ключові слова: інститут вилучення майна, історія становлення і розвитку обшуку, вїмки й огляду.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PROCEEDINGS OF MINE IN CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE

Dmytro LISNICHENKO,
Senior Lecturer at the Department of Criminal Procedure
of Odessa State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article is devoted to the study of the history of the emergence and development of such an institution of the criminal process of Ukraine, as the seizure of property. The analysis has been conducted from the beginning of national law. On the other hand, it deprives the institute of property seizure of flexibility and rapid adaptability to the relevant procedural situation.

Key words: institute of seizure of property, history of the formation and development of a search, seizure and inspection.

Постановка проблеми. Інститут вилучення майна є одним зі стовпів кримінального процесу у всьому світі, оскільки, з одного боку, його існування та застосування забезпечує належну дієвість досудового розслідування, а з іншого боку, неухильне дотримання норм, що регулюють вилучення майна, є гарантією дотримання конституційних прав, у т. ч. і недоторканості права власності. У різні періоди людської історії вимоги до таких дій і порядок їх проведення були різними, залежно від розвитку суспільства, політичної та правової систем, викликів, які перед ними стояли.

Згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), вилучення майна під час кримінального провадження можливе лише під час таких процесуальних дій, як затримання особи (особистого обшуку), огляду й обшуку. Крім цього, вилучення майна можливе в рамках застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як тимчасовий доступ до речей і документів [8].

Актуальність теми дослідження. З метою ефективного застосування інституту вилучення майна, суворого дотримання прав, свобод і законних інтересів осіб, усвідомлення подальших шляхів реформування вказаного інституту, на нашу думку, необхідно дослідити правову природу цього процесу, джерела його виникнення та розвитку. Метою статті є одержання наукового результату у вигляді теоретичних положень щодо історії становлення і розвитку інституту вилучення майна у кримінальному процесі України.

Стан дослідження. Дослідженню вказаних аспектів приділяли увагу багато видатних вчених, процесуалістів та криміналістів України та країн СНД. Серед них: Ю.П. Алєнін, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, В.І. Галаган, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, С.Л. Деревянкін, А.Я. Дубинський, О.В. Капліна, В.Т. Нор, С.М. Смоков, В.М. Тертишник,

Л.Д. Удалова, А.В. Холостенко, М.Є. Шумило та ін. Дослідження вказаних науковців внесли величезний вклад у розвиток кримінального процесуального законодавства України в цілому та в розвиток інституту вилучення майна. Однак здебільшого цей процесуальний інститут досліджувався не як самостійний, а у контексті застосування та правової природи кримінально-процесуального примусу.

Виклад основного матеріалу. Поява та розвиток інституту вилучення майна стала результатом становлення більш давніх інститутів, таких як право власності та державний примус. У зв'язку з вищевказаним вважаємо, що простежити історію розвитку та становлення інституту вилучення майна можливо лише в сукупності з аналізом розвитку права власності та примусу на прикладі деяких пам'яток права.

Однією з перших і найвідоміших пам'яток права, в яких згадується недоторканість права власності, є Закони Ману, вік котрих датують із II ст. до н. е. по II ст. н. е. [21, с. 33].

Законодавство різних країн здавна розвивалося в напрямку захисту права власності і застосування пов'язаного з цим примусу. Це логічно, оскільки в ті часи особи, які володіли певним майном, зазвичай займали відповідне становище у державі та суспільстві і шляхом застосування примусу намагалися захистити своє право власності.

Кримінальне процесуальне законодавство України також має багатомісячну історію, оскільки території України здавна заселяли люди. Стрімкий розвиток нормотворчих процесів і кримінально-процесуального законодавства починається за часів становлення Київської Русі, виникнення якої датують приблизно IX ст.

Вінцем нормотворчого розвитку Київської Русі став звід звичаєвих норм «Руська правда» (термін «правда» вживається в розумінні «закон»).

У рамках дослідження «Руська правда» цінна тим, що показує зародження інституту вилучення майна крізь

призму кримінального процесуального права, яке вже тоді набувало розвитку.

Особливістю тогочасного процесу було те, що встановлення обставин злочину, відновлення свого порушеного права було обов'язком потерпілого [22, с. 271, 287–288]. Наприклад, у разі вчинення крадіжки потерпілий сам повинен був вживати заходів щодо пошуку власного майна, а у разі віднайдення брав на себе відповідальність за вилучення вказаного майна. Означена процедура здійснювалася у присутності свідків (видоків) і надалі слугувала доказом вини особи, яка скоїла злочин. Якщо особа, в якій власник віднайшов свою викрадену річ, стверджувала, що вона її законно придбала, «Руська правда» унормувала окрему процедуру, яка буда прообразом сучасного досудового розслідування та називалась «звід». Згідно з цією процедурою, власник викраденої речі разом з особою, в якій ця річ була виявлена та вилучена, йшли до особи, в якій вона була придбана. Це і був «звід». Він продовжувався доти, доки особа не могла пояснити, звідки у неї з'явилася відповідна річ [6].

Підсумовуючи результати вивчення й аналізу «Руської правди», можна дійти висновку, що прописані в ній порядок пошуку, вилучення та повернення майна, відповідальність за незаконні дії, в т. ч. і майнова (штрафи, «поток і розграбування» – конфіскація), стали відправною точкою для появи й еволюції нині діючих інститутів кримінального процесу, в т. ч. й інституту вилучення майна.

Наша країна під час свого становлення переживала важкі часи і тривалий час була розділена між тогочасними імперіями. Тому видається за доцільне проаналізувати розвиток інституту вилучення майна території східної та західної частини нашої держави за джерелами тогочасного права, які діяли на цих територіях.

На західних територіях нашої країни на розвиток права вплинуло законодавство Великого Князівства Литовського, яке містилося в статутах (Литовські статuti) 1529, 1566 1588 рр. Дослідження вказаних пам'яток права є важливим, оскільки норми Литовських статутів були базою для створення та прийняття «Соборного Уложення» (1649 р.), яке в XVII – XVIII ст. використовувалося на Гетьманщині.

Перший Литовський статут склався з 13 розділів на 243 статті. Перші три розділи були присвячені державному праву, решта – цивільному та кримінальному праву, а також кримінальному процесу.

Цікавим для нашого дослідження є 13 розділ статуту, оскільки в ньому визначається процедура відшукування викраденого майна (речового доказу) та процедура обшуку житла, в якому воно може знаходитися, як одного з елементів вилучення майна. Так, у розділі 13 статті 2 говорилося: «Якщо кого вів дощик або хто за речовим доказом по сліду прийшов у якийсь дім, але не міг мати вижа від того пана, чия людина, або відповіту, тоді мусить у присутності сторонніх людей зробити обшук у домі. І якщо знайшов украдену річ, то мусить вести ту людину до того вряду, чия є ця людина» [9, с. 82]. Процесуальний статус вижа можна інтерпретувати як нинішнього поняття, який засвідчував правомірність процедури обшуку та вилучення майна. Таким чином, ми бачимо появу у тогочасному кримінальному процесі механізмів запобігання зловживанням процедурою вилучення майна.

Після прийняття Другого Литовського статуту 1566 р. та Третього Литовського статуту 1588 р. норми, присвячені кримінальному процесу, що стосується вилучення майна, суттєвих змін не зазнавали, змінювалися лише регулювання недоторканості права власності [13].

Крім того, особливістю Литовських статутів та їх відмінністю від «Руської правди» було те, що, згідно з Литовськими статутами, передбачалася процедура «сочення»,

яка за змістом була схожа на звід за «Руською правдою». Однак, якщо за зводом потерпілий самостійно здійснював пошук викраденої у нього речі, обшук помешкання та вилучення майна, то під час здійснення сочення діяв із залученням соків [9, с. 83]. Сок – це особа, яка йшла слідом, займалася пошуком викраденого майна й обшуком – «трушенням дому» [3, с. 101–112]. На нашу думку, появу та діяльність «соків» можна обґрунтувати бажанням законодавця не допустити порушень встановлених процедур і прав громадян, у т. ч. під час вилучення майна, шляхом появи досвідчених у цій справі осіб. Появу соків можна розцінити як прообраз діяльності слідчого.

Як ми зазначали раніше, частина території України, а саме Лівобережжя, входило до складу Російської імперії, у зв'язку з чим на вказаних територіях діяли правові джерела цієї країни. Прикладом цього є Царський наказ Білозерським губним старостам та целовальникам 1571 р. Одним з основних способів збирання доказів, за цим Наказом, також був «повальний обшук», за результатами якого вирішувалося питання відповідальності підсудного [4, с. 16].

Справжнім еволюційним переходом щодо методів і форм кримінального процесу став документ, який дістав назву «Соборное уложение» 1649 р. [11, с. 32]. У ньому встановлюються поняття і випадки проведення «повального обшуку». Процедура «повального обшуку» передбачала, що сищик або інша особа, що проводить обшук, для його здійснення отримував «наказну пам'ять», у якій по пунктах викладався весь предмет розшуку та межі проведення розшукових заходів, тобто алгоритм розслідування, та визначалися засоби його проведення [12, с. 27]. На нашу думку, процедуру «повального обшуку» можна інтерпретувати як стадію досудового розслідування.

Соборне уложення 1649 р. формує прообраз процедур розшуку та вилучення майна, наявність обов'язкових елементів у здійсненні цих процедур, які стали прототипом сучасних слідчих (розшукових) дій, у т. ч. і слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із вилученням майна.

Наступним значним етапом розвитку інституту вилучення майна стало прийняття «Статуту кримінального судочинства» (далі – «Статут») у 1864 р., дія якого поширювалася і на територію України, яка входила до складу Російської імперії [18, с. 44]. У «Статуті» було сформовано державний орган, посадові особи якого уповноважувалися на здійснення дізнання та слідства. Вони мали статус судових слідчих. У ст. 105–111, 258–259, 267, 357–370 «Статуту» уже структуровано та детально розписано процедуру обшуків, виїмки, огляду [19]. Саме ці процесуальні дії дотепер є способами вилучення майна. Тогочасна їх сформованість і детальна регламентація стала основою для формування інституту вилучення майна.

На цьому етапі розвитку кримінального процесу, включно з інститутом вилучення майна, з'являються спроби віднайти баланс між потребами суспільства та правами особи. З одного боку, визнаючи недоторканість права власності, «Статут» визначає, який орган і в яких випадках має право обмежувати реалізацію цього права шляхом проведення слідчих дій, які передбачали пошук та вилучення майна, а саме обшуку, огляду і виїмки. Вказані дії проводилися судовим слідчим. З іншого боку, «Статут» впроваджував і регламентував норми, які були своєрідними запобіжниками безпідставного обмеження прав особи, в т. ч. і недоторканості права власності. Вказувалося, що обшук та виїмка в житлі чи нежитловому приміщенні проводиться лише за наявності обґрунтованої підозри, що в приміщеннях заховані речові докази, викрадене майно, знаряддя злочину чи сам обвинувачений [7, с. 433]. Доволі передовою, на наш погляд, є регламентація статусу осіб, яких залучали до вказаних дій. Обшук і виїмка здійснювалися в присут-

ності понятих (у якості яких зазвичай запрошувалися церковні старости та представники волостей, тобто особи, що користуються довірою суспільства). Обов'язковою вважалася присутність господаря приміщення, дружини (якщо він був одружений) або інших дорослих осіб, які проживають у цьому приміщенні (ст. 358). Також передбачалося, що обшук і виїмка проводяться вдень і лише у виняткових обставинах вночі, але ці обставини повинні бути обов'язково вказані в протоколі (ст. 363). У законі знайшли своє відображення і норми, які передбачали вимоги до судового слідчого у частині недопущення марного пошкодження майна чи приміщень під час обшуку. Вилученню та приданню до справи підлягали виключно речі або документи, які мали відношення до справи (ст. 367). Потрібно відзначити, що під час здійснення огляду, обшуку та виїмки передбачалося залучення додаткових осіб для розуміння обставин злочину. Це могли бути лікарі, інженери, фармацевти, професори та інші, тобто особи, які мали досвід у певній сфері (ст. 326) [7, с. 127, 180–184]. Ми можемо охарактеризувати їх процесуальний статус за сучасними мірками як спеціалістів, які залучаються для процесуальної дії.

Законом була визначена окрема процедура для проведення обшуків і виїмок у приміщеннях дипломатичних та іноземних установ (потрібен був обов'язковий дозвіл Міністерства закордонних справ). На нашу думку, одним зі значних нововведень «Статуту» була норма, що регулювала процедуру огляду та виїмки поштової та телеграфної кореспонденції. Вона проводилася виключно за постановою окружного суду [7, с. 486–488]. Це була передова норма на той час. Її наявність вказує, що вже тоді виникала необхідність у таких діях.

«Статут» став результатом судової реформи 1864 р. У рамках розвитку кримінального процесу відбулося становлення й інституту вилучення майна на стадії досудового розслідування як невід'ємного елемента розслідування, оскільки прийшло усвідомлення того, що для якісного його проведення та встановлення обставин злочину потрібна наявність і дослідження не лише ідеальних слідів злочину, але і матеріально-речових доказів. Попри беззаперечні позитивні здобутки формування інституту вилучення майна, які знайшли своє відображення в «Статуті» 1864 р., на нашу думку, неврегульованим залишилося відмежування таких засобів вилучення майна, як обшук і виїмка. В уявленнях тогочасних законодавців ці засоби були нероздільні і сприймалися як продовження один одного. Передбачалося, що обшук – це пошук, а після віднайдення певної речі відбувається її вилучення – виїмка.

Наступним етапом розвитку інституту вилучення майна і кримінального процесу в цілому став радянський період.

Після революції 1917 р. на території сучасної України діяла Інструкція для народних слідчих 1919 р. Хоча політична система змінилася, поняття, суть і процедури проведення обшуків і виїмок були імплементовані зі «Статуту» в радянське законодавство. Для проведення обшуку народний слідчий повинен був винести постанову, в якій вказувалася мета, підстави проведення такої дії, обов'язково присутність понятних і власника приміщення (ст. 126–127) [5, с. 287–289]. Інструкції для народних слідчих 1919 р. та 1921 р. мали на меті тимчасову регламентацію діяльності новостворених правоохоронних органів і не несли у собі змін чи доповнень порівняно зі «Статутом» 1864 р.

Після доволі короткого часу дії Інструкції для народних слідчих 1921 р. був прийнятий перший Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (далі – КПК УРСР) 13 вересня 1922 р. У положеннях КПК УРСР 1922 р. дістав свого розвитку інститут вилучення майна. Вперше зафіксовано пев-

не переосмислення таких слідчих дій, як виїмка й обшук. Так, у ст. 178 КПК УРСР 1922 р. зазначалося, що слідчий, за наявності підстав вважати, що в приміщенні чи в особі знаходяться речі, що мають значення для встановлення обставин, мав право ставити вимогу щодо видачі цієї речі і проводити її виїмку. У разі відмови особи видати вказану річ проводив примусове вилучення або, за необхідності, обшук. За цим фактом виносилася постанова, а за результатами цих дій складався протокол. У положеннях ст. 179 КПК УРСР 1922 р. вказувалося на обов'язок урядових установ, посадових та приватних осіб, організацій виконувати вимоги слідчого щодо видачі речей, предметів чи документів. Якщо певні речі чи документи містили державну чи військову таємницю, до процедури видачі встановлювалися додаткові гарантії – погодження з прокурором [16].

Таким чином, можна стверджувати, що з прийняттям КПК УРСР 1922 р. відбулося переосмислення суті таких засобів вилучення майна, як обшук та виїмка. Якщо «Статут» 1864 р. встановлював, що обшук та виїмка – це єдиний процес, який передбачав пошук (обшук) і вилучення (виїмку) певного майна, то КПК УРСР 1922 р. надавав виїмці окремих елементів самостійної слідчої дії. Обшук регламентувався як можливе продовження виїмки, у ході якої слідчий отримав відмову в вимозі видачі майна.

Важливим елементом розвитку інституту вилучення майна є поява норми, яка містилася у ст. 185, згідно з якою в разі виявлення під час проведення обшуку речей, які були вилученні з обігу, останні підлягали вилученню незалежно від відношення до справи. Це безумовно було нововведенням і мало позитивний вплив на подальші етапи розвитку як кримінального процесу в цілому, так і інституту вилучення майна, оскільки дозволяло правоохоронній системі оперативно реагувати на виявленні в ході розслідування правопорушення.

08 червня 1927 р. був прийнятий новий КПК УРСР, який у своїй основі повторював кодекс 1922 р. Однак у ньому відбулися і важливі зміни. Законодавець почав розмежовувати обшук і виїмку. Ст. 173 містила норму, відповідно до якої, якщо слідчому стане відомо, що в особі чи установі є речі, що мають значення для розслідування, він мав право їх вилучити. У разі відмови видати необхідні речі слідчий мав право вилучити їх примусово. Якщо слідчий знав місцезнаходження речі, він проводив виїмку, якщо не знав точного місцезнаходження, то проводив обшук, а виявивши під час нього річ, і її виїмку [17 с. 146–147].

Серед нововведень і доповнень потрібно зазначити, що в ст. 178 КПК УРСР 1927 р. встановлювалося право слідчого не тільки відкривати замкненні приміщення у разі відмови власника добровільно їх відкрити (за КПК УРСР 1922 р.), а й відкривати їх за відсутності власника.

Таким чином, законодавець намагався все-таки розмежувати виїмку та обшук. На нашу думку, твердження, що у разі віднайдення під час обшуку речі слідчим проводиться виїмка, вказує на єдність цих дій, перехід однієї в іншу і є недоліком, який звужував можливості цих слідчих дій. У КПК УРСР 1927 р. не проведено чіткого розмежування між обшуком і виїмкою, хоча і були зроблені вагомі кроки в цьому напрямку.

КПК УРСР 1922 р. та 1927 р. зробили вагомий внесок у розвиток інституту вилучення майна шляхом детальної регламентації обшуку та виїмки як засобів вилучення майна. Деякі науковці стверджують, що суттєвими недоліками таких законів було заперечення ролі суду в прийнятті рішення про проведення обшуку, тобто обмеження права особи без попередньої перевірки [2, с. 16–18]. На нашу думку, не зовсім справедливо вимагати дотримання сьогоденних правових гарантій прав особи від джерел, які склалися у зовсім інших правових і політичних реаліях. Ми вважаємо,

що КПК УРСР 1922 р. та 1927 р. були доволі прогресивними на свій час джерелами кримінального процесу і щодо гарантій прав осіб, і щодо суспільної необхідності боротьби зі злочинністю. Інше питання, як ці норми реалізувалися.

Якщо простежити становлення та розвиток кримінального процесуального законодавства у післяреволюційний період, можна стверджувати, що прийняті норми і напрацювання практики пішли шляхом детальної процесуальної формалізації процедури розслідування та детальної регламентації окремих дій, у т. ч. пов'язаних із вилученням майна (обшук, виїмка), як невід'ємних елементів процесу доказування. У діючих на той час нормах змінено підхід до обшуку та виїмки, які можуть проводитися не тільки у підозрюваної особи. Ми вважаємо, що це є надзвичайно важливим етапом розвитку інституту вилучення майна, який змусив законодавця передбачити додаткові гарантії дотримання прав особи, у т. ч. і право на приватну власність.

У своїй праці «Еволюція предварительного расследования в России в X – второй половине XX века» Л.Г. Халулліна зазначає, що радянське кримінально-процесуальне законодавство пішло шляхом визначення чіткої процесуальної процедури таких слідчих дій, як обшук і виїмка, впровадження додаткових гарантій непорушення прав особи (посилення прокурорського нагляду), встановлення процедури подальших дій щодо вилученого майна [20, с. 184].

У ході подальшого розвитку інституту вилучення майна все більш стає очевидним твердження про різну правову природу обшуку та виїмки, хоча і з тісними зв'язками між собою. Так, у воєнні та післявоєнні роки сформувався поняття обшуку та виїмки. М.С. Строгович зазначав, що обшук – це слідча дія, направлена на виявлення та вилучення предметів, які приховані; виїмка – це вилучення предмета або документа, які перебувають у володінні певної особи. Вважалося, що виїмка може бути як добровільною, так і примусового характеру. Якщо слідчий висунув вимогу про видачу певного майна, і воно передається слідчому, то це виїмка без застосування примусу. У разі відмови у видачі майна слідчий здійснює примусове вилучення, а якщо особа заперечує знаходження вказаного майна у неї, то слідчий проводить обшук. Це означає, що, з одного боку, обшук може виходити з виїмки, за відмови у видачі, а з іншого, обшук може проводитися і як самостійна слідча дія [14, с. 246–247]. Загалом погоджуємося з такою позицією, і вона повністю співвідноситься з теперішніми уявленнями, але не зрозумілим залишається твердження про примусову виїмку. Адже, якщо особа навіть підтвердила наявність у себе майна, яке підлягає вилученню, але відмовилася його видавати, то у слідчого виникає необхідність віднайдіння його, а такий пошук потрібно інтерпретувати не інакше, як обшук. Тому вважаємо недоцільним розмежування виїмки на примусову та непримусову.

Наступним етапом розвитку інституту вилучення майна стало прийняття КПК УРСР 1960 р. на підставі Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік.

КПК УРСР 1960 р. остаточно визначив правову природу та сутність виїмки й обшуку як окремих слідчих дій, хоча і не заперечував їх взаємозв'язок. Кодекс передбачав, що за необхідності вилучення речей і документів, місцезнаходження яких точно відоме, слідчий здійснював виїмку. За достатніх підстав вважати, що в певному місці можуть знаходитися знаряддя злочину, предмети та цінності, отримані злочинним шляхом, а також інші речі що можуть мати значення для розслідування, слідчий проводив обшук (ст. 167–170 КПК 1960 р.). Законодавець затвердив факт того, що виїмка й обшук є окремими слідчими діями, хоча процедура їх проведення і містилася в одній нормі (ст. 170

КПК 1960 р.). У контексті дослідження інституту вилучення майна вважаємо за необхідне звернути увагу на детальну регламентацію об'єктів, які могли бути вилучені під час обшуку – знаряддя злочину, предмети та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші речі та документи, що можуть мати значення (ст. 168). Ці норми значно розширювали сферу застосування вилучення майна. Йшлося вже не лише про речі чи документи, що мають відношення до злочину, а й про майно, яке було отримано злочинним шляхом. Воно могло бути вилучене з використанням відповідних інструментів (здебільшого обшуку). На нашу думку, ці норми були направлені, перш за все, на посилення методів боротьби зі злочинністю та забезпечення можливості відшкодування шкоди, завданої злочиним.

Ряд науковців стверджують, що після прийняття КПК УРСР 1960 р. понад сорок років процесуальна регламентація обшуку не зазнала кардинальних змін [1, с. 202–203]. Ми не можемо погодитися з таким твердженням. Хоча суть обшуку і виїмки були визначені, розвиток громадянського суспільства змушував законодавця вносити низку змін до регламентації цих слідчих дій. Це і посилення нагляду з боку прокуратури, і подальше отримання дозволу на проведення обшуку в житлі в судовій інстанції [15]. У зв'язку з цим твердження, що з моменту прийняття в КПК 1960 р. до моменту його скасування регламентація способів вилучення майна не змінювалася, на нашу думку, не зовсім правильне.

Серед позитивних аспектів КПК 1960 р. потрібно відзначити детальну регламентацію такої слідчої дії, як огляд місця події, яка теж передбачала вилучення майна. У ч. 5 ст. 191 зазначено, що огляд предметів і документів, вилучених під час огляду місця події, під час виїмки або обшуку, а також пред'явлення їх обвинуваченому, потерпілому або іншій особі, слідчий проводить на місці події, обшуку або виїмки, а коли це не можливо, за місцем провадження у справі [10, с. 218]. Виходячи з наведеної статті, можна стверджувати, що законодавець до процедури вилучення майна під час огляду місця події висував ті самі вимоги, що й до вилучення такого майна під час виїмки й обшуку. На нашу думку, це логічно, оскільки інститут вилучення майна єдиний. Незалежно від способів вилучення, процедура вилучення повинна бути уніфікованою.

Потрібно зазначити про розширення у КПК 1960 р. сфери застосування інституту вилучення майна шляхом впровадження та регламентації такого різновиду обшуку, як обшук особи (ст. 184 КПК 1960 р.). Звичайно, його не відносили до окремої слідчої дії, з чим ми погоджуємося, він швидше був елементом певних процесуальних дій під час проведення обшуку, затримання особи. Необхідність цієї дії була нагальною і, на нашу думку, її впровадження та процесуальна регламентація позитивно вплинули на ефективність розслідування.

У ході подальшого розвитку інституту вилучення майна на стадії досудового розслідування до КПК 1960 р. вносилися велика кількість змін і доповнень, особливо за часів незалежності України. Вони були здебільшого пов'язані зі становленням та реформуванням органів досудового розслідування і розвитком гарантій дотримання прав учасників процесу.

Кардинально новою віхою розвитку досліджуваного інституту стало набуття чинності КПК України 2012 р.

Висновки. Підсумовуючи історію розвитку інституту вилучення майна, можна стверджувати що в ході своєї еволюції, під впливом потреб суспільства, були сформовані засоби вилучення майна (огляд, обшук, виїмка) та їх детальна процесуальна регламентація. Первинним елементом інституту вилучення майна стала процедура обшуку. З розвитком процедури обшуку від останнього відокреми-

лися та довели свою самостійність такі елементи інституту вилучення майна, як огляд та виїмка. З часом процедура проведення та регламентація обшуку, виїмки, огляду удосконалювалися, реагуючи як на розвиток громадського суспільства (забезпечення дотримання прав та свобод людини), так і на розвиток держави та державного апарату (можливість проведення обшуків у дипломатичних представництвах). Розуміння вказаних процесів дозволить більш якісно усвідомити природу елементів інституту вилучення майна та визначити шляхи їх майбутнього реформування залежно від потреб суспільства.

Список використаної літератури:

1. Абдрахманов Р.С. Уголовный процесс: учебник / под ред. А.П. Гуськовой. М.: Юристъ, 2010. 663 с.
2. Валиев А.Х. Тридцатые годы глазами прокурора и узника (повествование о жертвах политических репрессий в Республике Татарстан). Казань: Книга памяти. 2003. С. 16–18.
3. Васильев С.В. О функциях «соков» в связи с проблемой древнерусских «ябетников» и «ябедничеством» Судебника 1497 г. Исследования по истории средневековой Руси. М.; СПб., 2006. С. 101–112.
4. Елинский В.И. История уголовного сыска в России (X – начало XX в.): учеб. пособ. М.: ИНФРА-М, 2004. 125с.
5. Землянский П.Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (на материалах УССР). К.: Типография МВД УССР, 1972. 307 с.
6. История государства и права славянских народов: учеб. пособ. / под ред. И.Н. Кузнецова. Минск: БГЭУ, 1998. 154 с.
7. Кони А.О. Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий / под общей ред. М.Н. Гернета. М.: Издательство М.М. Зива, т-во типографии А.И. Мамонтова, 1914. Вып. III. 944 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-17. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/4651-17>.
9. Первый или Старый Литовский Статут. Временник Общества истории и древностей Российских: в 25 кн. М., 1854. Кн. 18. 1854. 106 с.
10. Самаєв М.Г., Альперт С.О., Бажанов М.І. Кримінальний процесуальний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. К.: Видавництво Ордену трудового червоного знамені видавництва політичної літератури України 1974 р. 543 с.
11. Сиза Н.П. Суды і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. К.:Укр. видав. спілка, 2000. 120 с.
12. Сичинский Е.П. Уголовный сыск России в X – начале XX вв.: учеб. пособ. Челябинск, 2002. 130с.
13. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О.: Юрид. л-ра, 2002–2004.
  - a. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Т. I. 2002. 464 с.
  - b. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Т. II. 2003. 560 с.
  - c. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: Т. III. у 2 кн. Кн. 2. 2004. 568 с.
14. Строгович М.С. Уголовный процесс. М.: Юрид. лит., 1946. 512 с.
15. Уголовно-процесуальний кодекс України: Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. Х.: ООО «Одиссей», 2008. 1008 с.
16. Уголовно-процесуальний кодекс УССР: от 1922 г. Собрание Узаконений и Распоряжений УССР. 1922. № 41. Ст. 104, 179.
17. Уголовно-процесуальний кодекс УССР. Харьков: Издanie Наркомюста УССР, 1928. 372с.
18. Уголовный процесс: учебник / под ред. К.Ф. Гуценко. М.: Зерцало, 2005. 736 с.
19. Устав уголовного судопроизводства: от 20 ноября 1864 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137>.
20. Халиуллина Л.Г. Эволюция предварительного расследования в России в X – второй половине XX века. Летопись следствия. Документы. Историко-правовое исследование: в 3 кн. Казань: Фолиантъ, 2008. Кн. 3. 385 с.
21. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З.М. Черниловского. М.: Юрид. лит., 1984. 472 с.
22. Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, её значение / подред. О.И. Чистякова. М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. 352 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Лісниченко Дмитро Вікторович – старший викладач кафедри кримінального процесу Одеського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Lisnichenko Dmytro Viktorovych – Senior Lecturer at the Department of Criminal Procedure of the Odessa State University of Internal Affairs

lisnichenko_dmitriy@ukr.net

УДК 343.1

ГАРМОНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРО СТАТУС ПОТЕРПІЛИХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Василь ЛУЦИК,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Роксолана КЛИМКЕВИЧ,

магістрант
Львівського національного університету імені Івана Франка

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено гармонізацію кримінального процесуального законодавства країн-членів Європейського Союзу щодо захисту прав потерпілих. Проводиться аналіз мінімальних стандартів захисту прав потерпілих на підставі нормативно-правових актів Європейського Союзу про статус потерпілих у кримінальному процесі. Зроблено висновок, що відбувається еволюція та розширення поняття «потерпілий», надання йому самостійного процесуального статусу та зміцнення гарантій захисту прав потерпілих. Усі права потерпілих пропонується поділити на дві групи: загальні права потерпілих та процесуальні права.

Ключові слова: гармонізація, потерпілий, законодавство ЄС, захист прав потерпілих.

HARMONIZATION OF EU CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION ON VICTIMS STATUS: THE CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT

Vasyl LUTSYK,

PhD, Associate Professor,
Head at the Department of Criminal-Legal Disciplines
of Lviv University of Internal Affairs

Roksolana KLYMKEVYCH,

Master of Law
of Ivan Franko National University of Lviv

SUMMARY

The article examines the harmonization of the criminal procedural legislation of the EU member states on the protection of the victim's rights. The analysis of the minimum standards of victims' rights protection, envisaged in EU normative legal acts on the victims' status in the criminal process is conducted. It is concluded that there is an evolution and development of the notion "victim", providing it with an independent procedural status and strengthening of guarantees of the victims' rights protection, in particular, it is proposed to divide all the victim's rights into two groups: general rights of victims and procedural rights.

Key words: harmonization, victim, EU legislation, protection of victims' rights.

Постановка проблеми. Завдяки модерній ситуації сьогодення, яка супроводжується стрімким розвитком науки, уніфікацією суспільного ладу, глобалізацією суспільних відносин, ми можемо бути свідками симпліфікації різних правових явищ, зокрема правових систем багатьох держав. Зближення кримінального процесуального права викликається, насамперед, гармонізацією законодавства окремих держав Європейського Союзу (далі – ЄС), яка спрямована на подолання розбіжностей і мінімізацію суперечностей у праві, виходячи із принципів, ідей і стандартів гармонізації права.

Мінімальні стандарти гармонізації, відповідно до ст. 82 Договору про функціонування ЄС [1], повинні забезпечити: взаємне визнання вироків; співробітництво органів поліції у кримінальних справах із транскордонним елементом; зближення законодавчих і регламентуючих положень держав-членів. Також ця стаття встановлює, у яких сферах кримінального процесу повинне здійснюватися зближення кримінально-процесуальних норм. Однією з таких сфер

є захист прав потерпілих як одне із пріоритетних завдань кримінального процесуального права загалом.

Окрім цього, незаперечним залишається той факт, що питанню захисту потерпілих приділяється увага як законодавців, науковців, так і практиків та ЗМІ. Як слушно зазначає Й. Медельський, варто звертати особливу увагу на захист прав потерпілих, оскільки ці особи зазнали шкоди від злочину без своєї вини у цьому [2, с. 215].

Актуальність теми зумовлена відсутністю комплексних вітчизняних досліджень у сфері гармонізації кримінального процесуального законодавства країн-членів ЄС.

Стан дослідження. Дослідженню проблем гармонізації кримінального процесуального права ЄС присвятили свої праці такі науковці, як Й. Медельський, І.В. Гловюк, О.М. Сорокіна, В.І. Самарін, Т.В. Садова, В.А. Савченко, Л.М. Лобойко та ін. Однак в українській процесуальній науці гармонізація кримінального процесуального права ЄС фактично не досліджувалася, що зумовило необхідність цього дослідження.

Метою статті є аналіз мінімальних стандартів захисту прав потерпілих на підставі нормативно-правових актів ЄС про статус потерпілих у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав потерпілих осіб постало ще до виникнення ЄС, оскільки пересування осіб у межах європейських країн було постійним явищем, що призвело до виникнення такого терміна, як «транскордонний потерпілий», яким вважався громадянин однієї з держав, котрий, перебуваючи на території іншої держави з метою відпочинку, працевлаштування чи з іншою метою, став жертвою злочинних діянь.

У цьому контексті заслуговує аналізу Рішення Євросуду від 02 лютого 1989 р. у справі 186/87 [3], яке мало значний вплив на розвиток інституту захисту прав потерпілих осіб. Французька комісія з питань компенсації жертвам злочинних посягань (франц. Commission d'indemnisation des victimes d'infraction) звернулася до Суду щодо компенсації громадянину Великої Британії І.У. Коуену за травми, отримані внаслідок насильницьких дій, жертвою яких він став у Парижі. Французьке казначейство відмовлялося виплатити таку компенсацію, оскільки, відповідно до кримінального процесуального законодавства Франції, громадянин Великої Британії є неналежним суб'єктом одержання компенсації за критерієм належності до громадянства цієї країни. Коуен посилався на заборону дискримінації відповідно до ст. 7 Договору про створення Європейського економічного співтовариства (нині це ст. 12 ДФЕС) [1]. Однак ця заборона дискримінації стосувалася дискримінації туристів під час поїздки та їх прав на одержання послуг у іншій країні та не мала жодного стосунку до кримінально-процесуальних прав осіб. Тим не менш, Суд ЄС вважав, що національне законодавство держав не може встановлювати дискримінаційні правила стосовно осіб, яким у межах співтовариства гарантується право на рівне поводження, та не може обмежувати основні свободи, передбачені законодавством Співтовариства.

Таким чином, Євросуд цим рішенням встановив стандарт про заборону дискримінації прав потерпілих (громадян іноземних держав) та надання їм тих самих прав, що і громадянам держави, на території яких їм заподіяно шкоди, ще до того, як ЄС отримав компетенцію в сфері гармонізації норм кримінально-процесуального права.

Однак нормативно-правового акта, який би закріплював мінімальні стандарти прав потерпілих від злочинних дій, так і не було. Тому з метою встановлення комплексного підходу до вирішення цієї проблеми у 2001 р. Європейським Парламентом і Радою було прийнято Рамкове Рішення «Про статус потерпілих у кримінальному процесі» [4].

Як слушно зазначає А. Пембертон, це Рамкове Рішення було першим імперативним документом міжнародного рівня, який стосувався захисту прав потерпілих [5]. Рамкове Рішення об'єднало стандарти захисту потерпілих на наддержавному рівні і було обов'язковим для внутрішнього виконання держави-члена. До 2001 р. існували лише інструменти м'якого права, такі як резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй і Рекомендації Ради Європи у цій галузі [6; 7].

Це Рішення вперше на рівні ЄС закріпило визначення поняття «потерпілий» у широкому розумінні, як фізичної особи, якій спричинена шкода, включаючи фізичні ушкодження, моральну чи матеріальну шкоду, спричинену дією чи бездіяльністю внаслідок порушення кримінального законодавства країн-членів ЄС.

Рамкове Рішення закріпило низку важливих прав і гарантій потерпілих, такі як право подавати докази та брати участь у кримінальному процесі, право на одержання інформації зрозумілою для них мовою, яка має значення для захисту їх прав у кримінальному процесі.

Одним із найсуттєвіших недоліків цього рішення було те, що воно не мало прямої дії на території держав-членів ЄС. Тобто, на це рішення не можна було посилатися, захищаючи права потерпілих у національних судах країн-членів ЄС. Однак варто згадати «справу Пупіно» [8], з якої випливає, що Рамкове рішення все таки має певний «непрямий» вплив на національне законодавство країн-членів, оскільки суди зобов'язуються тлумачити законодавство відповідно до норм права ЄС, зокрема і рамкових рішень.

У зв'язку з цим Європейською Комісією була розроблена і видана в 2001 р. Зелена Книга «Відшкодування шкоди потерпілим» [9]. Новелою цієї Книги було те, що вона виокремлювала види потерпілих і диференціювала шкоду, заподіяну їм внаслідок злочинного посягання. Зокрема, у ній виокремлюється 3 категорії потерпілих, які мають право на одержання компенсації:

- безпосередні потерпілі (особи, які зазнали шкоди внаслідок злочинного діяння);

- опосередковані потерпілі (члени сім'ї безпосередньо потерпілої особи. Цікавим є те, що цю компенсацію можуть отримувати також і колишні чоловік чи дружина, які отримують аліменти, та непрацездатні батьки потерпілого);

- випадкові потерпілі (особи, які допомагали безпосередній жертві чи правоохоронним органам запобігти вчиненню злочину).

У Зеленій Книзі підкреслювалася необхідність гармонізації законодавства у сфері захисту прав потерпілих з метою мінімізації нерівних умов виплати їм компенсації, пов'язаних із різним законодавством країн-членів. Однак постає логічне питання: наскільки тісно повинна бути гармонізація в цій сфері та чи можливо уніфікувати розмір виплати цієї суми в усіх країнах-членах ЄС?

Звісно, що ні, оскільки держави-члени ЄС є неоднорідними в соціально-економічному розвитку, і сума компенсації не підлягає уніфікації. На це вказувала і сама Комісія у п. 5.1 Зеленої Книги, де також йдеться про те, що Комісія не ставить собі за мету тотальну гармонізацію, а радше встановлення єдиних стандартів і правил виплати компенсації потерпілим особам.

Одним із найбільших досягнень Зеленої Книги було розширення понятійного апарату цього інституту та запровадження такого терміна, як «транскордонний потерпілий», якому у книзі присвячено окремий 6 розділ. Комісія дає таку інтерпретацію цього терміна: громадянин ЄС, який став жертвою злочинного посягання на території іншої держави-члена, ніж та, у якій він проживає на постійній основі.

Наступним кроком у встановленні стандартів прав потерпілих осіб було прийняття Директиви 2004/80/ЄС від 29 квітня 2004 р. про компенсацію потерпілим від злочину [10].

Директива надала право потерпілому, який проживає на території однієї держави-члена і постраждав від злочинного діяння на території іншої держави-члена, подати заяву на одержання компенсації в будь-який орган цієї держави. Також передбачалося створення спеціальних органів, які були б відповідальні за прийняття заяви від потерпілої особи. Директива наголошує, що держави повинні намагатися звести до мінімуму всі формальності та вимоги для одержання компенсації.

Наступним кроком у розширенні прав потерпілих було прийняття Дорожньої Карти про посилення прав потерпілих у кримінальному процесі від 10 липня 2011 р. [11]. Цей нормативний акт окреслює загальні принципи, спрямовані на посилення захисту прав потерпілих шляхом впровадження мінімальних стандартів, які спрямовані на досягнення передбачених цілей. Варто погодитися із

О.М. Сорокіною, яка у своєму дисертаційному дослідженні поділяє цілі на загальні та процесуальні [12, с. 101]. До загальних цілей можна віднести заборону втручання у приватне життя потерпілого, заохочення застосування альтернативних способів вирішення спорів із врахуванням інтересів потерпілого. Дорожня Карта наголошувала, що особливу увагу слід приділяти захисту прав дітей, потерпілих від злочину, оскільки вони є найбільш уразливою соціальною групою. До процесуальних цілей слід віднести посилення доступу потерпілого до правосуддя, забезпечення права на своєчасне отримання інформації про хід кримінального процесу, забезпечення компенсації потерпілому у разі необхідності [12, с. 101].

Також у цьому нормативному акті зазначалося, що варто враховувати особливості національних правових систем держав та інтереси всіх учасників кримінального процесу. Пропонувалися орієнтовні заходи, які варто вжити, щоб досягнути вищезазначених цілей.

Однак наявний рівний законодавчого регулювання ЄС не забезпечував належної гарантії прав потерпілих. Зокрема, законодавство не містило конкретних заходів реалізації передбачених гарантії, прямих зобов'язань і майже не застосовувалося державами. Ще однією причиною неефективності забезпечення прав потерпілих була широка свобода держав у реалізації законодавства, тож, як наслідок, фізичні особи не мали можливості оскаржити невиконання задекларованих прав.

Окрім цього, потреби потерпілих у захисті не були повною мірою реалізовані: потерпілі не одержували належної уваги в країнах-членах ЄС на визнання та повагу, підтримку, захист, ефективний доступ до правосуддя та компенсацію [12, с. 106].

Після тривалого обговорення проекту нового законодавчого акта було прийнято Директиву Європейського парламенту і Ради ЄС 2012/29/ЄС від 25 жовтня 2012 р. [13, с. 57–73] про встановлення мінімальних стандартів прав, підтримки і захисту потерпілих від злочину, котра прийшла на зміну Рамковому Рішенню 2001/220/ПВД.

Простежуючи еволюцію законодавства ЄС у сфері захисту потерпілих, можна дійти висновку, що Директива 2012 р. розглядала поняття «потерпілий» у новому ширшому контексті. Окрім визначення, яке містилося у Рамковому Рішенні 2001 р., потерпілими вважалися також особи, які спільно проживають із потерпілим, розділяють побут і живуть на постійній і тривалій основі. Цікавим є те, що Директива надає можливість державам на власний розсуд встановлювати у національному законодавстві обмеження з приводу кількості родичів потерпілих, які можуть одержувати компенсацію.

Глави 2, 3 та 4 Директиви закріплюють низку важливих гарантії прав потерпілих. Пропонується ці права розділити на дві великі групи: загальні права потерпілих і процесуальні права. Серед першої категорії прав слід виокремити право на першочергове одержання необхідної інформації про хід провадження від державних органів. Як вказують деякі науковці [14, с. 133], закріплення такої важливої гарантії дасть змогу частково усунути негативні наслідки скоєння злочину для потерпілого та збільшити довіру до правоохоронних органів. Варто погодитися із Й. Медельським [2, с. 222], який пропонує запровадити спеціальні тренінги та навчання для посадовців різних інституцій: поліцейських, прокурорів, суддів, які співпрацюватимуть із потерпілими.

Вважаємо за доцільне доповнити Директиву статтею такого змісту: «Держави-члени повинні забезпечити загальне та спеціальне профільне навчання для службовців, які співпрацюють із потерпілими, з метою кращого захисту їх прав та надання їм всієї необхідної інформації на неупередженій і професійній основі».

Також до цієї категорії належить право потерпілих одержувати підтвердження прийняття заяви про скоєння злочину щодо них, право одержувати інформацію про хід провадження, право на переклад.

До процесуальних прав потерпілих належить право брати участь у кримінальному процесі, право подавати докази, право на одержання правової допомоги, право на відшкодування коштів, витрачених внаслідок активної участі у судовому процесі, право на повернення майна відповідно до рішення компетентного органу, яке було вилучене в ході кримінального провадження.

Особливої уваги заслуговує право на захист, яке передбачає, що держава-член повинна забезпечити заходи захисту потерпілих і членів їх сімей від повторного скоєння злочину, залякування, психологічного тиску тощо. Держави-члени зобов'язані встановити необхідні умови для уникнення контакту між потерпілим і членами його сім'ї зі злочинцем під час кримінального провадження, за винятком випадків, коли цього вимагатиме провадження.

Ст. 8 розділу 2 Директиви передбачає створення конфіденційної служби підтримки потерпілих, яка функціонує на безкоштовній основі та діє в інтересах потерпілих до, під час і навіть деякий час після закінчення кримінального провадження. Такі служби можуть бути засновані як державні органи влади або функціонувати на недержавній громадській основі.

Основним завданням таких служб є забезпечення:

- інформації та консультації з приводу одержаннями потерпілим компенсації та підготовки потерпілих до участі у судовому засіданні;
- інформація про хід провадження або скерування до необхідних спеціалістів чи служб підтримки потерпілих;
- психологічна підтримка;
- консультації щодо майнової сторони злочину.

Ще одним завданням таких служб є надання потерпілим притулку чи тимчасового житла з метою забезпечення їх безпеки чи з метою уникнення залякування потерпілих. Також такі служби особливо увагу приділяють потерпілим від злочинів, що посягають на ставеву свободу потерпілих, такі як зґвалтування чи насильство.

Висновки. Невід'ємною ознакою сучасного етапу розвитку права ЄС є зближення законодавства країн-членів, що відбувається завдяки гармонізації його норм. Один із інститутів кримінального процесу, який супроводжується активними процесами гармонізації, є, беззаперечно, захист прав потерпілих.

Вперше мінімальні стандарти захисту прав потерпілих були закріплені у Рамковому Рішенні 2001 р. «Про статус потерпілих у кримінальному процесі» та Зеленій Книзі 2001 р. «Відшкодування шкоди потерпілим», яка мала на меті встановлення єдиних стандартів і правил виплати компенсації потерпілим особам. Однак через низку недоліків та неефективність Рамкове Рішення 2001 р. було замінено Директивою Європейського парламенту і Ради ЄС 2012/29/ЄС від 25 жовтня 2012 р. про встановлення мінімальних стандартів прав, підтримки та захисту потерпілих.

Прийняття Директиви про права потерпілих 2012 р. стало важливим кроком на шляху до гармонізації законодавства ЄС про статус потерпілих. Прослідковуються тенденції розширення поняття «потерпілий» і зміцнення гарантії захисту прав потерпілих, зокрема усі права потерпілих пропонується систематизувати та поділити на дві групи: загальні права потерпілих і процесуальні права. Вважаємо, що наступним етапом гармонізації повинно стати приведення національного законодавства країн-членів ЄС у відповідність до вищезазначеного акта.

Список використаної літератури:

1. The Treaty on the Functioning of the European Union, 26 October 2012, OJ L 326/47-326/390; Consolidated version. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT/>.

2. Medelský J. Actual and future regulation of victims' rights in the Slovak republic. In *Obete kriminality a ich práva: Zborník príspevkov zo seminára z medzinárodnou účasťou konaného dňa 6. novembra 2014 na Fakulte práva Paneurópskej vysokej školy v Bratislave. Žilina: Spoločnosť pre trestné právo a kriminológiu, 2015. P. 216–225*

3. Case 186/87. Ian William Cowan v. Trésor public, Judgment of 2 February 1989. URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d0f130d5ad3ebabe37e44dc98b70a9c27faeabce.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4PaNaNe0?text=&docid=95389&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=146714>.

4. Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceedings. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/legislation-and-case-law-eu-legislation-criminal-law/council-framework-decision-15-march-2001_en.

5. Groenhuijsen M., Pemberton A. The EU Framework Decision for Victims of Crime: Does Hard Law Make a Difference? *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2009. P. 1. P. 43–59.

6. Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, GA Res. 40/34 of 29 November 1985. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>.

7. Recommendation. 11 on the Position of the Victim in the Framework of Criminal Law and Procedure, 28 June 1985. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52002IG1008\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52002IG1008(01)).

8. Case C-105/03 Criminal proceedings against Maria Pupino. ECLI:EU:C:2005:386.

9. Green paper – Compensation to crime victims (COM (2001) 0536 final). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52001DC0536>.

10. Council Directive 2004/80/EC of 29 April 2004 relating to compensation to crime victims. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/directive_2004_80_relating_to_compensation_en_1.pdf.

11. Resolution of the Council of 10 June 2011 on a Roadmap for strengthening the rights and protection of victims, in particular in criminal proceedings. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=uriserv:OJ.C_.2011.187.01.0001.01.ENG.

12. Сорокина Е.М. Гармонизация уголовно-процессуального законодательства в Европейском Союзе: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2016. 226 с.

13. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029>.

14. Viktorová J., Blatnický J. Rights, support and protection of victims from the perspective of criminal investigation. In *Obete kriminality a ich práva: Zborník príspevkov zo seminára z medzinárodnou účasťou konaného dňa 6. Novembra 2014 na Fakulte práva Paneurópskej vysokej školy v Bratislave. Žilina: Spoločnosť pre trestné právo a kriminológiu, 2015. S. 131–143.*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Луцик Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

Климкевич Роксолана Андріївна – магістрант Львівського національного університету імені Івана Франка

INFORMATION ABOUT THE AUTORS

Lutsyk Vasyl Vasylovych – PhD, Associate Professor, Head at the Department of Criminal-Legal Disciplines of Lviv University of Internal Affairs

lukvaslviv@gmail.com

Klymkevych Roksolana Andriivna – Master of Law of Ivan Franko National University of Lviv

rklymkevych@gmail.com

УДК 343.346.5:343.98-047.58(477)(043.5)

ІНСЦЕНУВАННЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПОДІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА СПОСОБУ Й ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ОКРЕМОЇ КАТЕГОРІЇ ЗЛОЧИНІВ

Юрій ОСАДЧИЙ,

аспірант кафедри кримінального права,
кримінального процесу та криміналістики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена визначенню сутності інсценування дорожньо-транспортної події як способу вчинення, приховування наслідків вчинення окремої категорії злочинів з метою протидії їх виявленню та розслідуванню. Запропоновано криміналістичну класифікацію злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, за окремими підставами. Крім того, зроблено висновок, що інсценування дорожньо-транспортної події може бути як складовою частиною способу вчинення окремих категорій злочинів, так і способом приховування наслідків їх вчинення, а також способом приховування самої події вчинення злочину. Метою застосування злочинцями інсценування дорожньо-транспортної події у разі вчинення окремої категорії злочинів є протидія їх виявленню та розслідуванню.

Ключові слова: інсценування дорожньо-транспортної події, криміналістична характеристика, способи, обстановка.

RE-ENACTMENT OF ROAD ACCIDENT AS PART OF THE WAY AND CONDITIONS OF COMMITTING OF CERTAIN CATEGORY OF CRIMES

Yurii OSADCHII,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Law,
Criminal Procedure and Criminalistics of
Odessa National University named after I.I. Mechnikov

SUMMARY

The article is devoted to the definition of entity of re-enactment of road accident as a way of committing and hiding of consequences of committing a certain category of crimes with the aim of countering to their detecting and investigating. As a result, the research proposed criminalistic classification of crimes related to re-enactment of road accidents by certain basics. In addition, concluded that a re-enactment of road accident may be both part of the way of committing of certain categories of crimes and a way of hiding the consequences of its committing, as well as a way of hiding the event of committing of crime itself. The purpose of the application by criminals of re-enactment of road accident during the commission of a certain category of crimes is preventing of their detection and investigation.

Key words: re-enactment of road accident, criminalistics characteristics, ways, conditions.

Постановка проблеми. Дослідження тенденцій розвитку сучасної злочинної діяльності свідчить про те, що протидія виявленню та розслідуванню окремої категорії злочинів стає обов'язковою складовою частиною їх вчинення. Складність, різноманітність способів приховування наслідків вчинення злочинів як однієї зі складових частин протидії виявленню та розслідуванню перешкоджає встановленню не тільки обставин конкретного злочину, злочинців, але й виявленню самого факту злочинної події.

Одним із різновидів протидії виявленню злочинів є інсценування, спрямоване на внесення змін до обстановки місця вчинення злочину, як складову частину способу приховування вчинення злочинів.

У зв'язку з розповсюдженістю ситуацій, які виникають внаслідок відносин, спрямованих на забезпечення безпеки руху й експлуатації транспорту, а також пов'язаних із порушенням правил дорожнього руху й експлуатацією транспортних засобів, злочинці, як свідчить аналіз матеріалів слідчої та судової практики, досить часто використовують у своїй діяльності інсценування дорожньо-транспортної події (далі – ДТП) як складову частину способу вчинення та способу приховування окремих проявів злочинної діяльності.

Означене потребує розробки криміналістичних засобів, спрямованих на виявлення ознак подібних інсценувань, а також на подальше розслідування виявлених фактів здійснення злочинної діяльності в умовах постійної протидії.

Актуальність теми дослідження підтверджується відсутністю наукових досліджень особливостей використання інсценування ДТП як обов'язкової складової частини способу й обставин вчинення та приховування слідів вчинення окремої категорії злочинів, попри те, що вчинення злочинів із застосуванням інсценування ДТП створює умови для довготривалої злочинної діяльності, а також для уникнення від відповідальності.

Стан дослідження. Проблеми протидії злочинної діяльності розслідуванню злочинів досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: О.В. Александренко, Е.У. Бабаєва, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.Ф. Волобуєв, С.Ю. Журавльов, В.М. Карагодін, В.О. Коновалова, В.П. Лавров, А.Ю. Федоренко, В.Ю. Шепітько, Р.М. Шехавцов та багато ін.

Дослідженню особливостей застосування інсценування під час вчинення злочинів як способу приховування наслідків вчинення злочину присвятили свої роботи

такі вчені, як Г.Г. Зуйков, А.Г. Гельманов, В.П. Колмаков, А.М. Кустов, І.М. Лузгін, Г.М. Мудьюгін, В.О. Образцов, В.А. Овечкін, О.Р. Ратінов, А.А. Саковський, В.В. Семенов та ін., здобутки яких стали підґрунтям для подальшого розвитку теоретичних основ виявлення та розслідування окремих категорій злочинів, пов'язаних з інсценуванням.

Однак, слід зазначити, що в жодній роботі комплексно не розглядалися криміналістичні особливості способів та обставин вчинення злочинів, пов'язаних з інсценуванням ДТП, з урахуванням сучасних умов.

Метою та завданням статті є визначення сутності інсценування ДТП як складової частини способу й обставин вчинення, а також способу приховування наслідків вчинення окремої категорії злочинів з метою протидії їх виявленню та розслідуванню.

Здійснюючи дослідження, для досягнення мети ми використовували у комплексі загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, такі як: формально-логічний метод (у визначенні особливостей схем вчинення злочинів із застосуванням інсценування ДТП), системно-структурний метод (у побудові класифікації інсценувань ДТП, а також злочинів, пов'язаних з інсценуванням ДТП), статистичний і соціологічний метод (у вивченні слідчої та судової практики).

Означені методи дослідження використовувалися в їхньому діалектичному взаємозв'язку.

Результати дослідження засновані на аналізі широкого кола наукових джерел із криміналістики, теорії оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу, кримінології, кримінального права, соціології, психології тощо.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наявних у криміналістичній літературі думок щодо поняття та сутності інсценування дає можливість стверджувати, що інсценування можливо визначити як штучне створення певної обстановки з метою приховування реальної події.

Так, О.М. Васильєв характеризує інсценування як штучне створення відповідної обстановки з метою приховування реальної події [4, с. 304], І.Х. Максutow визначає інсценування як штучне створення картини події для приховування злочину [7, с. 316].

Під обстановкою розуміється система різномірних взаємодіючих об'єктів, явищ і процесів, які характеризують умови та час, речові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки інших учасників протиправної події, психологічні зв'язки між ними та інші фактори об'єктивної реальності, що визначає можливість, умови та інші обставини вчинення злочину [5, с. 139]. Тому доцільніше говорити про інсценування як про штучно створену обстановку місця певної події.

Інколи під інсценуванням розуміють створення уявлення іншого злочину з метою замаскувати реальну дію та ввести, таким чином, органи розслідування в оману, ускладнивши їх діяльність [6, с. 47]. Але таке визначення містить тільки складову частину мети застосування інсценування та не визначає особливостей дій злочинця, спрямованих на створення відповідного уявлення.

Слід підтримати думку В.І. Фадеєва, який зазначив, що будь-яке інсценування, як результат цілеспрямованої діяльності правопорушника, завжди відбиває, внутрішньо містить у собі деякі елементи події, що дійсно сталася. Особливе відношення сутності та явища в інсценуванні, коли явище стає видимістю (уявним діянням) і водночас відбиває елементи суті дійсного злочину, необхідно розглядати в якості однієї із важливіших закономірностей інсценування [11, с. 16].

Аналіз матеріалів слідчої, оперативної та судової практики свідчить про те, що одним зі способів інсцену-

вання під час вчинення злочинів, поряд з інсценуванням самогубства, нещасного випадку, є інсценування ДТП.

З урахуванням того, що в основі інсценування завжди наявне штучне створення матеріальних слідів події [2, с. 369], під інсценуванням ДТП, на нашу думку, слід розуміти умисне створення матеріальних слідів з метою утворення обстановки, що не відповідає події, яка фактично сталася.

Ґрунтуючись на класифікаціях, запропонованих Р.С. Белкіним [2], Є.В. Барановим [1], В.А. Овечкіним [9] та С.І. Медведєвим [8], можливо запропонувати таку класифікацію інсценувань ДТП за відповідними підставами:

1. Залежно від внесення змін у навколишнє середовище, інсценування ДТП може бути спрямоване на:

- штучне створення обстановки, яка має ознаки ДТП;
- внесення змін до реальної обстановки ДТП.

2. Задля забезпечення сприйняття інсценуваної обстановки ДТП як реальної злочинці можуть надавати слідству неправдиву інформацію (як самі, так і шляхом використання неправдивих свідчень «свідків-очевидців»), у зв'язку з чим інсценування ДТП може бути:

- з використанням неправдивих свідчень третіх осіб;
- без надання неправдивих свідчень і підтримки сприйняття слідством інсценуваної ДТП.

3. Інсценування ДТП може бути використане як:

- спосіб вчинення злочину;
- спосіб приховування злочину.

4. Як спосіб приховування злочину, інсценування ДТП може виступати у вигляді:

- штучно створеної обстановки ДТП;
- штучно створеної обстановки ДТП, що не має злочинного характеру.

Таким чином, можливо стверджувати, що інсценування ДТП може бути використано як спосіб приховування злочину або як спосіб приховування безпосередньо події.

5. За наявністю факту самої ДТП:

- ДТП, яка реально сталася;
- інсценування ДТП, що не мала місця насправді, матеріальні сліди якої були штучно створені (наприклад, на інсценуване місце події злочинцями були доставлені автомобілі, ушкоджені за інших обставин);

– ДТП, деякі обставини якої були сфальсифіковані (наприклад, ДТП мала місце, але матеріальний збиток був штучно завищений або винуватцем зіткнення транспортних засобів була інша особа).

6. Залежно від суб'єкта, інсценування ДТП може здійснюватися (або забезпечуватися):

- злочинцем-одинаком особисто;
- організованою злочинною групою;
- іншими особами у співучасті зі злочинцем;
- іншими особами без співучасті зі злочинцем (наприклад, під психологічним впливом злочинця).

7. За рівнем професіоналізму виконавця – інсценування ДТП, вчинене:

- «професіоналом»;
- «дилетантом».

8. За часом інсценування ДТП може:

- передувати вчиненню основного злочину;
- збігатися з часом вчинення основного злочину;
- йти після вчинення основного злочину.

9. За місцем застосування інсценування ДТП може бути здійснено:

- на місці вчинення основного злочину;
- у місці, не пов'язаному з місцем вчинення основного злочину.

10. За спричиненою шкодою внаслідок інсценування ДТП – на ті, що завдали:

- матеріальної шкоди;
- матеріальної шкоди у великих розмірах;
- тяжких наслідків, пов'язаних зі смертю або тяжкими тілесними ушкодженнями інших осіб.

11. За метою інсценування ДТП може бути застосовано задля:

- створення уявлення нещасного випадку;
- створення уявлення самогубства;
- створення уявлення ДТП
- забезпечення вчинення злочину (наприклад, вимагання, шахрайства тощо);

12. За механізмом інсценуваної ДТП:

- за участю транспортних засобів суб'єктів вчинення основного злочину;
- за участю транспортних засобів сторонніх осіб;
- за участю сторонніх осіб.

Окремо слід зосередити увагу на класифікації та визначенні деяких особливостей злочинів, пов'язаних з інсценуванням ДТП.

Так, інсценування ДТП може бути складовою частиною способу зупинення транспортного засобу інкасаторів, а також створення уявлення випадковості самої події.

Під час вчинення розбійних нападів на інкасаторів інсценування ДТП може стати складовою частиною способу зупинення транспортного засобу інкасаторів, а також створення уявлення випадковості самої події.

Особливої уваги заслуговують досить розповсюджені (як свідчить аналіз соціальних мереж і матеріалів слідчої практики) шахрайства та вимагання, пов'язані з використанням інсценування ДТП як обов'язкової складової частини способу вчинення означеної категорії злочинів. Маються на увазі т. зв. «автопідстави», пов'язані з імітуванням ДТП з метою отримання коштів у потерпілого. У значенні ситуацій злочинці можуть виступати як пішоходи або як водії. Шахраї-пішоходи можуть імітувати потрапляння під авто жертви з подальшим вимаганням коштів із шантажем і погрозами звернутися до правоохоронних органів. Найчастіше добросовісних автомобілістів «підризають» на поворотах або гальмують на спусках, тим самим створюючи неможливість уникнення зіткнення. Зазвичай шахраї використовують вже раніше пошкоджені та не нові машини. Після зіткнення з авто, що ініціювало ДТП, шахраї чинять психологічний тиск на водія, обґрунтовують серйозність пошкоджень, погрожують зверненням до правоохоронних органів [10].

Можуть мати місце і більш складні схеми. Водія може переслідувати транспортний засіб і вимагати зупинки певними знаками. Після зупинки водій транспортного засобу виходить, оглядає машини, залишає на прохання свій телефонний номер і, не помітивши пошкоджень, продовжує рух. Однак на цьому афера не завершується. Після цього шахраї продовжують переслідування і знову вимагають зупинки транспортного засобу, і цього разу з'ясовується, що транспортний засіб шахраїв пошкоджений. І тоді починаються погрози і вимагання. Становище шахраїв вигідно відрізняється тим, що машини вже з'їхали з місця ДТП, а тому претендувати на страхове відшкодування неможливо, і є додаткові аргументи для психологічного тиску на водія. Крім того, надання номера телефону шахраям означатиме, що вони можуть дзвонити і тероризувати потерпілого і надалі, вимагаючи грошей чи погрожуючи [10].

Також шахрайство з ініціюванням ДТП може бути спрямоване на отримання страхових відшкодувань або завищення розміру збитків.

Зазначені шахрайства у сфері страхування автотранспорту можна розділити на дві групи: учинені а) стра-

ховиками та (або) співробітниками страхових компаній; б) страхувальниками та іншими особами з метою отримання страхової виплати.

Так, у випадках, коли водіями на транспортний засіб оформлено автокаско, з метою одержання страхових виплат можуть застосовуватися такі найбільш розповсюджені схеми [3]:

- інсценування ДТП або надання неправдивої інформації про наслідки реальної ДТП, що фактично неможливо без встановлення корупційних зв'язків із патрульною поліцією, тому що страхова компанія вимагає висновків відповідних органів про факт ДТП, що сталася;
- використання автомобіля-двійника, коли на авто встановлюються державні номери, які не належать цьому авто. Реальне авто може бути після ДТП або з пошкодженнями від іншої події. Паралельно інсценується ДТП, щоб отримати страхову виплату [детальніше, див.: 12].

Інсценування ДТП також застосовується злочинцями як спосіб приховування вчинення злочинів у сфері економічної діяльності (наприклад, інсценування зіткнення із транспортним засобом, у якому знаходяться документи, що містять докази злочинної економічної діяльності, тощо).

Висновки. Запропонована криміналістична класифікація інсценувань ДТП, а також загальна криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із використанням інсценування ДТП, можуть стати підґрунтям та повинні бути використані у побудові міжвидової методики виявлення та розслідування зазначеної категорії злочинів, а також відповідних мікрометодик.

Створення методик виявлення ознак та обставин, які вказують на інсценований характер ДТП, сприятиме підвищенню рівня виявлення та розслідування злочинів, прихованих під ДТП, а розповсюдження інформації щодо особливостей способів вчинення окремих категорій злочинів може мати профілактичне значення.

Список використаної літератури:

1. Баранов Е.В. Криминалистическая сущность инсценировок и методы их разоблачения при расследовании преступлений: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. М., 1977. 18 с.
2. Белкин П.С. Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 480 с.
3. В Украине активизировались автомобильные мошенники: как аферисты обманывают покупателей авто. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/avto/v-ukraine-aktivizirovalis-avtomobilnye-moshenniki-kak-aferisty-obmanyvayut-pokupatelye-avto-640248.html>.
4. Васильев А.Н. Тактика осмотра места происшествия. Криминалистика / под ред. А.Н. Васильева. М.: Изд-во Московского ун-та, 1971. 564 с.
5. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 144 с.
6. Лунин И.М. Методологические проблемы расследования. М.: Юрид. лит., 1973. 216 с.
7. Максудов И.Х. Тактика осмотра места происшествия и других видов осмотра. Криминалистика / под ред. И.Ф. Крылова. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. С. 302–329.
8. Медведев С.И. Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений: учеб. пособ. Волгоград: НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1973. С. 50–51.
9. Овечкин В.А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: учеб. пособ. Х.: Юрид. ин-т, 1979. 45 с.

10. Ромашенко І. Як не потрапити у халепу і не стати жертвою шахраїв. Юридичний вісник юридичної компанії «Правова група «ЮСТА». Вип. № 3 (лютий, 2015). URL: <https://www.slideshare.net/luizasmelianskih/ss-46654594>.

11. Фадеев В.И. Расследование инсценировок преступных событий: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Воронеж, 1998. 191 с.

12. Четыре схемы мошенничества в автостраховании. URL: <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1511559Chetyre-shemymoshennichestva-v-avtostrahovanii>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Осадчий Юрій Іванович – аспірант кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Osadchii Yuri Ivanovich – Postgraduate Student at the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Odessa National University named after I.I. Mechnikov

osa26091994@icloud.com

УДК 343.137

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Наталія ТУРМАН,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри правосуддя юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу процесуальних норм, що регулюють порядок ініціювання та укладення угоди про примирення у кримінальному процесі України. Інститут угод у кримінальному процесі України застосовується на практиці вже більше п'яти років, однак говорити про повне втілення та реалізацію цього інституту у практичній сфері є передчасним. Аналіз норм КПК України свідчить про наявність прогалин та спірних ситуацій, які виникають під час здійснення кримінальних проваджень на підставі угод. Зосереджена увага на спірних та колізійних моментах, які виникають під час укладення угоди про примирення у кримінальному процесі. Сформульовано висновки і пропозиції, спрямовані на вдосконалення кримінального законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, угоди, угода про примирення, значення угоди про примирення, ініціювання та укладення угоди про примирення.

PROCESSAL-LEGAL ASPECTS OF APPLICATION OF THE CONTRACTING AGREEMENT ON CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE

Natalia TURMAN,
Candidate of Law, Assistant at the Department of Justice of the Faculty of Law
of Chernivtsi National University Yurii Fedkovich

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of procedural norms, which governing the procedure for initiating and concluding an agreement on reconciliation in the criminal process of Ukraine. The Institute of Agreements in the Criminal Procedure of Ukraine has been used in practice for more than five years, but it is premature to speak about the full realization and implementation of this institute in the practical sphere. An analysis of the norms of the CPC of Ukraine indicates the existence of gaps and controversies that arise in the conduct of criminal proceedings on the basis of agreements. Focus on the controversial and conflict points that arise when concluding an agreement on reconciliation in the criminal process. The conclusions and suggestions aimed at improving the criminal legislation in this area are formulated.

Key words: criminal procedure, criminal proceedings, agreements, agreement on reconciliation, importance of the agreement on reconciliation, initiation and conclusion of an agreement on reconciliation.

Постановка проблеми. Угоди у кримінальному процесі України – новий правовий інститут, який ще не відпрацьований повною мірою судовою практикою та достатньою мірою не досліджений науковою доктриною. Тому говорити про те, що цей інститут повністю втілений у практичну діяльність ще рано, оскільки практика застосування його норм наразі триває. Не зважаючи на те, що тривалість застосування норм, які регулюють порядок укладення угод у кримінальному процесі України, становить приблизно п'ять років, цей інститут здобув низку прихильників та критиків серед науковців та окреслив позитивні та спірні моменти під час його втілення у практичну діяльність.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю удосконалення кримінального процесуального законодавства, що регулює процедуру ініціювання та укладення угоди про примирення. Важливе значення має пошук оптимальних кримінально-процесуальних форм, які б надавали можливість більш раціонально та економічно використовувати бюджетні видатки, що асигнуються на здійснення правосуддя, зняти надмірне навантаження з правоохоронних та судових органів.

Стан дослідження. Процедуру укладення, затвердження та виконання угод у кримінальному процесі аналізували такі вчені, як: Ю.В. Баулін, І.А. Войтюк, В.Г. Гончаренко,

А.М. Гриб, Ю.М. Грошевий, В.О. Гринюк, В.Т. Маляренко, Н.В. Нестор, Р.В. Новак, В.Т. Нор, Г.Ю. Саєнко, В.Я. Тацій, І.А. Тітко та інші.

Усі ці дослідження створили наукове підґрунтя для подальшого розвитку та удосконалення інституту угод у кримінальному процесуальному праві України та розроблення єдиного механізму реалізації таких норм.

Метою та завданнями статті є аналіз процедури укладення угоди про примирення у кримінальному процесі, опрацювання спірних та колізійних моментів, які виникають під час реалізації цього інституту на практиці з метою удосконалення норм чинного кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 469 КПК України угода про примирення може бути укладена за ініціативою потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого. Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді).

З аналізу змісту цієї статті вбачається, що ініціювати укладення угоди про примирення можуть чітко визначені особи – потерпілий, підозрюваний або обвинувачений.

У разі примирення існує певна рівність сторін, які мають спільно ініціювати процес примирення і спільно вчинити дії із досягнення згоди, тобто мають бути зацікавлені в укладенні угоди й активно сприяти досягненню позитивних результатів. Не тільки потерпілий має вибачити підозрюваного чи обвинуваченого, примиритися з ним, але і підозрюваний чи обвинувачений має проявити активність у досягненні угоди про примирення, тим самим продемонструвати своє каяття і зниження своєї суспільної небезпеки чи відшкодування збитків [1, с. 96–97]. У такому разі недосконалою видається законодавча норма, яка передбачає права підозрюваного, адже чітко вбачається, що на відміну від потерпілого, у процесуальних правах якого чітко передбачене право примиритися з підозрюваним і як результат укласти про це угоду (ч. 4 ст. 56 КПК України), підозрюваний відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України такого права позбавлений, як і права укласти угоду про визнання винуватості.

З аналізу вищевказаних положень та норм чинного законодавства випливає, що домовленості стосовно угоди про примирення можуть здійснюватися, крім потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого, також іншими особами – захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді).

Для укладення угоди про примирення можуть залучатися фахівці з цієї справи, на нашу думку, найбільш доречно у разі укладення угоди про примирення залучати саме медіаторів, основною метою діяльності яких має бути надання допомоги сторонам у досягненні домовленості та складанні проекту угоди. З цього приводу Р.В. Новак, підтримуючи позицію ВССУ, зазначає, що до інших осіб, котрі можуть брати участь у процедурі примирення, можна віднести представників медіаційних центрів, а також осіб, які мають авторитет на певній території (священники, лікарі, громадські діячі тощо) [2, с. 75]. Фактично лише після того, як потерпілий або підозрюваний чи обвинувачений виявили бажання примиритися з протилежною стороною, оскільки саме факт примирення є підставою для укладення угоди про примирення, то процедури примирення можуть залучатися інші особи, зокрема представники медіаційних центрів, особи, які мають певний авторитет для учасників процедури [3].

Норми чинного законодавства чітко передбачають, що домовленості стосовно угоди про примирення не можуть здійснюватися слідчим, прокурором або суддею. Прокурор зобов'язаний здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (стаття 36 КПК України), що покладає на нього відповідальність за додержання закону як під час досудового розслідування, так і за кінцеве законне рішення у кримінальному провадженні. Це, своєю чергою, має сприяти активній правовій позиції прокурора під час укладення відповідних угод у кримінальному провадженні. Але варто зазначити, що ступінь активності прокурора у процесі укладення відповідних угод залежить безпосередньо від виду угоди, яка укладається у кримінальному провадженні. Так, ініціювання та укладення угоди про примирення не підконтрольні прокурору на відміну від угоди про визнання винуватості [4]. Прокурору у разі ініціювання обвинуваченим чи потерпілим укладення угоди про примирення слід роз'яснювати механізм реалізації такої процедури та не чинити перешкод в укладенні угоди (п. 19 наказу № 4гн). Чи свідчать ці положення про те, що прокурор не має оцінювати подану йому угоду про примирення на предмет законності, а мусить скласти обвинувальний акт і передати угоду до суду з тим, щоб саме останній прийняв

рішення про затвердження чи відмову у затвердженні останньої, якщо для цього є відповідні підстави? Шукаючи відповідь на це запитання, можна зазначити, що не виключено, що саме у цьому і полягала головна ідея законодавця: позбавити прокурора можливості «самостійного розсуду» під час вирішення питання щодо законності поданої угоди, основною метою цього законодавчого положення є уникнення будь-яких зловживань з боку прокуратури, надавши при цьому приватноправовим суб'єктам можливість подати своє рішення на розгляд органу правосуддя. Разом з тим, слід визнати, що подібне тлумачення волі законодавця аж ніяк не сприятиме досягненню завдань кримінального судочинства, зокрема в аспекті забезпечення прав та інтересів його учасників і швидкості у здійсненні кримінального провадження. На основі глибокого дослідження такої ситуації доречно з цього приводу зазначає І.А. Тітко, зауважуючи, що хоч це прямо і не передбачено КПК України на практиці угода про примирення подається прокурору через відповідне клопотання з проханням долучити таку угоду до матеріалів провадження. Тож, керуючись положеннями ч. 2 ст. 220 КПК України, прокурор у разі якщо вважає угоду незаконною має право відмовити у задоволенні такого клопотання шляхом винесення відповідної вмотивованої постанови з врученням її копії особі, що заявила клопотання. Більше того на стадії розслідування це рішення прокурора буде остаточним і таким, що не підлягає оскарженню [5, с. 345].

Повертаючись до аналізу ч. 7 ст. 469 КПК України, чітко вбачається, що слідчий, прокурор зобов'язані лише поінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення (своєю чергою під час судового провадження суддя інформує обвинуваченого та потерпілого), роз'яснити механізм його реалізації та в жодному разі не чинити перешкод в укладенні угоди, не ініціювати її укладення та не весті перемовин, тобто здійснювати домовленості щодо її змісту.

Своєю чергою на практиці трапляються випадки грубого порушення цих законодавчих вимог, підтвердженням цьому слугують випадки, коли в угодах зустрічаються формулювання сумнівного характеру щодо ініціювання укладення угод, зокрема у матеріалах кримінального провадження №723/252/16-к з обвинувачення Ц., в угоді про примирення від 26.02.2016 року наявні такі формулювання: «сторони визнають правильність кваліфікації дій», «сторони дають згоду на призначення покарання». Не зовсім коректні формулювання можна знайти також у рішеннях суду, зокрема: така кваліфікація і те, що обвинувачений визнав свою вину, дало підставу слідчому укласти угоду між обвинуваченим і потерпілими від їх імені [6].

З аналізу судових рішень вбачається, що досить часті випадки, коли слідчі під час здійснення досудового розслідування виходять за межі своїх процесуальних повноважень, і фактично порушуючи норми КПК України, ініціюють укладення угоди про примирення та беруть активну участь у процедурі її укладення.

Підтвердженням такої ситуації може слугувати ухвала Баштанського районного суду Миколаївської області від 01.02.2016 р. у справі № 468/1221/14-к, згідно з якою у затвердженні угоди про примирення у кримінальному провадженні відмовлено та повернуто обвинувальний акт та угоду про примирення прокурору Баштанського району Миколаївської області для продовження досудового розслідування. Як встановлено судом, у підготовчому судовому засіданні обвинувачена пояснила, що справді підписувала угоду про примирення, яку писав слідчий, узгодивши строк покарання. Кошти у сумі 400 гривень досі не сплатила, оскільки не має коштів для відшкодування заподіяних збитків. Про що йдеться в угоді вона насправді не знає та

пояснити її суть не може. [7]. У такій ситуації умови угоди суперечать вимогам КПК України, зокрема, існують обґрунтовані підстави вважати, що укладення угоди не було добровільним, сторони насправді не примирилися, а збитки не відшкодовані і реальної можливості їх відшкодувати обвинувачена не має.

Угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення.

Отже, з цього законодавчого визначення чітко вбачається, що у кримінальному провадженні щодо тяжких та особливо тяжких злочинів угода про примирення не укладається. Не допускається укладення угоди про примирення незалежно від ступеня тяжкості скоєного діяння у кримінальному провадженні щодо уповноваженої особи юридичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким здійснюється кримінальне провадження щодо юридичної особи.

Розглядаючи питання про необхідність розширення категорії злочинів, у яких може бути укладена угода про примирення, доречною є думка Р.В. Новака, згідно з якою розширення можливостей припинення кримінального переслідування внаслідок примирення між потерпілим та обвинуваченим може спровокувати спроби незаконного тиску на потерпілого і навіть вчинення щодо нього нових суспільно небезпечних діянь з метою змусити його дати згоду на «примирення». Тому потрібно здійснити ретельний вибір категорій кримінальних правопорушень у провадженнях, де буде можливим примирення потерпілого з обвинуваченим чи підозрюваним [2, с. 93].

Своєю чергою П.А. Понтій вказує на доцільність виключення з переліку категорій кримінальних правопорушень умисних злочинів середньої тяжкості й залишення тільки кримінальних проступків, злочинів невеликої тяжкості, вчинених з необережності, злочинів середньої тяжкості та злочинів, які стосуються справ приватного обвинувачення [8, с. 80].

Розвиваючи позицію, Р.В. Новак зазначає, що такі умисні злочини середньої тяжкості характеризуються спричиненням шкоди життю та здоров'ю особи, тривалим розладом здоров'я або значною стійкою втратою працездатності менш як на одну третину. А з аналізу диспозиції цих злочинів можна дійти висновку, що в такій категорії злочинів досить важко досягти примирення потерпілому з кривдником, який умисно, тобто усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання, вчинив кримінальне правопорушення [2, с. 94].

У визначенні можливості укладати угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим щодо злочинів невеликої тяжкості – двооб'єктного (багатооб'єктного) злочину, потрібно враховувати, що норми статей 468 і 469 КПК України в поєднанні з положеннями пункту 7 статті 474 цього Кодексу є втіленням основних цінностей інституту примирення, суд у такому разі має керуватись не тільки формальними вимогами цих норм, а чітко дотримуватись їх засадничих принципів. З прийняттям КПК України 2012 року засада диспозитивності розширила свій вплив на значну категорію кримінальних проваджень і, насамперед, на кримінальні провадження щодо злочинів невеликої тяжкості, серед яких виділяється кримінальне правопорушення, передбачене частиною першою статті 286 КК України, так званий двооб'єктний злочин. Така зміна вектора державної політики має підняти на новий рівень і практику реалізації приватних інтересів у кримінальному судочинстві. Тобто існує така група суспільних відносин, охороню-

ваних кримінальним правом, у яких приватні інтереси їх учасників можуть переважати над суспільними (публічними) інтересами настільки, що волевиявлення потерпілого може мати вирішальне значення для кримінальної відповідальності винної особи. Без наявності приватних інтересів і вираження волевиявлення до їх реалізації жодні публічні інтереси не можуть бути досягнуті [4].

Укладення угоди про примирення у злочинах, об'єктом яких є не тільки особа або власність, а також громадський порядок та безпека, здоров'я населення, екологічна безпека, безпека руху та експлуатації транспорту та ін., є не виправданим. Фактично у такому разі шкода завдана не тільки особі, а й іншим об'єктам, однак у змісті угоди ніхто не зазначає, що потрібно відшкодувати шкоду не тільки потерпілій особі, а й державі, оскільки саме вона має провести відновні роботи (прикладом можуть слугувати екологічні злочини). Тобто, якщо йдеться про «двооб'єктний злочин», а шкода заподіюється не тільки потерпілому, а й суспільству, то в цій ситуації має оцінюватися обсяг шкоди, заподіяної інтересам суспільства і якщо він значний, то примирення відбутися не може.

Фактично примирення можливе, коли правопорушення торкається інтересів, що лежать виключно у приватній сфері, а конфлікт інтересів, який виник у результаті скоєного правопорушення, можна вважати вичерпаним. Своєю чергою, якщо правопорушення посягає на публічні інтереси, то примирення правопорушника з потерпілим не усуне конфліктної ситуації, тому реалізація примирення у такому разі є неможливою і недоречною. Угода про примирення не може укладатися, якщо об'єктом злочину є не тільки особисті інтереси, а і публічний порядок та безпека, безпека експлуатації транспортних засобів. Тому перелік правопорушень, у яких може бути укладено угоду про примирення необхідно обмежити вичерпно тими правопорушеннями, які не зачіпають публічних інтересів [9, с. 60–61].

Аналізуючи норми кримінального та кримінально-процесуального законодавства, виникає питання, чи можна укласти угоду про примирення з особою, обвинуваченим, який раніше уже брав участь у процедурі примирення в іншому кримінальному провадженні? Фактично обвинувачений вже проходив через процедуру примирення, з ним була укладена угода про примирення, яка була затверджена судом і така угода виконана чи не виконана обвинуваченим. У подальшому обвинувачений знову скоїв проступок, злочин невеликої чи середньої тяжкості або стосовно нього здійснюється кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення. Чи може така особа повторно укласти угоду про примирення з потерпілим, відшкодувати заподіяну йому шкоду, а кримінальне провадження буде здійснюватись стосовно неї в особливому порядку? У цьому разі з метою усунення «недобросовісності» обвинуваченого і зловживання можливістю вчергове укласти угоду про примирення, на нашу думку, доречно на законодавчому рівні закріпити положення, згідно з яким угода про примирення може укладатися з тими обвинуваченими, які притягуються до кримінальної відповідальності вперше.

Наступним кроком після ініціювання укладення угоди про примирення є складання змісту угоди. Сам текст угоди про примирення має чітко відповідати нормам, встановленим чинним законодавством. Обов'язковим складником змісту угоди про примирення є встановлення розміру шкоди, завданої потерпілому. Якщо підозрюваний (обвинувачений) відшкодовує шкоду грошима, то у такому разі доречно зазначити її розмір у грошовому еквіваленті. В угоді також може бути зазначено обов'язок відшкодувати шкоду помісячно. У такому разі сторони угоди мають чітко погодити дату, до якої помісячно має здійснюватися відшкодування завданих збитків до моменту досягнення відповідного ре-

зультату (наприклад, одужання потерпілого). З цього приводу ВССУ в ухвалі від 11.04.2013 р. у справі № 5-2008км13, зазначив: «Закон не вимагає, щоб таке відшкодування або усунення шкоди було здійснено у повному обсязі. Важливо, щоб винним були задоволені претензії потерпілого. Так, задоволення матеріальних претензій може мати місце і частками протягом періоду часу, визначеного сторонами». Тобто ще одним обов'язковим складником угоди про примирення є встановлення строку відшкодування шкоди чи перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язані вчинити на користь потерпілого, строк їх вчинення. Так, С.В. Повзик пропонує передбачити у ст. 471 КПК України положення, що строк відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також виконання дій, не пов'язаних із відшкодуванням шкоди, не може перевищувати строк давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення [10, с. 15]. Низка науковців справедливо зазначають у своїх працях, що відшкодування шкоди або усунення збитків можна відстрочити на певний строк [11, с. 227; 12, с. 96-98; 13, с. 117], оскільки підозрюваний чи обвинувачений не завжди має реальну можливість відшкодувати шкоду в повному обсязі, наприклад, враховуючи скрутне матеріальне становище. Проте серед науковців існують і інші точки зору. О.В. Хімичева вказує, що завдана шкода має бути повністю відшкодована до вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, тому що в іншому разі потерпілий не отримає достатніх гарантій відшкодування такої шкоди [14, с. 128-129]. Аналізуючи зміст угод про примирення, часто спостерігається ситуація, коли сторони зазначають граничний строк відшкодування збитків, ще до моменту затвердження такої угоди судом, у цій ситуації потерпілий намагається виключити негативні наслідки, які можуть настати для нього у разі неналежного виконання чи невиконання угоди про примирення зі сторони обвинуваченого. Фактично, якщо до зазначеного строку обвинувачений не відшкодував збитки, то потерпілий у судовому засіданні просить суд угоду не затверджувати. Така ситуація чітко прослідковується в ухвалі Гуляйпільського районного суду Запорізької області від 26 вересня 2016 р. у справі № 315/802/16-к. Згідно з матеріалами провадження у підготовчому судовому засіданні після оголошення угоди потерпілий просив відмовити у затвердженні угоди про примирення, зазначив, що він справді підписав угоду про примирення, проте він не погоджується з її затвердженням. Просив відмовити у затвердженні угоди, оскільки, коли її підписував, не розумів її наслідків, майнова шкода йому не відшкодована. Своєю чергою обвинувачена не заперечувала проти зазначеного потерпілим, суду пояснила, що коштів на відшкодування 400 грн матеріальної шкоди, які вона була зобов'язана відшкодувати до 28.08.2016 року, в неї немає. Фактично примирення не відбулося, кошти не відшкодовані, а отже, угода не може бути затверджена [15]. Подібна ситуація вбачається з ухали Скорівського районного суду Львівської області від 27.04.2016 року у справі № 453/539/16-к. Згідно з матеріалами справи у підготовчому судовому засіданні представник потерпілого ПрАТ «Скорівське кар'єроуправління» просила відмовити у затвердженні угоди про примирення, укладеної 21 квітня 2016 року між нею як представником потерпілого та підозрюваним, оскільки примирення не відбулося. Зокрема, хоча угоду було укладено добровільно, однак єдиною умовою укладення угоди про примирення було те, що обвинувачений відшкодує у повному обсязі завдані збитки. Натепер завдані збитки він не відшкодував, заподіяну шкоду не усунуто. У підготовчому судовому засіданні обвинувачений вказав, що справді заподіяні збитки ним не відшкодовані і шкода не усунута.

Сторони самі мають право визначати строк і розмір відшкодування шкоди, крім того, строк, розмір, а також спосіб мають бути визначені сторонами так, щоб відшкодування завданих збитків було реальним. У іншому разі мета укладеної угоди про примирення з боку потерпілої особи буде зведена нанівець. У подальшому саме суд зобов'язаний переконатися у спроможності обвинуваченого виконати обов'язки, покладені на нього угодою про примирення. З цього приводу в абз. 12 п. 4 інформаційного листа ВССУ зазначено, що суд має з'ясувати в обвинуваченого, чи зможе він реально виконати взяті на себе відповідно до угоди зобов'язання, зокрема відшкодувати завдану ним внаслідок скоєння кримінального правопорушення шкоду з огляду на її розмір та строк відшкодування, визначені в угоді про примирення, чи вчинити дії, перелік яких у ній зазначено, або ж виконати обов'язки щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, скоєного іншою особою, викладені в угоді про визнання винуватості. Якщо ж під час судового провадження суд встановить, що обвинувачений не може виконати взяті на себе зобов'язання він відповідно до п. 5 ч. 7 ст. 474 КПК має відмовити в затвердженні угоди [16]. Суди під час з'ясування можливості обвинуваченого виконати умови угоди про примирення не мають обмежуватися отриманням нічим не підкріпленої відповіді обвинуваченого на запитання суду щодо спроможності відшкодування завданої шкоди, а залежно від умов угоди мають витребувати в обвинуваченого докази, що свідчать про його платоспроможність (наприклад, правовстановлюючі документи на майно, яке має бути передано потерпілому, довідку про отримання доходів тощо) [2, с. 81].

Метою угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим є суб'єктивно бажаний результат, який має настати після її укладення та затвердження вироком суду.

З аналізу кримінальних проваджень, за якими було укладено угоди про примирення, вбачається ситуація, коли потерпілий за результатом укладення угоди про примирення часто не отримує бажаного результату, крім того, інколи його інтереси зовсім не враховуються.

Незважаючи на необхідність чіткого закріплення у змісті угоди про примирення строку, розміру, а також способу відшкодування шкоди, з аналізу матеріалів кримінальних проваджень вбачається ситуація, коли умовами угоди не передбачається зміст дій щодо відшкодування шкоди потерпілому, а саме розмір шкоди, строк відшкодування чи перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди, а тільки зазначалось, що «шкода, завдана кримінальним правопорушенням, відшкодована».

Висновки. Впровадження інституту угод у кримінальній процесі України є важливим кроком уперед, оскільки останній має велику кількість позитивних ознак та відіграє важливу роль у здійсненні низки кримінальних проваджень. Аналіз теоретичних положень та практики застосування інституту угод є досить актуальним в умовах сьогодення, оскільки зовсім не легко повністю та ґрунтовно вивчити та усвідомити зміст нового для нашої держави правового інституту за короткий проміжок часу. Необхідно врахувати, що цей інститут не був відомий вітчизняній науці кримінального процесуального права, тому останній потребує подальшого вивчення з метою удосконалення норм чинного законодавства та напрацювання єдиної практики застосування.

Під час викладення цього матеріалу нами була зосереджена увага на процесуальних особливостях та недоліках порядку укладення угоди про примирення у кримінальному процесі. Все викладене вище, на наш погляд, дає нам змогу стверджувати, що інститут примирення є комплексним, міжгалузевим інститутом кримінального та кримінального

процесуального законодавства. Основне спрямування цього інституту – це задоволення/відновлення прав потерпілого та заохочення позитивної посткримінальної поведінки суб'єкта злочину. Крім того, для забезпечення дієвості правових механізмів інституту примирення, його цілей і мети великий вплив мають «складні» зв'язки між принципами публічності і диспозитивності [17, с. 276]. Усунення прогалин у чинному законодавстві, що стосуються процедури укладення угоди про примирення, а також укладення угоди про примирення з чітким дотриманням законодавчих вимог є запорукою пришвидшення здійснення кримінального провадження. Своєю чергою недосконалість процедури, порушення законодавчо визначеної процедури укладення угоди про примирення сторонами такої угоди та іншими учасниками кримінальних проваджень часто призводить до серйозних негативних наслідків і слугує своєрідною «перепоною» щодо законного, належного втілення цього інституту кримінального процесуального права у практичну сферу.

Список використаної літератури:

1. Діков І.В. Особливості кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. Випуск 1(3) 2016, Ірпінь, 2016, С. 96–100.
2. Новак Р.В. Кримінальне провадження на підставі угод в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 214 с.
3. Узагальнення Вищого спеціалізованого суду України судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод від 22.01.2014 р. URL: http://zib.com.ua/ua/print/92557_uzagalnennya_vssu_sudovoi_praktiki_zdiysnennya_kriminalnogo.html
4. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод від 11.12.2015 р. №13. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15>
5. Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 484 с.
6. Ухвала №723/252/16-к Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 03 лютого 2016. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57003230>
7. Ухвала № 468/1221/14-к Баштанського районного суду Миколаївської області від 01.02.2016 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55450784>
8. Потій П.А. Деякі питання застосування інституту кримінально-правових угод. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, 17 жовтня 2014 р. Служба безпеки України, Ін-т підготовки юрид. кадрів для СБУ Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2014. Вип. 6. С. 77–81.
9. Shamardin A.A. The reconciliation of the parties and the refusal of maintenance charges must be approved by the court. Russian justice. 2001. P.60–61.
10. Повзик Є.В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2013. 20 с.
11. Нестор Н. Сучасні правові основи застосування примирення. Юридичний журнал. 2010. № 4. С. 224–229.
12. Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 194 с.
13. Повзик Є.В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження): монографія. Х.: Право, 2014. 224 с.
14. Химичева О.В. Концептуальні основи процесуального контролю и надзора на досудебних стадіях уголовного судопроизводства: монографія. М.: Закон и право: Юнити-Дана, 2004. С. 128–129.
15. Ухвала № 315/802/16-к Гуляйпільського районного суду Запорізької області від 26 вересня 2016 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61606022>
16. Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.11.2012 № 223-1679/0/4-12. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1679740-12>.
17. Турман Н. Поняття та значення угоди про примирення у кримінальному процесі України. Підприємництво, господарство і право. Київ, 2017. № 12. С. 273–277.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Турман Наталя Омелянівна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Turman Natalia Omelianivna – Candidate of Legal Sciences, Assistant at the Department of Justice of the Faculty of Law of Chernivtsi National University Yurii Fedkovich

n.tyrman@chnu.edu.ua

УДК 343.13

ЗУПИНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ОГОЛОШЕННЯМ У РОЗШУК ПІДОЗРЮВАНОВОГО

Наталія ЧЕРНЯК,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Аліна ГАРКУША,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто основні теоретичні положення, що регламентують актуальні питання інституту зупинення досудового розслідування. Проаналізовано норми чинного кримінального процесуального законодавства України, що регулюють діяльність слідчого стосовно розшуку підозрюваного під час зупиненого досудового розслідування. Запропоновано зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення механізму діяльності слідчого з розшуку підозрюваного під час зупиненого досудового розслідування.

Ключові слова: досудове розслідування, зупинення досудового розслідування, кримінальне провадження, підозрюваний, постановка, прокурор, розшук підозрюваного, слідчий суддя.

SUSPENSION OF DEADLINE INVESTIGATION IN THE CONTEXT OF THE ANNOUNCEMENT IN THE SUSPECTED DISCUSSION

Nataliia CHERNIAK,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Alina HARKUSHA,

Candidate of Law Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Criminal Procedure
of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article considers the main theoretical provisions that regulate current questions of the institution of suspension of pre-trial investigation. The norms of the current criminal procedural legislation of Ukraine, which regulate the activity of the investigator in relation to the search of the suspect during the suspension of the pre-trial investigation, are analyzed. Proposed changes and additions to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve the mechanism of the investigator to search for a suspect during a suspended pre-trial investigation.

Key words: pre-trial investigation, suspension of pre-trial investigation, criminal proceeding, suspect, resolution, prosecutor, search for a suspect, investigative judge.

Постановка проблеми. На стадії досудового розслідування одним із основних завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування обставин кримінального правопорушення. Але на практиці іноді виникають ситуації, через які органи досудового розслідування не завжди можуть безперервно і своєчасно проводити необхідні слідчі (розшукові) дії та приймати відповідні рішення для швидкого закінчення досудового розслідування. У зв'язку з цим у кримінальному процесі існує інститут зупинення досудового розслідування до моменту усунення відповідних перешкод у його провадженні.

Слід погодитись з думкою багатьох учених та науковців, які зазначають, що зупинення досудового розслідування – це вимушене припинення процесуальної діяльності органів досудового розслідування внаслідок появи обставин, що не дають змогу здійснити подальше провадження та закінчити досудове розслідування.

За чинним кримінальним процесуальним законодавством України до зупинення досудового розслідування слідчий зобов'язаний виконати всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе, а також усі дії для здійснення розшуку підозрюваного, якщо зупинити досудове розслідування необхідно у зв'язку з обставинами, передбаченими п. 2 ч. 1 ст. 280 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК).

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що питанням інституту зупинення кримінального провадження присвячено чимало праць таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як В. Биков, Л. Богословська, П. Елькінд, М. Сгорова, Е. Закірова, А. Кочетова, Г. Кожевников, І. Кривонос, А. Ларін, В. Ломовський, І. Малютін, В. Навроцька, Є. Наливайко, Б. Романюк, М. Строгович, О. Татаров та ін. Однак досі не вироблено усталеного підходу до вирішення як теоретичних, так і практичних питань зупинення досудового розслідування у зв'язку з відсутністю підозрюваного,

що ще більше загострилися з прийняттям нового кримінального процесуального законодавства України.

Метою статті є аналіз наукових праць, законодавчих актів і новел чинного кримінального процесуального законодавства України, а також слідчої практики стосовно певних спірних та проблемних аспектів зупинення досудового розслідування у разі оголошення в розшук підозрюваного на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що від дня ухвалення чинного кримінального процесуального законодавства України минуло багато часу, але ігнорування принципів законотворення обернулося певними проблемами в процесі його практичної реалізації, зокрема правових норм про зупинення кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Для розв'язання зазначеної проблеми спершу необхідно розглянути статусний характер особи, стосовно котрої є докази для підозри її у скоєнні злочину. Погоджуємось з Л. Удаловою, що набуття такою «...особою статусу підозрюваного має відбуватися з моменту складання слідчим <...> письмового повідомлення про підозру» [1, с. 10]. Отже, законодавець сам визнав, що таке повідомлення складається (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК) за «наявності достатніх доказів для підозри особи у скоєнні кримінального правопорушення». За таких умов воно є офіційним процесуальним актом, що посвідчує певний юридичний факт: відповідна особа стає підозрюваною у скоєнні кримінального правопорушення. Ця особа підозрюється у скоєнні злочину вже з того самого дня, яким датований цей акт. Тому законодавець зазначає (ч. 1 ст. 278 КПК), що згадане повідомлення має бути вручено в день його складення, оскільки з цього дня воно набирає законної сили [2]. Тобто особа з цього дня, а не після вручення їй повідомлення чи допиту, де вже стає підозрюваною – учасником кримінального провадження в іншому статусі та з іншими процесуальними правами та обов'язками, ніж вона була до цього (свідком).

Одночасно законодавець, враховуючи реалії практики, пов'язані з неможливістю особи в певних випадках прибути до органу розслідування чи відсутністю її з інших причин, дає змогу вручити це повідомлення після виклику чи доставлення підозрюваної особи до органів розслідування. Вручення повідомлення засвідчує інший юридичний факт. З цього моменту особа має вважатися *de facto* підозрюваною, яку притягнуто до кримінальної відповідальності. Недарма ще 1999 року Конституційний Суд України дав чітке роз'яснення статусу такої особи на цих двох етапах досудового провадження [3].

Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України однією з підстав для зупинення досудового розслідування є оголошення в розшук підозрюваного [2].

Слід погодитись з думкою Б. Романюка про те, що нове процесуальне законодавство не лише не удосконалило цей інститут кримінального процесу, а й дещо ускладнило його практичну реалізацію порівняно з КПК 1960 року [4, с. 8]. Нині відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваною є особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у скоєнні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень [2].

Таке повідомлення має бути письмовим і вручається слідчим або прокурором (ст. ст. 277–278 КПК). Варто наголосити, що у ст. 280 КПК України закріплено, що досудове розслідування може бути зупинено тільки після такого повідомлення особі про підозру. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 278 КПК України письмове повідомлення вручається у

день його складення, а у разі неможливості в спосіб, передбачений КПК для вручення повідомлень, тобто шляхом виклику або приводу.

Повідомлення у кримінальному провадженні здійснюється в порядку, передбаченому главою 11 КПК України, за винятком положень щодо змісту повідомлення та наслідків неприбуття особи. Зазначимо також, що відповідно до частин 1–7 ст. 135 КПК України особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду шляхом вручення повістки про виклик, надсилання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою. У разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повістка вручається під розписку дорослому члену її сім'ї чи іншій особі, котра з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи. У ст. 136 КПК України законодавець вказує, що таке опосередковане вручення виклику має бути належним чином підтверджене особою, яка отримала повістку про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом. Для цього потрібні: по-перше, підпис особи про отримання повістки, зокрема на поштовому повідомленні; по-друге, відеозапис вручення їй повістки; по-третє, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом. Якщо особа попередньо повідомила слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд про адресу своєї електронної пошти, надіслана на таку адресу повістка про виклик вважається отриманою у разі підтвердження її отримання особою відповідним листом електронної пошти [2].

У положеннях ч. 1 ст. 281 КПК України закріплено, що якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме або особа перебуває за межами України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови його належного повідомлення про такий виклик, то слідчий, прокурор оголошує його розшук [2].

Тобто, виходячи із вищезазначеного, законодавець передбачає тільки дві підстави оголошення в розшук підозрюваного, а саме:

1. Місцезнаходження підозрюваного невідоме;

2. Особа перебуває за межами України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови його належного повідомлення про такий виклик.

Як бути, якщо особа з тих чи інших причин не отримала відповідного документа про виклик або у слідства немає належного підтвердження про такий факт? Варто погодитись з думкою І.С. Кривонос, який вважає, що це може бути пов'язано з декількома ситуаціями.

Перша. Особа, котра отримала виклик поштою чи через інший вид зв'язку, знищила його та сліди отримання.

Друга. Всі намагання вручити особисто повістку про виклик такій особі не увінчалися успіхом. Особа категорично відмовилася отримувати повістку чи знайомитися з її змістом, яку доставили у визначений законом спосіб, а будь-які кіно-, відео-, фотоматеріали про намагання такого вручення чи ознайомлення з її змістом, відсутні. Після цього особа зникла з місця проживання чи тимчасового перебування.

Третя. Особа раніше допитувалася як свідок у справі, а на момент підготовки повідомлення про підозру виїхала з постійного місця перебування (на заробітки, лікування, у довгострокове відрядження за кордон тощо), а фактичні дані про переховування чи умисне ухилення від кримінальної відповідальності відсутні. На аналогічні причини можливої відсутності особи – такого учасника кримінального провадження уже звертали увагу деякі автори [5].

Отже, в усіх наведених випадках особа не є підозрюваною, оскільки виклик не відбувся і їй не повідомлено

про підозру. Звідси випливає: навіть, якщо для особи підготовлено повідомлення про підозру, всі можливі слідчі дії без її участі виконано, зупинити провадження не можна – формально немає підозрюваної особи. Таку особу також не можна оголосити в розшук, а відтак і проводити оперативно-розшукові заходи, попри те, що вона навіть умисно переходується від органів розслідування. У ч. 1 ст. 281 КПК передбачено, що розшук оголошується тільки стосовно підозрюваного.

За таких обставин виникає ще одна проблема. Як бути із застосуванням строків давності для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності такої особи? У законі (ч. 2 ст. 49 Кримінального кодексу України) зазначено: перебіг давності зупиняється, якщо особа, «...що скоїла злочин, ухилилась від слідства...». Якщо виходити з формальностей нині чинної редакції КПК, то такій особі, «що скоїла злочин», має бути вручено повідомлення про підозру, а процес такого вручення, як уже зазначено, не відбувся. У такому разі процесуальні терміни спливатимуть на користь цієї особи, бо наближатимуть звільнення від кримінальної відповідальності. Ще швидше ці терміни спливатимуть у разі, коли злочин було виявлено із запізненням і до початку досудового провадження уже минув значний проміжок часу.

Такі законодавчі форми регуляції правовідносин інституту зупинення досудового провадження є неприйнятними, тому що в кожному випадку ухилення підозрюваного в той чи інший спосіб від кримінальної відповідальності призведе до порушення прав та інтересів потерпілого.

Чинний КПК України збузив і обставини, за яких можна зупинити досудове розслідування. У зазначеному нами п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК підкреслено: таке рішення можна прийняти тільки тоді, коли відсутність підозрюваного пов'язана з тим, що він переходується від органів слідства з метою ухилення від кримінальної відповідальності. Відсутність підозрюваного ще не є фактом переходування від органів досудового розслідування з метою ухилення від кримінальної відповідальності. Для того, аби це довести у більшості випадків необхідно спочатку встановити місцезнаходження особи, а відтак дослідити шляхи та способи її переходування, допитати самого підозрюваного тощо. Більше того, встановлення причин відсутності обов'язкове в будь-якому разі, адже йдеться про обрахування строків давності для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Порушення підозрюваним зобов'язання відповідно до обраного йому запобіжного заходу – це окреме питання. Якщо ж взяти до уваги зміст чинної норми ч. 1 ст. 281 КПК України, то ми побачимо, що такого підозрюваного можна оголосити в розшук. Тут уже немає таких умов для розшуку, як переходування від органів слідства з метою ухилення від кримінальної відповідальності, а сказано, що такий захід вживається, коли «...під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме або особа перебуває за межами України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого...». Важко зрозуміти таку логіку законотворення й об'єктивно пояснити вказану суперечність у диспозиціях згаданих ст. 280 і 281 КПК. Отже, якщо місцезнаходження підозрюваного невідоме, його можна оголосити в розшук, але неможливо зупинити кримінальне провадження [2].

Значимо, що в Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні (далі – Інструкція), яка затверджена Наказом МВС України № 575 від 07.07.2017 року, регламентовано, у разі якщо підозрюваний переходується від органів досудового розслідування з метою ухилення від кримінальної відпо-

відальності і його місцезнаходження невідоме, слідчий вносить постанову про зупинення досудового розслідування, яка погоджується прокурором. Якщо досудове розслідування не зупиняється, слідчий вносить окрему постанову про оголошення розшуку підозрюваного та вживає заходів з його розшуку [6].

У день прийняття такого процесуального рішення слідчий доповідає про оголошення розшуку підозрюваного керівникові органу досудового розслідування для їх погодження та подальшого направлення керівникові територіального органу, підрозділу поліції або міжрегіонального територіального органу Національної поліції України або його територіального (відокремленого) підрозділу, який здійснює оперативне супроводження кримінального провадження або матеріали діяльності якого стали підставою для початку кримінального провадження, для організації розшуку підозрюваного.

Таким чином, зазначені матеріали мають містити витяг із ЄРДР, копії письмового повідомлення про підозру, постанови про оголошення розшуку підозрюваного або постанови про зупинення досудового розслідування, ухвали слідчого судді про дозвіл на затримання з метою приводу, довідку про особу або копію документа, який посвідчує особу.

Також Інструкція закріплює і той факт, що у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, в яких підозрюваного оголошено в розшук, слідчим вносяться за погодженням з прокурором клопотання до слідчого судді про дозвіл на затримання підозрюваного з метою його приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу. Організація розшукової роботи покладається на керівників оперативних підрозділів.

Керівник оперативного підрозділу:

1) погоджує зняття особи з розшуку з керівником органу досудового розслідування шляхом візування ним відповідної облікової картки;

2) забезпечує у встановленому законодавством порядку закриття ОРС лише за наявності копії постанови слідчого про відновлення досудового розслідування у зв'язку з установленням місцезнаходження підозрюваного, а якщо досудове розслідування не зупинялося – за наявності документів, які підтверджують встановлення місцеперебування розшукуваної особи, а у разі, коли особа підлягає видачі іншою державою, – після завершення проведення процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва [6].

У кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, в яких підозрюваного оголошено в розшук, у разі наявності достатніх підстав вважати, що особа може переходуватися за межами України, слідчий відповідно до законодавства вирішує питання про оголошення особи в міжнародний розшук.

Після оголошення підозрюваного у міжнародний розшук відповідно до частини шостої статті 193 КПК України слідчий звертається до суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Слідчий з метою отримання матеріалів, що характеризують особу підозрюваного, громадянина іншої держави, відповідно до вимог ст. 551 КПК України негайно направляє до країни його походження запит про міжнародну правову допомогу [2].

У разі отримання інформації про те, що оголошений у розшук підозрюваний, який є громадянином іншої держави, перебуває на території цієї держави, слідчий у стислі строки відповідно до вимог розділу IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» КПК України у встановленому порядку надсилає запит про міжнародну правову допомогу в кримінальному провадженні або надсилає зазначене кримінальне провадження стосовно

вказаної особи разом з клопотанням про передання кримінального провадження.

Висновки. Якщо дотримуватися положення чинного КПК України, особа стає підозрюваною з моменту вручення повідомлення про підозру, отже, у разі невручення повідомлення про підозру воно втрачає юридичну силу. Але таке тлумачення з юридичної точки зору було б некоректним. Та коли сприйняти задум законодавця про те, що особа вважається підозрюваною з моменту вручення їй відповідного повідомлення, це дає змогу після встановлення місцезнаходження цієї особи та виклику (доставляння) до слідчого спочатку допитувати її без обмежень у часі (у законі не визначено термін вручення такій особі повідомлення) як свідка й вимагати правдивих показань навіть проти самої себе під загрозою кримінальної відповідальності за неправдиві показання, а відтак, коли таким чином будуть отримані необхідні слідству показання по суті підозри, виконати формальність – вручити саме повідомлення про підозру й перевести особу в інший процесуальний статус. Із цим також не можна погодитися.

На підставі викладеного вважаємо, що особа має здобувати статус підозрюваної не з дня оголошення повідомлення про підозру, а з моменту складення цього процесуального акта. Це сприятиме розв'язанню й інших викладених нами проблемних питань, які стосуються зупинення слідства та оголошення розшуку підозрюваного.

Список використаної літератури:

1. Удалова Л. Деякі проблемні питання правозастосування кримінального процесуального законодавства. Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України: зб. мат. міжвузівської наукової конференції 26 квітня 2013 року м. Київ. Нац. акад. прокуратури України. К. : «Алерта», 2013. С. 10.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

3. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-15/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про де-

путатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 / Офіційний вісник України. 1999. № 44 (19.11.99). С. 2193.

4. Богдан Романюк. Зупинення досудового розслідування з підстав, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 280 Кримінального процесуального кодексу України. Віче. 6/2014. URL: www.viche.info

5. Кривонос І.С. Зупинення досудового розслідування у випадку, якщо підозрюваний переходиться від органів слідства та суду, в контексті нового Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2012_58/58/14.pdf

6. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена Наказом МВС України № 575 від 07.07.2017 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE30805.html

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Черняк Наталія Петрівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гаркуша Аліна Григорівна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Cherniak Nataliia Petrivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Criminal Procedure of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

cherniak_nat@i.ua

Harkusha Alina Hryhorivna – Candidate of Law Sciences, Senior Lecturer at the Department of Criminal Procedure of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

alinagarkusha@i.ua

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341.1/8

КОНЦЕПЦИЯ «М'ЯКОГО ПРАВА» (SOFT LAW) У ФОРМУВАННІ ЗАСАД РЕГУЛЮВАННЯ СТРАТЕГІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Аліса ГАНДЗІУРА,

здобувач кафедри порівняльного і європейського права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

Стаття висвітлює особливості застосування «м'якого права» (soft law) у формуванні засад регулювання двостороннього стратегічного співробітництва. Проаналізовано сучасні концепції застосування «м'якого права» в системі міжнародного права та систематизовано погляди науковців щодо цього феномена у вітчизняній і зарубіжній наукових школах у контексті формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин між країнами. Різні види правових норм характеризуються з огляду на їх юридичну обов'язковість і переваги й недоліки їх застосування, з огляду на сучасні світові тенденції.

Ключові слова: міжнародне право, «м'яке право», стратегічне співробітництво, правова норма, міжнародний договір.

THE CONCEPT OF SOFT LAW IN FORMATION OF STRATEGIC COOPERATION REGULATION PRINCIPLES

Alisa HANDZIURA,

Applicant at the Department Comparative and European Law
of the Institute of International Relations
of Kyiv National Taras Shevchenko University

SUMMARY

The article highlights peculiarities of the soft law functioning in regulation principles formation of bilateral strategic cooperation. Modern concepts of soft law application in the frame of international law have been analyzed and the views of domestic and foreign scientists upon this phenomenon in the context of the legal framework of bilateral relations between the countries are summed up. Different types of legal norms are being characterized from the point of their legal obligation and the advantages and disadvantages of their application in the agreements in view of current world trends.

Key words: international law, soft law, strategic cooperation, legal norm, international treaty.

Постановка проблеми. Сучасні світові глобалізаційні процеси призводять до поглиблення взаємозалежності держав передусім через переплетення економічних і фінансових зв'язків, що вимагає від країн посилення співробітництва між ними з метою забезпечення національних інтересів. Отже, значна кількість двосторонніх угод між країнами характеризує взаємозалежність, що зростає, між ними. Для сучасних договорів і домовленостей характерною є тенденція проголошення відносин стратегічного партнерства, що вказує на пріоритетність відносин між ними.

Актуальність теми дослідження. Нагальним є питання нормативно-правового оформлення таких відносин і юридичної обов'язковості положень двосторонніх домовленостей та угод. І коли щодо визначення джерел норм такого права дослідники досягли певної згоди, то питання визнання за ними обов'язкової юридичної чинності породжує численні дискусії, що свідчить про актуальність обраної теми й необхідність її подальшого вивчення.

Стан дослідження. Стратегічне партнерство як інструмент зовнішньополітичної діяльності держави вже відображено в практиці сучасних міжнародних відносин. Але, проводячи аналіз теоретичної розробки цього інструмента зовнішньої політики, науковці ще не виробили єдиних під-

ходів до його визначення, обґрунтування та комплексного дослідження [1].

Сторони вбачають обопільну вигоду у співробітництві й виявляють зацікавленість у використанні ресурсів один одного задля спільних цілей, що відображено у відповідних угодах. Аналізуючи двосторонні угоди в рамках проголошеного стратегічного співробітництва держав, убагаємо, що сторони загалом не поспішають заявляти про юридичну формалізацію більш тісних стосунків, що може призвести до серйозних наслідків і відповідальності [2].

Метою й завданням статті є аналіз змісту юридичного феномена «м'якого права» (soft law) і підходів до доцільності й перспектив його застосування в стратегічному співробітництві між країнами.

Виклад основного матеріалу. Поняття «партнерство» не є чітким і має різні значення залежно від правових рамок, у яких воно розвивається, і форм, яких воно набуває. Це може бути предмет або мета двосторонньої угоди, орієнтованих документів, загальних декларацій або планів дій. Загалом партнерство має принаймні три характеристики: дотримання партнерами мінімальних загальних критеріїв, рівноправні відносини між партнерами та динамічний процес побудови спільного майбутнього. Поєднання понять «партнерство» і «стратегічне»

надає розуміння пріоритету в реалізації спільних дій для двох гравців [3, с. 11, 12].

Варто відзначити, що для сучасного етапу розвитку міжнародного права характерним є підвищення ролі та значення актів, що не наділені формально юридичною обов'язковою силою, однак здійснюють значний вплив на формування міжнародно-правових норм і практику міжнародних відносин. Для визначення такого роду актів використовують різні терміни, наприклад, «недоговірні угоди» (non-treaty agreements), «програмне право» (programmatic law), «неформальні документи» (informal instruments), «міжнародні документи, що не мають офіційного статусу» або «неофіційні міжнародні акти», «зелене право», «субправо», «передправо», «недосконале право», «квазі-право», «не-право», «нетипові норми» тощо, але найбільш поширеним та усталеним варто визнати словосполучення «м'яке право» (soft law) [4].

Дослідженням юридичної природи норм «м'якого права» займалися такі відомі вчені, як Ю.С. Безбородов, Р.Р. Бекстер, А. Берлінгер, К.А. Бекяшев, М.А. Бойль, П. Вейль, С.А. Зайцева, В.В. Мицик, В.І. Муравйов, І.І. Лукашук, К. Чинкін, М.Н. Шоу та інші.

На сучасному етапі розвитку теорії міжнародного права існує дискусія щодо визначення юридичної сили певних нормативно-правових положень, що мають здебільшого рекомендаційний, необов'язковий характер, проте історично не можуть не визнаватися джерелом міжнародного права в силу свого широко правозастосовного значення, а саме мова йде про «м'яке право» (soft law). Ця кваліфікація «м'якого права» повинна бути проаналізована з погляду відмінності між «м'якими» і «твердими» нормами, що традиційно існують у законодавстві. Не менш важливо враховувати вагу цих інструментів у сфері права зовнішніх зносин [3, с. 12, 13]. Першопричиною є те, що суб'єкти можуть не мати первинного наміру укласти міжнародний договір і саме тому не надають документу відповідної форми. Або ж суб'єкти не хочуть встановлювати для себе чіткі права й обов'язки, проте прагнуть письмово зафіксувати певний рівень відносин, що склалися між ними [5]. У результаті можна виділити різноманітні інструменти «м'якого права», які використовуються країнами у двосторонньому співробітництві: односторонні загальні акти (комюніке, багаторічні програми), двосторонні загальні акти (спільні декларації), галузеві двосторонні акти (Меморандум про взаєморозуміння, адміністративні угоди) та галузеві домовленості.

Серед науковців досі немає однастайності у визначенні місця «м'якого права» в системі джерел міжнародного права, а також щодо виокремлення певних ознак юридичного припису, за якими його можна було б зарахувати до цього виду норми. Невичерпним залишається й перелік міжнародно-правових актів, у яких знаходять своє формальне визначення норми «м'якого права» [3, с. 12, 13]. Вдалим прикладом тут буде позиція, зокрема, В.Г. Буткевича, В.В. Мицика, О.В. Задорожного, які взагалі схильні виділяти два види актів «м'якого права»: акти, які містять правові норми, й акти, які містять неправові норми. До актів «м'якого права», що містять правові норми, належать, наприклад, ті норми міжнародних договорів, які не створюють прав та обов'язків для сторін договору, а лише встановлюють цілі й мету, визначають загальну сферу, щодо якої укладається той чи інший договір. Такі норми частіше за все зустрічаються в преамбулах і вступних частинах міжнародних договорів. У подальшому такі рекомендаційні норми трансформуються в норми «твердого права» вже в основній частині міжнародних договорів, де сторони фіксують взаємні зобов'язання. Оскільки такі норми містяться в міжнародних договорах, які за своєю сутністю є джерелами саме

«твердого права», то їх правова природа є однозначною. З іншого боку, відсутність будь-яких обов'язків для сторін договору в таких вступних нормах міжнародних договорів надає їм ознак актів «м'якого права» [11, с. 56].

Приблизно таку ж позицію відстоює М.Н. Шоу, який уважає, що «м'яке право» не є правом у його класичному розумінні, а являє собою необов'язкові документи й угоди рекомендаційного характеру, кодекси правил поведінки або стандартів тощо. Іншого погляду дотримується К.А. Бекяшев, наголошуючи, що, попри відсутність у нормах «м'якого права» конкретних прав та обов'язків держав, юридична обов'язковість їм тим не менше притаманна. Цікавою видається концепція К. Чинкіна, який, розглядаючи питання юридичної обов'язковості норм «м'якого права», певним чином поєднує дві вищезгадані позиції. Зокрема, він виділяє «правове м'яке право», до актів якого варто зарахувати міжнародні договори, що включають лише слабкі зобов'язання, та «неправове м'яке право», що міститься в резолюціях і кодексах поведінки, складених і прийнятих міжнародними й регіональними організаціями, які не мають обов'язкової сили та виконуються добровільно. Також, як зазначає А. Берлінгер, для однозначного відокремлення норм «м'якого права» від загальноновизнаних джерел міжнародного права одного критерію юридичної обов'язковості нормативних положень усе ж недостатньо. У теорії міжнародного права значна увага приділяється питанню формального визначення норм «м'якого права». Так, Л. Блутман, співвідносячи юридичну обов'язковість норми та форму її документального закріплення, зазначає, що норми «м'якого права» можуть міститися в загальноновизнаних джерелах міжнародного права, але при цьому не встановлюють конкретних прав та обов'язків. І.І. Лукашук пропонує класифікувати «м'яке право» так: 1) особливий вид норм міжнародного права, під яким варто розуміти загальні погодження сторін міжнародного договору, які не містять певних конкретних зобов'язань; 2) неправові міжнародні норми, які також не мають зобов'язального характеру, але які в силу свого питомого політичного чи морального значення дотримуються державами [6]. Р.Р. Бекстер до норм «м'якого права» зараховує: 1) *racum de contrahendo*, тобто положення міжнародних договорів, які потребують уточнення в наступних угодах; 2) «не самовиконувани» положення міжнародного договору, які потребують наступного погодження для надлення їх силою; 3) програмні положення договорів – не створюють правових обов'язків, які підлягають обов'язковому виконанню; 4) декларації, заключні акти, резолюції та інші форми вираження згоди, що певною мірою можуть впливати на поведінку держав та індивідів навіть при тому, що їх норми не є формально обов'язковими [7]. С.А. Зайцева зазначає, що норми «м'якого права» можуть бути частиною комплексного механізму правового регулювання міжнародних правовідносин. Зокрема, суб'єкти міжнародного права часто погоджують свою волю шляхом прийняття своєрідних програм розвитку, спільних заяв, декларацій, комюніке, визначаючи конкретний вектор своєї діяльності, що деякою мірою можна характеризувати навіть і як більш ефективний метод правового регулювання міжнародних відносин, заснований на засадах добровільності виконання [6]. У свою чергу, Р.М. Валеев і Г.І. Курдюков у межах «soft law» вирізняють норми, які містяться в політичних договорах (частіше за все вони починаються словами «прагнути», «вживати необхідних заходів») і резолюціях міжнародних організацій [8].

Існує також точка зору, відповідно до якої під нормами «м'якого права» розуміються взагалі міжнародні акти, які не мають характеру договору, проте вирізняються вагомою морально-політичною силою (резолюції, декларації, про-

грами дій тощо) [9]. Хартмут Хілгенберг стверджує, що норми «м'якого права» мають власне юридичну природу, а не моральну чи політичну й тому є загальнообов'язковими. До актів «м'якого права» він зараховує: 1) міжнародні угоди, які були укладені не як договори, отже, не регулюються Віденською конвенцією про міжнародні договори, але відіграють значну роль у міжнародних відносинах; 2) резолюції міжнародних організацій [10].

Через призму розвитку стратегічного партнерства між державами «м'яке право» має низку переваг. Воно дає державам змогу брати участь у створенні нових правил поведінки без необхідності їх імплементації в національне право. Норми «м'якого права» вирішують завдання, з якими не може впоратися «тверде право», наприклад, коли держави, з одного боку, ще не готові брати на себе зобов'язання, а з іншого – згодні дотримуватися певних міжнародних стандартів у цій галузі. Саме тому на сьогоднішній день воно так широко застосовується в угодах і домовленостях між країнами.

Попри деяку політичність указаних актів, вони створені для врегулювання певних проблем, якоїсь сфери міжнародних правовідносин, видаються компетентними міжнародними організаціями й установами або ж формуються в порядку, характерному для формування джерел міжнародного права (якщо мова йде про звичай або доктрину), а тому так чи інакше впливають на формування та загальні тенденції розвитку міжнародного правопорядку й у разі їх визнання та ефективного застосування суб'єктами міжнародного права можуть з часом трансформуватися в «тверде право», наприклад, у правові звичай або доктрину чи прийняття на основі них актів «твердого права». Трансформація актів «м'якого права» в акти «твердого права» в міжнародному правопорядку робить акти «м'якого права» деякою мірою передвісниками міжнародної нормотворчості й тими засобами, за допомогою яких законодавець може в подальшому трансформувати загальні тенденції та мінімальні стандарти в конкретні обов'язки для суб'єктів міжнародного права [11, с. 57].

Багато дослідників і правників уважає, що «м'яке право» певним чином підриває законність, оскільки створює очікування, але не може призвести до фактичних змін. Однак у ракурсі розвитку двостороннього стратегічного співробітництва між країнами варто брати до уваги той факт, що «тверде право» тяжіє до чіткості трактування, тоді як багато поточних питань потребують допустимих відхилень з огляду на значну своєрідність відносин між державами. «Тверде право» передбачає фіксовану умову, що базується на попередніх знаннях і досвіді, тоді як ситуації невизначеності, характерні для сучасних динамічних умов, можуть вимагати постійних експериментів і коригування [12].

Різні галузі й питання мають різні потреби та юридичні процеси «твердого» і «м'якого» права, постають у різноманітних виглядах і формах, існує також думка про можливість взаємодії між цими двома підходами до управління процесами співробітництва й, отже, «гібридних» патернів, у яких процеси як «твердого», так і «м'якого» права працюють в одній галузі й впливають на одних і тих самих суб'єктів.

У рамках відносин стратегічного співробітництва характерним є підписання Програм розвитку стратегічного співробітництва між сторонами. Сам по собі документ такого типу належить до «м'якого права», оскільки містить загальні керівні принципи, які не є обов'язковими до виконання, й не існує можливості оцінити або висунути скаргу на будь-яке невиконання таких керівних принципів. Водночас цей документ має риси «твердого» права в деяких галузях, тим самим створюючи можливість взаємодії та гібридності [12].

З огляду на довгострокову перспективу, стратегічне партнерство допомагає забезпечити певну міру передбачуваності у відносинах між двома партнерами шляхом об'єднання елементів «м'якого права» і «твердого права» [3, с. 2].

З позиції міжнародного права за деяких обставин, зокрема й у підході до регулювання стратегічного партнерства, перевага може бути надана «м'якому праву», замість норм «твердого права» з огляду на низку причин. По-перше, положення «м'якого права» краще оснащені для сприяння співпраці за збереження суверенітету. По-друге, «м'яке право» дозволяє державам пристосовувати свої зобов'язання до їхніх конкретних ситуацій, а не намагатись узгоджувати розбіжності національних обставин у рамках єдиного тексту. По-третє, більша гнучкість необов'язкових юридичних документів дає змогу повторного обговорення або зміни домовленостей у випадку зміни обставин, що особливо важливо в умовах швидкозмінного й технологічного середовища, характерного для глобалізації [12, с. 11, 12].

Отже, однією з переваг формату стратегічного партнерства для багатьох учасників міжнародних відносин є те, що воно дає змогу двом сторонам без формальних зобов'язань здійснювати швидкий обмін з конкретних питань і розширення політичного діалогу крок за кроком на гнучкій основі, при цьому застосування «м'якого права» (soft law) впливає як на поведінку учасників відносин, так і на правотворчість і правозастосування.

Глобальна взаємозалежність держав та активізація інтеграційних процесів у міжнародних економічних відносинах зумовили прискорення міжнародного співробітництва держав як на формальному, так і на неформальному рівнях. Зазначені процеси відбуваються на тлі, з одного боку, динамізму міжнародних економічних відносин, а з іншого – ускладнення міжнародних відносин і міжнародно-правотворчого процесу. Окрім того, глобальні економічні проблеми, зокрема й періодичні хвилі кризових явищ у світовій економіці, зумовили необхідність пошуку адекватних, швидких і нескладних за своєю процедурою способів їх вирішення. Усе це й спричинило зростання ролі та значення в регулюванні міжнародних відносин феномена «м'якого права» (soft law), для якого характерні юридична необов'язковість, варіативність зовнішньої форми й гнучкість змісту, швидка та неформалізована процедура прийняття й унесення змін, адаптивність [4].

Виступаючи регулятором відносин, «м'яке право» (soft law) у підсумку може тягнути за собою певні «правові наслідки». Передусім воно може стати основою для документа, який є юридично обов'язковим джерелом права, крім того, норми «м'якого права» здатні самостійно регулювати суспільні відносини, доповнюючи офіційне джерело права або ж заповнюючи його прогалини [13].

Залучення форми «м'якого права» може бути мотивоване бажанням уникнути формальних і видимих державних зобов'язань для уникнення ратифікації або інших громіздких внутрішніх процедур (у разі внесення поправок тощо) чи навіть для залучення до співробітництва навіть найменш прихильних держав. Це також корисно, якщо існує потенційна необхідність швидкого досягнення домовленостей (наприклад, на випадок непередбачених обставин). При цьому «м'яке право» також може стати першим кроком на шляху до юридично обов'язкових угод або положень твердого права.

Висновки. Отже, незважаючи на рекомендаційний характер актів «м'якого права», їх роль і значення для міжнародного правопорядку залишаються вагомими. Вони покликані поступово заповнювати прогалини в законодавстві та приводити вже чинні норми права у відповідність до висунутих міжнародними органами й організаціями вимог і стандартів. Така важлива роль актів «м'якого права» тільки

ще раз підкреслює їх вагу у формуванні засад стратегічного партнерства між країнами, особливо на ранніх етапах двосторонніх відносин.

Список використаної літератури:

1. Шамраєва В.М. Стратегічне партнерство як інструмент зовнішньої політики держави (історіографія проблеми). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/4/03.pdf>.

2. Герасимчук В.Г. Стратегічне партнерство: принципи, інструментарій, ефективність. URL: http://economy.kpi.ua/files/files/10_kpi_2014.doc.

3. Europe and China: Cooperation with Complex Legal Dimensions. URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/Note_Sautenet_final_eng.pdf.

4. Гулевська Г.Ю. Норми «м'якого права» (soft law) у регулюванні міжнародних економічних відносин. URL: http://pap.in.ua/3_2017/75.pdf.

5. Міжнародне право: навчальний посібник / за ред. М.В. Буромського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с. URL: [http://flightcollege.com.ua/library/6%20%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20%D0%AE%D0%A0%D0%98%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20.9%20%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%A3%D0%97%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90/%5BZa_red_M_V_Buromenskogo%5D_M%D1%96zhnarodne_pravo_N\(BookSee.org\).pdf](http://flightcollege.com.ua/library/6%20%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20%D0%AE%D0%A0%D0%98%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20.9%20%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%A3%D0%97%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90/%5BZa_red_M_V_Buromenskogo%5D_M%D1%96zhnarodne_pravo_N(BookSee.org).pdf).

6. Макаренко О.Ю. «М'яке право» у системі міжнародного права: доктринально-аналітичний аспект. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: матеріали Четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 лист. 2013 р.) / відп. за випуск к. ю. н., доц. М.І. Пашковський; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 43–45. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/215/Makarenko_myake_pravo.pdf;jsessionid=85EE5D16C2DED031DA0C66CFF239CF8C?sequence=1.

7. Baxter R. International Law in “Her Infinite Variety”. The International and Comparative Law Quarterly. 1980. Vol. 29. № 4. P. 549–566.

8. Валеев Р.М., Курдюков Г.И. Международное право. Общая часть. Москва: Статут, 2011. 542 с.

9. Международное право: учебник / отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. 2-е изд., перераб и доп. Москва: Междунар. отношения, 2006. 816 с.

10. Hillgenberg H. A Fresh Look At Soft Law. European Journal of International Law. 1999. Vol. 10. № 3. P. 499–515.

11. Шалінська І.В. Акти «м'якого права» та міжнародний правопорядок. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archiv/juspradenc6-2-1/14.pdf>.

12. David M. Trubek, Patrick Cottrell, and Mark Nance University of Wisconsin-Madison. “Soft Law, “Hard Law,” and European Integration: Toward a Theory of Hybridity. URL: <http://law.wisc.edu/facstaff/trubek/HybridityPaperApril2005.pdf>

13. Демин А.В. «Мягкое право» в эпоху перемен: опыт компаративного исследования. Москва, 2016. С. 76.

14. Смирнова К.В. Концепція «м'якого» права (soft law) в міжнародному праві та праві Європейського Союзу. URL: <http://www.jusintergentes.com.ua/archives/2012/3/18.pdf>.

15. Рыкова А.А. Акты soft law в современном правовом регулировании. URL: <http://xn----7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/19789>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Гандзюра Аліса Володимирівна – здобувач кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Handziura Alisa Volodymyrivna – Applicant at the Department Comparative and European Law of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University

alisa_gandzjura@ukr.net